

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Əməyin iqtisadiyyatı və təşkili kafedrası

S.R.Bayramova, S.Ə.Qurbanova

Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti

Dərslik

Bakı-2009

Azərbaycanda sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının yaradılması cəmiyyətdə sosial rifahın təmin olunmasına zəmanət kimi dövlətin müəyyənəddici rolunun gücləndirilməsi ilə şərtləşir. Belə ki, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxaran sosial-iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində müstəqilliyimizin möhkəm iqtisadi əsası yaradıldı. Həyata keçirilən siyasət iqtisadiyyatda keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu. Bütün makroiqtisadi göstəricilərə əsasən Azərbaycan ən yüksək iqtisadi artım səviyyəsinə nail olmuşdur. Sosial problemlərin həlli həyat səviyyəsinin sabitləşməsi və yüksəldilməsi, əhalinin adambaşına düşən orta gəlirlərin artırılması, ev təsərrüfatlarının tələbatlarının ödənilməsi imkanlarının genişləndirilməsi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində mövcud olan bazar əlaqələrinin ən ümumi cəhəti onların dövlət tərəfindən makro iqtisadiyyat səviyyəsində bütünlüklə ictimai təkrar istehsal üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədi ilə tənzim olunmasıdır. Bu baxımdan dövlətin iqtisadi vəzifələri özünü bir neçə istiqamətdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətdə tapır ki, bunlara daxildir: sosial siyasət, fiskal siyasət, sahibkarlıq siyasəti, elmi-texniki siyasət, xarici iqtisadi siyasət, inhisarçılığa qarşı siyasət, antiinflasiya siyasəti və s.

Bu siyasətlərin həyata keçirilməsi vahid məqsədə - iqtisadiyyatın yüksək səmərəliliyinin, iqtisadi həyatın sabitliyinin və sosial ədalətin

bərqərar olunmasının təmin edilməsi yolu ilə ölkənin sosial-iqtisadi həyatının tənzim edilməsinə yönəldildi.

Sosial sahədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edən əsas tədbirlər sırasına daxildir: təhsil, səhiyyə, ekoloji problemlərin həllinə yönəldilmiş iri həcmli proqramların işlənilib hazırlanması, işçilərin sosial müdafiəsi və sosial təminatı (istehlak büdcəsinə uyğun əmək haqqının və təqaüdlərin minimum səviyyəsinin müəyyən edilməsi, inflyasiyanın sürətinə uyğun olaraq gəlirlərin indeksasiyası və s.) mexanizminin formalaşması.

Sosial siyasət bilindi ki, yalnız sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarına yardım göstərilməsi ilə aparılmır. Onun təsiri və səmərəliliyi bir çox hallarda dövlət tərəfindən əhalinin müxtəlif sosial qrupları arasında münasibətlərin hansı metodlarla və hansı dərəcədə tənzimləməsindən, gəlirlərin bölüşdürülməsinə necə təsir göstərməsindən, vergi sisteminin necə qurulmasından və s.-dən asılıdır. Bu da öz növbəsində əhalinin strukturu və onun tərkibi haqqında informasiyanın həcmindən və etibarlılığından asılıdır.

Sosial siyasətin vacib hissəsi gəlirlərin kəskin differensiyasının aradan qaldırılmasıdır. Belə ki, yüksək gəlirlərə yüksək vergilər qoymaqla büdcəyə cəlb edilmiş vəsaitin xeyli hissəsi az gəlirli əhalinin sosial problemlərinin həllinə yönəldilir. Fiskal siyasət öz nəzəri əsasını Keynsin nəzəriyyəsində tapmış və mahiyyət etibarilə dövlətin gəlir və xərclərinin tənzimləməsində həyata keçirdiyi maliyyə tədbirlərindən ibarətdir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində məqsəd yüksək iqtisadi artımı təmin etməkdən ibarətdir. Fiskal siyasət büdcə tənzimi, vergi, pul-kredit tənzimi və s. kimi iqtisadi tənzimləmə vasitələri ilə həyata keçirilir.

Dövlətin gəlirlərin yenidən bölgüsü funksiyası makroiqtisadi səviyyədə həyata keçirilir. Dövlət cəmiyyətdə gəlirlərin yenidən bölgüsü yolu ilə sosial müdafiə və təminat fondlarını formalaşdırır. Bu yolla dövlət minimum əmək haqqı, qocalığa görə təqaüd, işsizliyə görə müavinət, aztəminatlı ailələrə müxtəlif yardımlar verilməsinin maliyyə əsasını yaratmaqla sosial proqramları reallaşdırır.

**“GƏLİRLƏR VƏ ƏMƏK HAQQI SİYASƏTİ” FƏNNİNİN
PREDMETİ, MƏZMUNU VƏ VƏZİFƏLƏRİ**

1.1. Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi. Dövlət siyasətinin gəlirlər və əmək haqqı sahəsində məqsədi və vəzifələri

Dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsasını gəlirlər və əmək haqqı siyasəti təşkil edir. Bu sahədə fəaliyyət, sərəncamda olan vəsaitlərə və zəruri hüquqi bazaya əsaslanaraq, gəlirlərin formalaşması ilə bağlı tədbirlər sistemi vasitəsilə əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir.

Dövlətin gəlirlər və əmək haqqı sahəsində apardığı siyasətin **əsas mədsədi** əhalinin rifah halını yüksəltməkdən, sosial-iqtisadi inkişafı, eyni zamanda sosial tərəqqiyə meyllənməni stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün gəlirlər və əmək haqqı siyasətin qarşısında aşağıdakı **vəzifələr** durur:

- əhalinin orta təbəqələrinin həyat səviyyəsini sabitləşməsi;
- əhali gəlirlərində mövcud fərqlərin artmasının və bununla bağlı cəmiyyətin davam edən təbəqələşməsinin qarşısının alınması;

- əhalinin pul gəlirlərinin strukturunda dərin dəyişikliklərin aradan qaldırılması;
- əhalinin əsas gəlir mənbəi və eyni zamanda iqtisadi fəallığının əsas stimulu olan əmək haqqının rolunun, məbləğinin artması;
- yoxsulluğun azaldılması;
- əhalinin əksər hissəsinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılması.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizmi çoxcəhətlidir. Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin reallaşdırılması mexanizmi ondan ibarətdir ki, bu siyasət dövlət qanunvericiliyi, icraedici orqanların verdikləri sərəncamlar vasitəsilə aşağıdakı yollarla həyata keçirilir:

1) dövlət minimum sosial standartlar (DMSS) sisteminin vasitəsilə əhalinin həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi;

2) gəlirlər və əmək haqqı sahəsində konstitusiyada nəzərdə tutulmuş zəmanətlərin təmin olunması üçün büdcə vəsaitlərinin həcmnin müəyyən-
ləşdirilməsi və istifadəsi:

- fiziki və hüquqi şəxslərin əldə etdiyi gəlirlərin səviyyəsinə vergiqoyma sistemin vasitəsilə birbaşa və dolaylı təsir;

- respublika səviyyəli, regional, sahə, peşə tarif, ərazi və digər razılaşmaların qəbul edilməsi ilə bağlı sosial tərəfdaşlıq sistemi çərçivəsində danışıqlar proseslərində iştirak;

- respublika səviyyəli, sahə və regional sosial proqramların qəbulu.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminə dövlət və bazar, inxibati və hüquqi, iqtisadi və sosial normativlərin qarşılıqlı əlaqəsi daxildir.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti dedikdə – gəlirlərin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi sahəsində sosial-iqtisadi münasibətlərin iştirakçılarının maraqlarının razılaşdırılmasına imkan verən və qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağı təmin edən tədbirlər sistemi başa düşülür.

1.2. Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin əsas prinsipləri. Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin həyata keçirilmə istiqlamətləri və funksiyaları

Dövlətin sosial siyasətinin əsas hissəsi kimi gəlirlər və əmək haqqı siyasəti aşağıdakı **prinsiplər** üzərində qurulur:

- işçinin öz əmək qabiliyyətindən istifadə etməkdə, fəaliyyət növü və peşə seçimində sərbəst olması;
- fiziki şəxslərin qanuni əsaslarla əldə etdiyi gəlirlərə məhdudiyyətin qoyulmaması;
- əmək fəaliyyətindən və mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlərə eyni qaydada hüquqi yanaşma;
- əhəlinin əmək qabiliyyəti olmayan hissəsinə ünvanlı sosial yardımın tətbiq olunması;
- əmək haqqının bazar qanunları əsasında formalaşması;
- işləyən əhəlinin dövlət tərəfindən sosial sığortalanması.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti aşağıdakı **əsas istiqamətlər** üzrə həyata keçirilir:

- minimum yaşayış büdcəsi, minimum ərzaq və istehlak səbətləri, minimum əmək haqqı, vahid tarif cədvəli kimi dövlət sosial

standartlarının müəyyən olunması vasitəsilə əmək haqqının səviyyəsinə təsiri;

- sosial tərəfdaşlıq sistemində gəlirlər və əmək haqqının tənzimlənməsi;

- əldə olunan gəlirlərin səviyyəsinə vergiqoyma sisteminin təsiri;

- hüquqi əsaslar üzrə pensiya təminatının tənzimlənməsi;

- məşğulluq sahəsində əhaliyə, o cümlədən işsizlərə sosial zəmanətlərin təqdim edilməsi;

- əməyin mühafizəsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, yəni əlverişsiz əmək şəraitinə görə güzəştlərin və kompensasiyaların verilməsindən əmək şəraitinin sağlamlaşdırılması və təhlükəsizliyinin tam şəkildə təmin edilməsi sisteminə mərhələlər üzrə keçid.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin sosial-iqtisadi əsasları bazar iqtisadiyyatı şəraitində demokratik cəmiyyətin yaradılması və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması ilə bilavasitə bağlıdır.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti bir neçə səviyyədə həyata keçirilir:

1) makrosəviyyədə - bu siyasət dövlət tərəfindən təsdiq edilmiş, məcburi xarakter daşıyan və gəlirlərin həcminə, qiymətlərin artmasına, inflyasiya prosesinə təsir edən norma və qaydaların məcmusunu nəzərdə tutur. Bura əhalinin yuxarı və aztəminatlı qruplarının gəlirlərindəki fərqlərin azalmasına, vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirməsinə yönəldilən qanunverici və normativ aktlar daxildir. Bu səviyyədə ölkə, sahələr, regionlar və müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün ümumi institusional normalar qəbul olunur. Həmin normalar müxtəlif normativ sənədlərdə, ali, sahə və ərazi

razılaşmalarda əks olunur. Gəlirlərin tənzimlənməsində respublika, region və yerli səviyyələr fərqləndirilir;

2) mikrosəviyyədə - bu siyasət işçinin bütün əmək gəlirlərinin tənzimlənməsi sahəsində müəssisənin strategiyasını nəzərdə tutur. Bu strategiya aşağıdakılar ilə bağlıdır:

- işçi qüvvəsinin alqı-satqı haqqında müqavilə,

- əmək haqqı və tarif sistemi,

- sosial ödəmələr və xidmətlər,

- işçilərin ixtisaslaşması,

- istehsal fəaliyyəti və başqa mülkiyyət növləri nəticəsində əldə olunan gəlirlərin formalaşması.

Fəaliyyət göstərən gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin nəticələri haqqında makroiqtisadi göstəricilər - əhalinin rıfaq halı, həyat səviyyəsi və keyfiyyəti, adambaşına düşən ÜDM-un həcmi, adambaşına düşən gəlirlərin səviyyəsi, onların arasında mövcud fərqlərin azaldılması, real əmək haqqının səviyyəsi, məşğulluq səviyyəsi və s. əsasında mühakimə yürütmək olar. Əlbəttə, bu göstəricilərə yalnız gəlirlər və əmək haqqı siyasəti deyil, eyni zamanda məşğulluq siyasəti, elmi-texniki siyasət və s. təsir edir.

Gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm nəticə kimi yoxsulluq həddində yaşayan insanların sayında baş verən dəyişiklikləri göstərmək olar. Əgər onların sayı artırsa, bu o deməkdir ki, dövlət bu sahədə qeyri-səmərəli siyasət aparır. Əksinə, yoxsulluq həddində yaşayan insanların sayında azalma müşahidə olunursa, aparılan siyasəti səmərəli hesab etmək olar.

Həmçinin gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin digər nəticəsi haqqında orta sinfin xüsusi çəkisinə əsasən də fikir yürütmək olar. Əgər orta sinfin payı əhalinin yarısından çoxunu təşkil edirsə, demək cəmiyyətdə gəlirlər kifayət qədər bərabər bölünür və əhalinin rıfaq halının yüksəldilməsi üçün şərait yaranır. İnkişaf etmiş ölkələrdə orta sinfin xüsusi çəkisi 70%-ə çatır.

Eyni zamanda gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin nəticələri sosial gərginliyin (tətilərdə, etiraz aksiyalarında iştirak etmək) artıb-azalmasında öz əksini tapır. Ölkədə sosial gərginliyin azalması həyata keçirilən gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin səmərəliliyindən xəbər verir. Həmçinin, bu siyasətin qiymətləndirilməsi üçün qanuni və qeyri-qanuni gəlirlərin mütənasiblik göstəricisini, ÜDM-un həcmində kölgəli iqtisadiyyatın payını nəzərə almaq zəruridir.

Gəlirlər və əmək haqqı **siyasətinin funksiyaları:**

- 1) əhalinin mövcud həyat səviyyəsinin saxlanması (kompensasiya-təkrar istehsal funksiyası);
- 2) ictimai və şəxsi rıfaq halının yüksəldilməsi istiqamətində müəssisə və vətəndaşların fəaliyyətinin fəallaşdırılması (stimullaşdırıcı funksiyası);
- 3) müxtəlif səviyyəli büdcələrin vəsaitlərinin gəlirlər siyasətinin vasitəsilə yenidən bölünməsi (bölünmə funksiyası).

1.3. “Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti” fənninin predmeti, məzmunu və vəzifələri

“Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti” kursunun predmetini əhalinin gəlirlərinin formalaşdırılması, bölünməsi və istifadəsi üçün səmərəli şəraitin

yaradılmasına və onların xərclənməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəldilən tədbirlər sisteminin öyrənilməsi təşkil edir.

Kursun əsas məzmununu bütöv, gəliz, konkret-tarixi, nisbətən müstəqil sistem kimi gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin mahiyyətinin açıqlanması, eyni zamanda bu sahədə qanunauyğunluqların, daxili və xarici əlaqələrin, münasibətlərin və təkmilləşdirmə yollarının müəyyən edilməsi təşkil edir. Bu baxımdan cəmiyyətdə əhalinin maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilən gəlirlərin formalaşması və bölgüsü ilə əlaqədar real sosial-iqtisadi münasibətlərin məcmu şəklində öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu münasibətlərin subyektləri aşağıdakılardır:

- dövlət hakimiyyəti orqanları;
- işə götürən və onların nümayəndələri;
- muzzdlu işçilər və onların birliyi;
- əmək qabiliyyəti olmayan və işləməyən vətəndaşlar.

Kursun məqsədi bazar iqtisadiyyatı şəraitində bölgü münasibətlərinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsidir.

Kursun əsas vəzifələri:

- gəlirlər və əmək haqqı siyasəti sahəsində əsas anlayışlara yiyələnmə, onun nəzəri və elmi-metodik əsaslarının öyrənilməsi;
- müxtəlif əhali təbəqələrinin gəlirlərinin növləri, mənbələri, onların formalaşma xüsusiyyətləri ilə tanışlıq;
- əhalinin pul gəlirlərinin həcmi, strukturunu və əsas istiqamətlərini, gəlirlərin vətəndaşların sosial-demoqrafik qrupları arasında bölüşdürülməsini, gəlirlərin xərclənməsinin istiqamətlərini əks etdirən əsas sosial-iqtisadi indikatorların və göstəricilərin tədqiqi və qiymətləndirilməsi;

- müxtəlif səviyyələrdə (respublika, sahə, region, müəssisə) gəlirlərin və əmək haqqının tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının mənimsənilməsi;

- gəlirlər və əmək haqqının müəyyən olunması və təhlili metodlarının öyrənilməsi;

- gəlirlər siyasətinin həyata keçirilmə mexanizmi, istehlak büdcəsinin formalaşma metodları, gəlirlərin dövlət tənzimlənməsi, gəlirlər siyasətinə vergiqoymanın təsiri;

- həyat səviyyəsi üzrə konsepsiya və göstəricilərlə tanışlıq, onların gəlirlər, tələbatın ödənilməsi və həyatın keyfiyyətilə əlaqəsinin öyrənilməsi;

- əhalinin sosial nüdəfiəsi sisteminin və onun təkmilləşdirilməsi yollarının öyrənilməsi;

- tədqiq olunan sahədə xarici təcrübənin və onun milli iqtisadiyyatda istifadə imkanlarının öyrənilməsi;

- gəlirlərin artırılması sahəsində müxtəlif proqnoz variantların öyrənilməsi.

İqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda işçilərin işə qəbul olunması rekrutinq kompaniyaların vasitəçiliyi ilə həyata keçirilir.

GƏLİRLƏRİN İQTİSADI TƏBİƏTİ VƏ ONLARIN FORMALAŞMASI

2.1. Gəlirlərin iqtisadi ehtiyatlar üzrə formalaşması dövlətin gəlirlər və əmək haqqı sahəsində həyata keçirdiyi siyasətin əsas ünsürü kimi. Gəlirlərin mahiyyəti və məzmunu

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət münasibətlərinin həyata keçirilməsinin iqtisadi formaları kimi gəlirlərin təhlilinin zəruriliyi artır. Mülkiyyət münasibətləri hər bir iqtisadi sistemin əsasını təşkil edir. İqtisadi münasibətlərin subyektlərinin bir birindən qeyri-asıllığı şəraitində mövcudluğu və nemətlərin onların ixtiyarında olması mübadilə üçün əsas verir. Mülkiyyətçi bazar münasibətlərinə daxil olaraq, iqtisadi nemətlərin digər şəxsə necə və hansı şərtlər əsasında ötürülməsini müəyyən edir. Aparıcı amil kimi hər hansı bir mülkiyyət növü gəlirlərin əldə olunması formalarını müəyyən edir. Mülkiyyət münasibətlərinin həyata keçirilməsinin iqtisadi forması kimi gəlirin təyin olunması onun keyfiyyət müəyyənliliyini açmağa imkan verir.

Mövcud elmi tədqiqatlarda gəlirlər problemi bir qayda olaraq əhalinin gəlirlərinin formalaşması baxımından öyrənilir. Bu məsələ bir çox halda yalnız yoxsulluq və əhəlinin sosial müdafiəsi ilə əlaqədar tədqiq olunur. Lakin gəlirlərin səviyyəsində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin,

bölgü prinsiplərinin yeniləşməsi bu sahədə mövcud nəzəri qaydalar ilə əlaqədar tədqiq olunmalıdır. Bu qaydalar ümumilikdə iqtisadiyyata və xüsusən gəlirlər nəzəriyyəsinə aiddir. Həmçinin “gəlir” və “sərvət” anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsini qeyd etmək vacibdir. Bizim zənnimizcə “sərvət” anlayışı daha geniş məzmun kəsb edir. Gəlirlər hal-hazırda cəmiyyətin üzvlərinin pul ehtiyatlarından, xidmət və nemətlərdən ibarətdir və həmişə onların istehlak üçün istifadəsilə əlaqədar deyil. Gəlir sərvətin formalaşmasının əsasını təşkil edir və müəyyən dövr ərzində (əsasən 1 il) müəyyən olunur. Gəlirlərin səviyyəsi və sərvətin həcmi həmişə eyni isiqamətdə dəyişilmir. Lakin ümumilikdə əhalinin gəlirləri və sərvəti insanların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsinin əsasıdır və ictimai rifah halının inkişafının mühüm amili kimi çıxış edirlər.

Əhalinin gəlirləri, onların səviyyəsi, strukturu, əldə olunma mənbələri və differensasiya dərəcəsi cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafının əsas göstəriciləri hesab olunur. Ona görə ki, gəlirlər insanların şəxsi tələbatlarının ödənməsinin əsas mənbəyidir. Məhz onlar daha geniş anlayış olan – əhalinin həyat səviyyəsinin mərkəzi həlqəsi hesab olunur.

Gəlirlər, onların formalaşması və istifadə edilməsi həmişə dövlətin diqqət mərkəzində olmuş və olmaqdadır. Ölkənin iqtisadi inkişafı yüksəldikcə, əhalinin həyat səviyyəsi də yaxşılaşır. Bu baxımdan əhalinin bütün növ gəlirləri nəzərdən keçirilməlidir. Əhalinin sosial müdafiəsi, həyatın keyfiyyətinin yüksəldilməsi və eyni zamanda ölkənin insan potensialının inkişafı məqsədilə gəlirlərin struktur və formalaşma problemini araşdıranda gəlirlərin bütün sosial-iqtisadi proseslərlə birbaşa və dolayı yolla bağlılığını müşahidə edirik.

“Gəlirlər” anlayışı mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır.

Gəlir dedikdə, hər-hansı bir istehsal amilindən əldə olunan natural və pul daxilolmaları başa düşülür.

**2.2. İstehsal amilləri nəzəriyyəsi üzrə gəlirlərin növləri.
Renta – təbii ehtiyatlar üzrə gəlir növü kimi. Kapitaldan əldə edilən gəlir. Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlir**

Ayrı-ayrı iqtisadçılar gəlirlərin mənbələrini müxtəlif cür şərh edirlər. Eyni zamanda, ümumilikdə hər bir istehsal amilinin müəyyən şəxsi gəlir növü ilə bağlı olduğunu qeyd etmək olar.

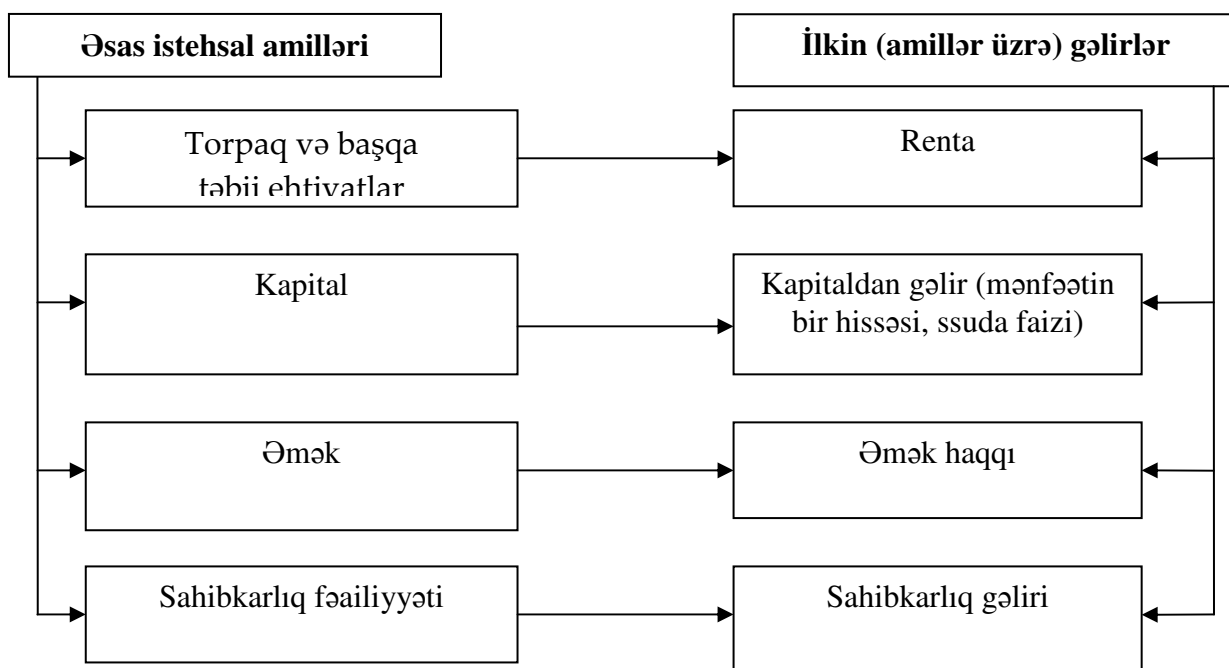
Amillər nəzəriyyəsində göstərildiyi kimi, əsas istehsal amilləri aşağıdakılardır:

- təbii ehtiyatlar (torpaq və başqa təbii ehtiyatlar);
- kapital, həmçinin investisiya ehtiyatları;
- əmək;
- sahibkarlıq fəaliyyəti.

Bu amillərə aid olan gəlir ilkin gəlir adlanır və müvafiq formalarda müəyyən olunur:

- renta,
- mənfəətin hissəsi, ssuda faizi,
- əmək haqqı,
- sahibkarlıq gəliri (sxem 1).

Amillər nəzəriyyəsinə əsasən gəlirlərin formalaşması

İstehsal amilləri arasında gəlirlərin bölgüsü funksional bölgü xarakteri daşıyır və bu zaman yaranan gəlirlər ilkin gəlirlər adlanır. İlkin bölgüdə formalaşan gəlirlər yaranma mənbələri baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

Nəzəriyyəyə uyğun olaraq göstərilən amillərin hər birinə aid olan gəlir müəssisənin məhsulun satışından sonra əldə etdiyi gəlirdə həmin amilin iştirakı həddinə bərabərdir.

İstehsal amilləri nəzəriyyəsinə əsasən hər bir amil sahibi firmanın fəaliyyətinin son nəticəsində iştirak səviyyəsinə görə yeni dəyərin müəyyən hissəsinə yiyələnmə hüququ əldə edir. Yəni hər amilə aid olan gəlirin miqdarı müəssisənin mənfəətində bu amilin payına bərabərdir.

Lakin reallıqda bu cür bölgü mövcud deyil. Aşağıdakı səbəblər buna mane olur:

1. Əmtəə bazarlarında təkmilləşməmiş rəqabətlə bağlı gəlirin miqdarı məhsulun istehsalında bu amilin payını əks etdirmir;

2. Cəmiyyətin üzvləri arasında ehtiyatların bölgüsü prosesində bərabərsizlik və ədalətsizlik həmişə mövcuddur;

3. İstənilən sivil cəmiyyətdə gəliri formalaşdıran istehsal amillərinin sahibləri cəmiyyətin üzvləri içərisində azlıq təşkil edir.

Ehtiyatların ilkin bölgüsündə bu cür bərabərsizlik cəmiyyətin qanunlarını və öncüllərini nəzərə alaraq gəlirlərin yenidən bölgüsünü tələb edir. Gəlirin yenidən bölgüsünü həm işçilərə, həm də əmlak ehtiyatlarının sahiblərinə münasibətdə ədalətli hesab etmək olar. Yenidən bölgü zamanı digər gəlirlər yaranır, yəni ikinci bölgüdə yaranan gəlirlər (sosial transfertlər).

Lakin həqiqətdə məhsuldarlıq həddi nəzəriyyəsinə əsasən gəlirlərin bölgüsü qeyri-bərabərliyə, yəni ədalətsiz bölgüyə gətirib çıxarır və bu ilk növbədə istehsal resurslarının bölgüsündəki qeyri – bərabərliyə görə baş verir. Ona görə də müasir demokratik cəmiyyət yarandığı bir şəraitdə bu qeyri – bərabərliyin zəifləməsi üçün dövlətin gəlirlər siyasətinin aparılması zəruridir.

1. Bazarda qeyri-mükəmməl rəqabət şəraitində gəlirlərin həcmi heç də həmişə məhsul buraxılışında istehsal amillərinin təsirini tam əks etdirmir. Təcrübədə ancaq məhsuldarlıq həddi nəzəriyyəsinə əsasən gəlirlərin bu cür bölgüsü mövcud ola bilməz.

2. Cəmiyyət üzvləri arasında ehtiyatların bölüşdürülməsində həmişə qeyri bərabərlik və ədalətsizlik hökm sürür. Bu da gəlirlərin bölüşdürülməsində kəskin fərqlərə gətirib çıxarır.

3. Hər bir sivilizasiyalı cəmiyyətdə gəlir formalaşdıran istehsal amillərinin sahiblərinin sayı onun üzvlərinin sayından az olur.

Ehtiyatların ilkin bölgüsündə mövcud qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq üçün cəmiyyət qanunlarına əsaslanaraq gəlirlərin yenidən bölgüsü mexanizminin fəaliyyət göstərməsi vacibdir.

Renta iqtisadi kateqoriya kimi təbii ehtiyatlardan əldə olunan gəlir hesab olunur. Onun, hətta uzunmüddətli dövr üçün təklifi məhdud xarakter daşıyır. Bu cür ehtiyatlar torpaq ehtiyatları sayılır ki, onların da ilk növbədə özünəməxsusluğu onun məhdudluğu və keyfiyyət baxımından müxtəfliliyində və təkrar istehsal olunmamasındadır.

Renta - miqdarı məhdud olan torpağın, digər təbii ehtiyatların istifadəsinə görə ödənilən haqdır. Əksər hallarda renta icarə haqqı formasında çıxış edir. Eyni zamanda, rentanın iki növü fərqləndirilir:

1) renta 1 - torpağın, mülkiyyətin, kapitalın istifadəsindən əldə olunan gəlirdir, hansı ki, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün sahibkarlardan xüsusi məsrəf və əlavə qüvvə tələb etmir;

2) renta 2 – sığortalanmış şəxsə sığorta cəmiyyəti tərəfindən sığorta sənədinə əsasən hər il ödənilən pul məbləğidir.

Bu ehtiyatların təklifinin məhdudlaşdırılmış xarakteri onu göstərir ki, tələb – rentanı formalaşdıran yeganə amildir. Eyni zamanda gəlirlilik baxımından təbii ehtiyatlardan müxtəlif dövrlərdə istifadəyə görə qiymətin formalaşması üsulu dövlətin gəlirlər siyasətinin ünsürü hesab olunur.

Cəmiyyət üçün təbii ehtiyatlar əvəzsiz bəxşiş hesab olunur. Lakin müxtəlif istifadəçilər üçün renta ödənişləri məsrəflər hesab olunur. Ayrı-ayrı müəssisələr torpaqdan alternativ üsullarla istifadə edir (kənd təsərrüfatı, tikinti sahəsi) və bunun nəticəsində müəssisənin gəlir səviyyəsi müəyyən olunur.

Kapital - iqtisad elminin ən mürəkkəb və mühüm kateqoriyalarından biri, bazar iqtisadiyyatının zəruri ünsürüdür. Kapital istehsal vasitələrinin məcmusu kimi ya da gəlir əldə etmək məqsədilə təsərrüfat fəaliyyətində sərf olunan pul vəsaiti kimi xarakterizə olunur. Kapitaldan əldə olunan gəlir kimi ssuda faizini göstərmək olar.

Ssuda faizi dedikdə, ?

Kapitalın qoyuluş formasından və sahəsindən asılı olaraq onun gətirdiyi gəlirin müxtəlif növləri mövcuddur. Belə ki, əmtəə istehsalının meydana gəldiyi zamandan etibarən kapitalın aşağıdakı tarixi formaları seçilir:

- ticarət kapitalı (tacir kapitalı növü kimi);
- sələm kapitalı (kapitalın qədim tarixi forması);
- sənaye kapitalı.

Bununla yanaşı, kapitaldan əldə olunan gəlirə eyni zamanda əhalinin mülkiyyətdən əldə etdiyi gəlirlər də daxildir:

- aksiyalardan əldə edilən gəlir (faizlər, işçilərin müəssisənin mənfəətində iştirakına görə aldıkları pay);
- əmanətdən gələn faiz (il ərzində ödənilən və ilin sonunda qalığa görə hesablanan məbləq);
- qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlir;
- əhalinin əmanətlərinə görə kompensasiya məqsədli ödənişlər;

- əhalinin daşınmaz əmlakının satışından əldə etdiyi gəlir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti istehsal prosesinin təşkili üçün bütün istehsal amillərini birləşdirir. Sahibkar cəmiyyətin müxtəlif tələbatlarının ödənilməsi və mənfəətin əldə olunması üçün bütün istehsal amillərini birləşdirir və əlaqələndirir. Sahibkarlıq fəaliyyəti həmişə müəyyən dərəcədə risklə bağlıdır, bu da sahibkarın əldə etdiyi gəlirə xas olan xüsusiyyətdir. Bu gəlir daima eyni səviyyədə olmur, onun həcmi müvəffəqiyyətli sahibkarlıq fəaliyyəti müəyyən edir.

Sahibkarlıq gəliri - sahibkar götürdüyü kreditin faizini ödədikdən sonra onun sərəncamında galan mənfəətin bir hissəsidir. Bazar iqtisadiyyatında sahibkarlıq gəliri iki hissəyə ayrılır: şərti-təminatlı gəlir və əlavə gəlir.

Şərti-təminatlı gəlir - sahibkarın məşğul olduğu fəaliyyət növünə cəlb olunması və onu davam etdirməsi üçün mükafatlandırılmasıdır və onu müəssisədaxili məsrəf kimi hesab etmək olar.

Əlavə gəlir - şərti-təminatlı gəlirdən əlavə əldə olunan gəlirdir. Məhz bu gəlir sahibkarlıq fəaliyyətində qeyri-müəyyənliyin və riskin haqqıdır.

Sahibkarlıq gəlirinin ümumi həcmi əlavə gəlirin artıb-azalmasından asılıdır. Sahibkarlıq gəliri sahibkarlıq qabiliyyəti və işgüzarlıqdan asılıdır. Bu gəlir sahibkarın aşağıdakı funksiyaları icra etdiyinə görə aldığı haqdır:

- kapitalın, əməyin və təbii ehtiyatları, məsul və xidmətlərin istehsal prosesində birləşdirilməsi;

- müəssisənin idarə olunması üçün qərarların qəbulu;

- yeni texnologiyaların tətbiqi və məhsul növlərinin istehsalı;

- istifadə olunmuş ehtiyatlarla bağlı riskin nəzərə alınması.

Sahibkarlıq gəliri həcminə görə, əldə olunma növlərinə görə, istifadə istiqamətlərinə görə müxtəlifdir. Əgər kapital mülkiyyətçisi eyni zamanda sahibkar rolunda çıxış edirsə, bu zaman sahibkarlıq gəliri ümumi mənfəətdən büdcəyə məcburi ödənişləri (ssuda faizini, vergiləri və s.) ödədikdən sonra onun yerdə qalan hissəsi hesab olunur. O halda ki, sahibkar və kapital mülkiyyətçisi müxtəlif şəxslərdir, onda aşağıdakı variantlar mümkündür:

1) sahibkar idarəetmə funksiyasını menecerə həvalə edir, o da həmin müəssisənin müvəffəqiyyətli fəaliyyəti üçün məsuliyyət daşıyır. Bu zaman sahibkarlıq gəliri kapital mülkiyyətinin haqqı kimi çıxış edir;

2) kapital mülkiyyətçisi sahibkara şəxsi işini təşkil etmək üçün kapitalı müəyyən faiz ödəmək şərti ilə verir. Bu zaman sahibkarlıq gəliri istehsalın fəaliyyətində göstərdiyi təşəbbüsə, yeni texnologiyanın tətbiqinə, yeni məhsul istehsalına, müəssisənin idarəedilməsi üzrə qərarların qəbuluna və risklə bağlı məsuliyyətə görə verilən haqq şəklində çıxış edir.

Sahibkarlıq gəlirinin formalaşdırılması əhəmiyyətli dərəcədə riskdən asılıdır, çünki hər hansı sahibkarlıq fəaliyyəti risklə bağlıdır.

Risk dedikdə, itkilər ehtimalı və gəlirin həcmi proqnozda, planda, proqramda, layihədə nəzərdə tutulmuş səviyyədən aşağı olması başa düşülür. Sahibkarlıq fəaliyyətində riski yaradan mühüm amillərə aiddir: siyasi qeyri-sabitlik, təbii fəlakət, oğurluq, etiraz aksiyalar, müəssisənin biznes planını tərtib edən şəxslərin məsuliyyətsizliyi, şəriklərin etibarsızlığı.

Sahibkarlıq fəaliyyətində riskin azaldılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Riskin azaldılmasının aşağıdakı əsas üsullarını qeyd etmək olar:

- layihələrin hazırlanmasına səriştəli məsləhətçilərin və şəriklərin cəlb olunması;
- problemlərin dərinədən işlənilməsi;
- bazar konyukturasında, konkret məhsul və xidmətlərə olan tələbatda baş verən dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması;
- layihənin iştirakçıları və icraçıları arasında riskin bölüşdürülməsi (riskə görə məsuliyyət o şərik daşmalıdır, hansı ki, digərlərindən fərqli olaraq riskləri daha yaxşı nəzərə alır və nəzarət edə bilir);
- sığorta;
- gözlənilməz xərcləri əvvəlcədən nəzərə alaraq ehtiyat vəsaitlərinin əldə olunması.

Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərə eyni zamanda əhalinin kommersiya fəaliyyətilə bağlı gəlirləri də daxildir. Bu gəlirlər fərdlərin hüquqi şəxs kimi qeydiyyatda düşmədən həyata keçirdiyi fəaliyyət nəticəsində yaranır (xüsusi, qeyri-mütəşəkkil ticarət, ev şəraitində və əldəqayıрма istehsal, rəsmi qeydiyyatdan kənar xidmətlərin göstərilməsi).

Gəlirlərin bölgüsündə və yenidən bölgüsündə əsas rol dövlət oynayır. Onun məqsədi, fiskal siyasətin vasitəsilə dövlət büdcəsində pul vəsaitlərini cəmləşdirməkdən ibarətdir. Bu vəsaitləri dövlət büdcə sferasında çalışan işçilərin əməyinin ödənilməsinə, sosial transfertlərin verilməsinə, əhaliyə sosial xidmətlərin göstərilməsinə sərf edir.

Bazar iqtisadiyyatı bölgü münasibətləri sahəsində baş verən proseslərin nəzəri cəhətdən mənimsənilməsinə tələb edir. Bu ilk növbədə əhalinin gəlirlərinin məzmununun və anlayışının müəyyən olunmasına, əhalinin təbəqələşməsinə sürətləndirən gəlirlərin differensiyasına, eyni zamanda əhalinin həyat səviyyəsində baş verən dəyişikliklərin nəzərdən

keçirilməsinə, gəlirlərin artımı və formalaşması məsələlərinə baxılmasına aiddir.

İstehsal amillərindən gələn gəlirlər içərisində əmək haqqı xüsusi yer tutur. Bu baxımdan əmək gəlirinin əldə olunması əmək fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqədardır.

Əmək haqqı dedikdə, gürülən işin müqabilində işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının təmin olunması məqsədilə verilən vəsait başa düşülür.

ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN QURULUŞU VƏ ƏLDƏ OLUNMA MƏNBƏLƏRİ

3.1. “Əhalinin gəlirləri” anlayışının müəyyən olunması ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar. Əhalinin gəlirlərinin əldə olunma mənbələri. Əhalinin gəlirlərinin əsas funksiyaları

Əhalinin gəlirləri, onların səviyyəsi, quruluşu, mənbələri və diferensasiya dərəcəsi cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafının mühüm göstəriciləridir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda əhalinin gəlirlərinin mahiyyətinin müəyyən olunması ilə bağlı ayrı-ayrı yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalar onların tədqiq səviyyəsindən qaynaqlanaraq müxtəlif şəkildə izah olunurlar.

Əhalinin gəlirləri – müəyyən dövr ərzində müxtəlif mənbələrdən ayrı-ayrı fərdlərin və ya ailələrin əldə etdikləri pul və natural formada daxilolmaların və pulsuz xidmətlərin məcmusudur. Bu gəlirlər istehlaka, yığıma, müxtəlif ödənişlərə və vergilərə sərf olunur.

İqtisadi kateqoriya kimi əhalinin gəlirləri bir tərəfdən dövlət və təsərrüfat subyektləri, digər tərəfdən isə ev təsərrüfatları və fərdlər

arasında yeni yaradılmış dəyərin mənimsənilməsi, bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə bağlı münasibətlərin məcmusunu əks etdirir.

Əldə olunma mənbələrinə görə gəlirləri aşağıdakı kimi bölmək olar:

- müəssisənin istehlak fondundan əldə olunan (əmək haqqı, mükafatlar, sosial ödənişlər) gəlirlər;

- dövlət büdcə və qeyri-büdcə fondları (pensiylar, müavinatlar, təqaüdlər, güzəştlər) hesabına ödənilən gəlirlər;

- vətəndaşların mülkiyyətindən əldə olunan gəlirlər. Bu mənbədən əldə olunan gəlirlərə eyni zamanda şərti adlanan gəlirlər də aid edilir (dividentlər, faizlər, icarə haqları və şəxsi həyatı təsərrüfatlardan).

Həmçinin, əldə olunma baxımından gəlirlərin əsas və əlavə mənbələrini qeyd etmək olar. Əlavə gəlir dedikdə, əsas mənbədən əldə olunan vəsaitlərdən başqa digər daxilolmalar da nəzərdə tutulur (əvəzolunma yolu ilə işdən, varislikdən, qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlirlər və s.). Əlavə gəlirin əldə edilməsi əsas gəlirin kifayət qədər olmaması və yaxud gəlirlərin diversifikasiyası (əsas gəlirin əhəmiyyətli dərəcədə azalması nəticəsində həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi ehtimalı) ilə bağlıdır.

Gəlirlərin mahiyyəti onların funksiyalarında daha geniş şəkildə öz əksini tapır. Əhalinin gəlirlərinin aşağıdakı funksiyalarını qeyd etmək olar:

- **təkrar-istehsal funksiyası** əhalinin təkrar istehsal prosesində gəlirlərin rolunu göstərir. Əmək haqqı ilə yanaşı insanların tələbatlarının ödənilməsi prosesində başqa gəlirlər də mühüm rol oynayır. Yəni, məhz bütün gəlir növləri əhalinin normal həyat səviyyəsinin təmin olunmasının əsas mənbəi kimi çıxış edir;

- **mövqe funksiyası.** Fərdin cəmiyyətdə yeri və onun əsas tələbatlarının ödənilməsi dərəcəsi onun gəliri ilə müəyyən olunur. Öz gəlirlərini cəmiyyətin digər üzvlərinin gəlirləri ilə müqaisə edərək, insan cəmiyyətin sosial strukturunda öz vəziyyətini müəyyən edir. Bu da digər fərdlərlə müqaisədə öz mövqeyini yaxşılaşdırılmaq üçün ona təkan verir;

- **stimullaşdırıcı funksiya** fəaliyyət prosesində insanların qabiliyyətlərinin yaxşılaşdırılmasının stimullaşdırılmasına yönəldilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirlər iqtisadi maraqların daşıyıcıları üçün maddi stimullar rolunda çıxış edirlər (işçilərin, mülkiyyətçilərin, sahibkarların). İnsanların biliklərin keyfiyyət baxımından zənginləşdirilməsi hər hansı fəaliyyət növü ilə məşğul olmasından asılı olmayaraq insanların gəlirlərinin artırılmasına və bununla əlaqədar onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də gəlirlərin əldə olunması işin son nəticəsilə bağlı olmalıdır və öz gəlirlərinin artırılması istiqamətində insanların fəaliyyətini motivləşdirməlidir;

- **ödəmə qabiliyyəti tələbatının formalaşması funksiyası** əhalinin tələbatlarının təzahür forması olan ödəmə qabiliyyəti tələbatı ilə istehlak məhsullarının istehsalı arasında əlaqəni təmin edir.

Əhalinin gəlirlərinin dərindən tədqiqi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- onların məzmununu açıqlamaq, yəni yeni dəyərin müəyyən hissəsinin mənimsənilməsi, bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə bağlı münasibətləri öyrənmək;

- tənzimləmə mexanizmini müəyyən etmək, yəni mülkiyyət münasibətlərinə əsaslanaraq, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsinin dövlət, bazar və firmadaxili mexanizmlərindən istifadə etmək.

3.1. Əhalinin gəlirlərinin formalaşmasının prinsipləri və xüsusiyyətləri. Əhalinin gəlirlərinin formalaşdırıcı amillər

Əhalinin gəlirlərinin formalaşma və tənzimləmə proseslərinin nəticəsində ev təsərrüfatlarına və fərdlərə məxsus olan gəlirlərinin müxtəlif formaları yaranır, hansı ki, cəmiyyətin rifah halının yüksəldilməsini təmin edir.

Əhalinin gəlirlərinin formalaşdırmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- əmək üzrə bölgü prinsipi,
- mülkiyyət üzrə bölgü prinsipi,
- sosial-zəmanət normaları üzrə bölgü prinsipi.

Gəlirlərin formalaşmasını müəyyən edən amillər kimi işçilərin şəxsi keyfiyyətləri və əmək prosesində əldə etdikləri nailiyyətlər, çalışdığı müəssisələrin fəaliyyətinin nəticələri və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi çıxış edir. Əhalinin gəlirləri həmçinin, onların formalaşması mənbəi kimi çıxış edən yeni yaradılmış dəyərin həcmindən, əmək məhsuldarlığının səviyyəsindən, dövlətin vergi və sosial siyasətindən asılıdır. İnsanın həyat fəaliyyətinin ayrı-ayrı mərhələlərində əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinə təsir edən hər bir amilin rolu müxtəlifdir. Bu baxımdan bütövlükdə gəlirlərin formalaşmasında amillərin əhəmiyyətinin artırılması və yaxud azaldılması metodiki cəhətdən düzgün deyil.

Əhalinin gəlirlərinin formalaşmasına təsir edən amilləri iki qrupa ayırmaq olar:

- 1) fərqləndirilməyən amillər:
 - ailə qazancının cəmlənməsi,

- ailədə yaşayan pensiyaçıların pensiyaların və başqa ailə üzvlərinin aldıkları müavinətlərin ailə büdcəsinə daxil olması,

2) differensiallaşdırıcı amillər:

- əməkqabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin mövcudluğu, onların sayı (özəlliklə əgər onlar ailə gəlirinin formalaşdırılmasında iştirak etməsə),

- işləyən və işləməyən ailə üzvlərinin nisbəti.

Ümumiyyətlə, ailənin gəlirlərini formalaşdırıcı amillər üç səviyyədə olur:

- birinci səviyyəyə insanın özündən, həyatda onun tutduğu mövqedən, onun insan kapitalından və əmək potensialından asılı olan amillər aiddir, yəni təhsil, ixtisas, təcrübə, məşğulluq növü, vəzifə statusu, əmək məsrəfləri və nəticələri, peşə və vəzifə artımı, kapitalın müxtəlif formaları (təhsil, peşə və maliyyə);

- ikinci səviyyəyə insanın fəaliyyət göstərdiyi iş yerilə bağlı amillər aiddir, yəni onun müəssisənin daxil olduğu sahə, mülkiyyət forması, müxtəlif bazarlarda müəssisənin vəziyyəti, texniki təchizatı, kollektivdə sosial-əmək münasibətlərinin inkişafı;

- üçüncü səviyyəyə bütövlüklə ölkənin iqtisadiyyatı və reonların iqtisadiyyatı ilə bağlı amillər aiddir, yəni iqtisadi potensial, ictimai istehsalın səmərəliliyi, ÜDM həcmi, qiymət siyasəti, vergiqoyma sistemi, sosial partnyorluq sisteminin inkişafı. Bu qrup amillər sosial transfertlər sistemini formalaşdırır.

Beləliklə, qeyd olunan amillər gəlirlərin işçinin əməyə münasibətindən, fərdi və kollektiv nəticələrindən, ümumiyyətlə iqtisadiyyatın səmərəliliyindən asılılığını göstərir, həmçinin də əhəlinin gəlirlərin səviyyəsi üzrə differensiasiyasını da əks etdirir.

3.2. Əhalinin gəlirlərinin strukturu və növləri. Müxtəlif əlamətlər üzrə əhalinin gəlirlərinin təsnifatlaşdırılması

Əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi əhalinin rifah halının əsas göstəricisidir. Bu səviyyə cəmiyyətin hər bir üzvünün istirahət, təhsil alma, sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, gündəlik tələbatlarının ödənilməsi imkanını müəyyən edir. Həmçinin, ailənin gəlirləri üzrə məlumatın ümumiləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatında mövcud vəziyyət haqqında zəruri məlumat verir, eyni zamanda onun gələcəkdə iqtisadi və sosial siyasətinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Buna görə də əhalinin gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi prosesləri müntəzəm olaraq tədqiq olunur.

Əhalinin gəlirlərinin strukturu dedikdə, onların müxtəlif formaları (əmək haqqı, sosial transfertlər, mülkiyyətdən, sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər) arasında qarşılıqlı əlaqə başa düşülür.

Bu baxımdan əhalinin gəlirlərinin strukturunda müvafiq dəyişikliklər müşahidə edilir:

1) ənənəvi (əmək haqqı, pensiyalar, təqaüdlər) gəlir növləri ilə yanaşı sahibkarlıq fəaliyyətindən, mülkiyyətdən, daşınmaz əmlakdan, qiymətli kağızlardan, xarici valütadan əldə olunan gəlirlər meydana gəldi;

2) gəlirlərin tərkibi keyfiyyət və kəmiyyət baxımından yeniləşdirildi. Bununla əlaqədar real, sərəmcamda olan, konsentrasiya və differensiasiya əmsalı, gəlirin defisiti, yaşayış minimumu, yoxsulluq səviyyəsi, əhalinin gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti və s. kimi göstəricilər meydana gəldi;

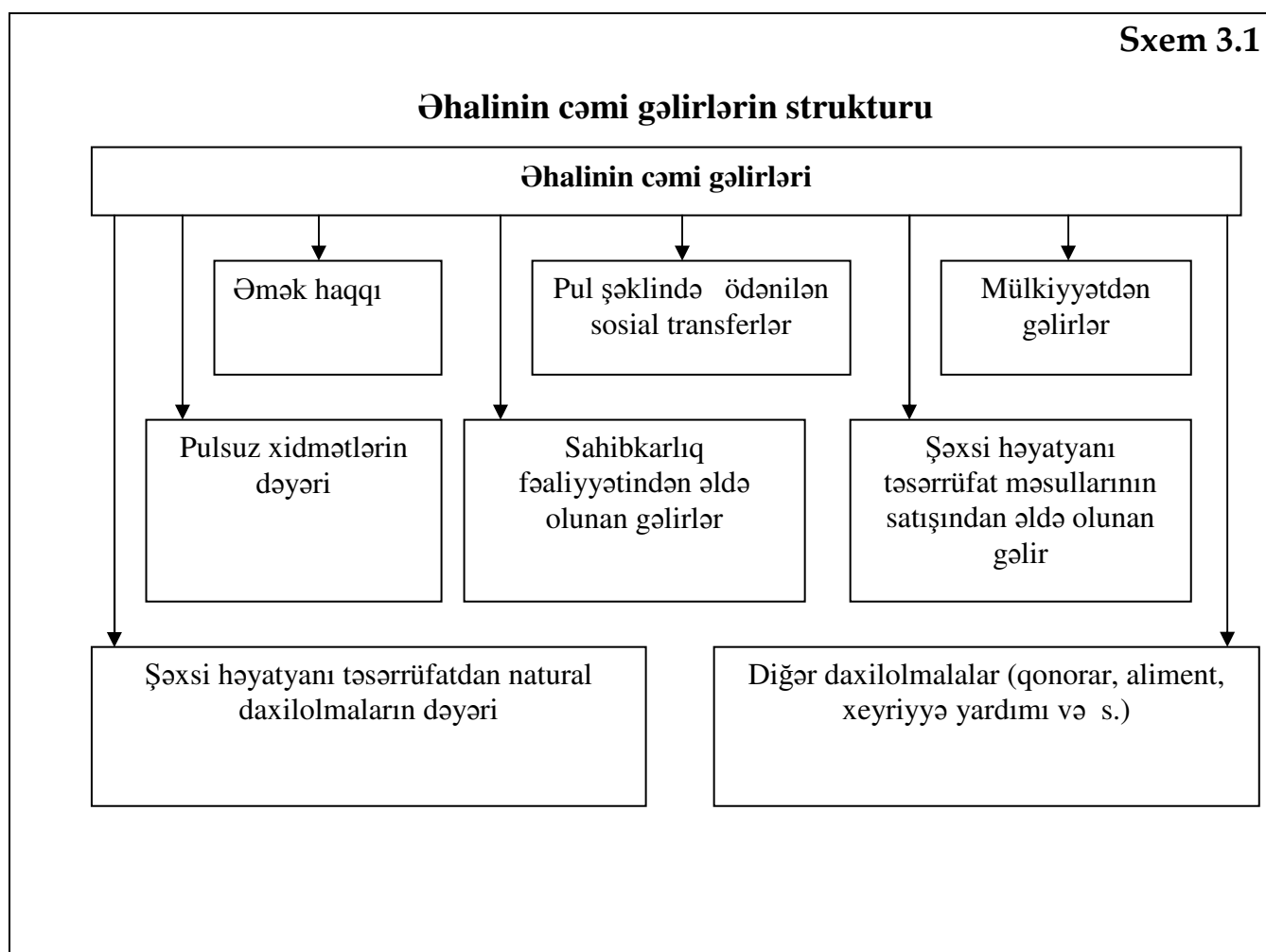
3) gəlirlərin istifadəsində yeni istiqamətlər müşahidə olunur: məcburi ödənişlər və rüsumlar, eyni zamanda xarici valyutanın, qiymətli kağızların,

şəxsi daşınmaz əmlakın alınması, kommersiya banklarına vəsaitlərin qoyulması.

Deməli, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin gəlirlərinin strukturu hiss olunacaq dərəcədə dəyişilir. Bunun digər səbəbləri kimi, mülkiyyət münasibətlərində yeniləşməni, yeni növ təsərrüfat sahələrinin, əmək və kapital bazarlarının formalaşmasını qeyd etmək olar. Əhalinin gəlirlərinin strukturunda onun mövcud formaları ilə yanaşı yeni növlərini də qeyd etmək lazımdır. Məsələn dividendlərdən, qiymətli kağızlardan, aksiyalardan, kreditdən, ssudalardan, sığortadan, xarici valyutanın satışından əldə olunan gəlir.

Şəxsi gəlirləri təhlil edəndə “cəmi”, “sərəncamda olan”, “nominal” və “real” gəlirlər kimi anlayışlardan istifadə etmək lazımdır.

Cəmi gəlirlər – həyatı təsərrüfatdan şəxsi istehlakı üçün əldə edilən natural daxilolmaların dəyərini və sosial fondların hesabına pulsuz və güzəştli xidmətlərin məbləğini nəzərə almaqla bütün mənbələrdən daxil olan pul vəsaitlərinin ümumi məbləğidir. Əhalinin cəmi pul gəlirləri ümumi və sərəncamda olan gəlirlərə ayrılması da vacib hesab olunur (sxem 3.1).

Ümumi gəlirlərə əhalinin vergilərin və rüsumların ödənilməsinə qədər əldə olunan gəlirləri aiddir (brutto-gəlirlər).

İqtisadi ədəbiyyatlarda nominal və sərəncamda olan real gəlirlər anlayışları fərqləndirilir.

Əhalinin real sərəncamda olan gəlirləri istehlak mallarının və pullu xidmətlərin miqdarı ilə xarakterizə olunur, hansıları ki, real sərəncamda olan pul gəlirlərilə əldə etmək olar.

Nominal gəlirlər – vergilər və rüsumlar ödənilmədən, əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin dəyişilməsindən asılı olmayaraq əldə olunan mövcud pul vəsaitləridir. Nominal gəlirlər vergiqoymadan və qiymətlərin dəyişməsindən asılı olmayaraq pul gəlirlərinin səviyyəsini xarakterizə edir.

Vergilər və rüsumlar ödənildikdən sonra nominal gəlirlər sərəncamda olan gəlirlərə çevrilir.

Sərəncamda olan gəlirlərə isə vergilər və rüsumlar ödənildikdən sonra yerdə qalan hissə daxildir (netto-gəlirlər).

Sərəncamda olan real gəlirlərlər əhalinin sərəncamında olan pul gəlirlərinə ala biləcəkləri istehlak məhsulların və pullu xidmətlərin miqdarı ilə xarakterizə olunur. sərəncamda olan real gəlirlər istehlak məhsul və xidmətlərin qiymət dinamikasından asılıdır. Sərəncamda olan real gəlirlər sərəncamda olan gəlirlərin sabit qalması və qiymətlərin artması ilə əlaqədar aşağı düşür. Sərəncamda olan real gəlirlərin azalmasının səbəbləri aşağıdakılardır:

- birincisi, həyat səviyyəsi yaşayış minimumundan aşağı olan əhalinin sayının artması;

- ikincisi, gəlir və qiymətlərin artımı arasında xoşagəlməz nisbətənin olması. Bu hal əsasən, qidalanma keyfiyyəti kimi göstəricilərin aşağı düşməsində özünü göstərir;

- üçüncüsü, xidmətlərə qoyulan tariflərin artımı istehlak mallarının qiymətlərinin artımını qabaqlayır.

Beləliklə, əhalinin cəmi gəlirləri ümumi (vergiqoymaya qədər) və sərəncamda olan gəlirlərə bölünür.

Nominal və sərəncamda olan real gəlirlərin arasındakı fərq inflyasiya, vergilər və rüsumlar hesabına yaranır. Bu gəlirlərin qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$SRG = (NG - VÖ) / \dot{I}_{iq}$$

burada, SRG – sərəncamda olan real gəlirlər;

NG – nominal gəlirlər;

VÖ – vergi və rüsumlar;

İiq – istehlak qiymətlərinin indeksi.

Əhalinin nominal pul gəlirlərinin artımı onların real həcmnin azalması ilə müşaiət olunur. Bu hal inflyasiyanın, vergilərin və rüsumların əhəmiyyətli dərəcədə artımı ilə bağlıdır. Əhalinin sərəncamda olan real gəlirlərinin aşağı düşməsi bir sıra səbəblərlə əlaqədardır:

- yaşayış minimumdan aşağı səviyyədə yaşayan əhalinin sayının çox alması, yoxsulluğun artması və yoxsulluq həddindən nisbətən yuxarı səviyyədə yaşayan əhali payının azalması ilə;
- gəlirlərin artımının istehlak malları və xidmətlərinin qiymətlərinin artım tempindən geri qalması ilə;
- işsizliyin hələ ki, yüksək səviyyədə olması və məşğul olanların üzərinə düşən himayəçilik yükünün artması ilə.

Real gəlirlər - əhalinin pul və natural gəlirlərinin hesabına realizə olunmuş rifahlarının miqdarıdır ki, həmin pul və natural şəkildə olan gəlirləri əmək haqqı, sosial fondların hesabına ödənilən vəsaitlər, şəxsi təsərrüfatlardan əldə edilən qazanc və s. təşkil edir.

Real gəlirlər göstəricisi baxmayaraq ki, bütün gəlirlərin yaranma sahələrini tam əhatə etmir, hər halda əhalinin həyat səviyyəsini, o cümlədən, maddi rifah halını xarakterizə edən ən mühüm ümumiləşdirici göstəricidir. Yalnız istehsal sahəsi deyil, həm də qeyri-istehsal sahəsində məşğul olan işçilərin əmək nəticələrini nəzərə almaqla real gəlirlərin hesablanması vacib və məqsədəuyğundur. İctimai əmək məhsuldarlığı artımı ilə real gəlirlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə yalnız kəmiyyət deyil, həm də keyfiyyət göstəricisinə malikdir. Bu nisbət iqtisadi qanunların işləməsilə şərtlənir.

Gəlirlər və onların dinamikası nemətlərin dəyərlərinin dəyişməsinə deyil, həm də istehlak dəyərlərinin hərəkətlərini də ifadə edir. Əmək məhsuldarlığı ilə real gəlirlər arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Pul gəlirlərinə müvafiq olaraq əhalinin mal və xidmətlərə olan tələbatları təyin edilir. Pərakəndə mal dövriyyəsi və bütün ödəniş növləri əhalinin ödəmə qabiliyyəti tələbatına uyğun olmalıdır.

Şəxsi gəlirlər insan tərəfindən pul və natural formada əldə olunan vəsaitlərin cəmidir və onun həyat səviyyəsinin müəyyən mənada təmin olunması üçün istifadə olunur. “Şəxsi gəlirlər” anlayışını əldə olunma mənbələrinə əsasən aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Şəxsi gəlirlər – insanların əmək fəaliyyətində iştirakı və hər hansı istehsal, yaxud digər ehtiyatlarının müxtəlif növlərinə malik olması və istifadəsi ilə əlaqədar bütün pul və natural daxilolmaların cəmidir. Eyni zamanda şəxsi gəlirlərin sahibləri dövlətin qanunverici aktlarına əsasən sosial transfertlər ödənilən əhali qruplarına aiddir.

Əhalinin gəlirlərinin daha dərinlən təhlili üçün onların təsnifatlaşdırılmasını müəyyən əlamətlər üzrə aparmaq lazımdır (cədvəl 3.1). Bu cür təhlil gəlirlərin müxtəlifliyini aşkar etməyə imkan verir.

İctimai inkişafın bütün mərhələlərində əhalinin gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi prosesi öz xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Hal-hazırda Azərbaycanda şəxsi gəlirlərin parametrləri əsaslı dəyişikliyə məruz qalmışdır:

- birincisi mənbələr dəyişilmişdir – ənənəvi mənbələrə yeniləri əlavə olunmuşdur. (Sahibkarlıq fəaliyyətindən, mülkiyyətindən əldə olunan gəlirlər);

- ikinci, gəlirlərin keyfiyyət və kəmiyyət qiymətləndirilməsi yeniləşdirildi, yeni anlayışlar real sərəncamda olan gəlirlər, konsentrasiya və diferensasiya əmsalı, gəlir defisiti, yaşayış minimumu, yoxsulluq səviyyəsi, əhalinin pul gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti və s.;

- üçüncüsü, adambaşına pul gəlirlərinin tərkibində sosial transferlərin, əmək haqqının xüsusi çəkisi ilə bağlı əhalinin gəlirlərinin xüsusi qiymətləndirilməsini yeridilir;

- dördüncüsü, gəlirlərdən istifadənin yeni formaları əlavə olundu, məcburi ödəmələr və üzvlük haqları, qiymətli kağızların, xarici valyutanın, daşınmaz əmlakın alınması xərcləri və s.

Cədvəl 3.1

Əhalinin gəlirlərinin təsnifatlaşdırılması

Əlamətlər	Gəlirlərinin növləri
1. Təzahür etmə formasına görə	Pul və natural
2. Əldə olunma xüsusiyyətinə görə	Əmək və qeyri-əmək
3. Qanuna əsasən əldə olunma	Qanuni və qeyri-qanuni
4. Həyat səviyyəsi baxımından	Nominal və real
5. Əldə olunma ehtimalı	Müntəzəm və müvəqqəti
6. Mülkiyyət növləri üzrə	Əmək haqqı, rentə, faiz, mənfəət
7. Daxil olmanın müntəzəmliyi	Sistematik və birdəfəlik
8. Mənimləmə subyektləri	Fiziki şəxslər və ev təsərrüfatları
9. Bölgü prinsipləri üzrə	Əməyə, sosial ədalət prinsipinə və şəxsi qabiliyyətinə görə
10. İstifadə istiqamətləri üzrə	İstehlaka və yığıma yönəldilən gəlir
11. Vergi qoymanın təsiri baxımından	Ümumi və sərəncamda olan

Natural gəlirə əsasən ev təsərrüfatında yaranan (şəxsi həyatı təsərrüfatı, fermer təsərrüfatı) və insanın öz şəxsi istehlakı üçün nəzərdə tutulan məhsul aid edilir. Eyni zamanda natural gəlirlərə natural daxilolmalar və pulsuz xidmətlər aiddir, hansı ki, dövlət büdcəsinin, müəssisə fondları və müxtəlif xeyriyyə fondlarının köməyi hesabına əldə olunur.

Əhalinin gəlirləri əmək fəaliyyətindən asılı olaraq, iki əsas qrupa bölünür:

a) əmək gəlirləri. Bu cəlirlər əmək fəaliyyəti əsasında formalaşır və həmçinin onlara həyatı və ev təsərrüfatından, fərdi əmək fəaliyyətindən əldə olunan gəlir də aiddir;

b) qeyri-əmək gəlirlərinə qanuni yolla əldə edilən mülkiyyətdən gəlirlər, sosial transfertlər və s. aiddir.

Cəmi gəlirin əmək və qeyri-əmək növlərinə bölgüsündə yeni aspektləri nəzərə almaq lazımdır. Birinci, ailə büdcəsinə əhaliyə göstərilən xidmət və məhsul istehsalı üzrə fərdi əmək fəaliyyətilə məşğul olmaq nəticəsində daxilolmalar. Bu cür daxilolmalar sözsüz ki, əməyə əsaslanır və deməli əmək gəlirlərinə aiddir. İkinci, şəxsi həyatı təsərrüfatda əmək fəaliyyətilə məşğul olmaq nəticəsində yaranan əmtəə məhsullarının istehlakından əldə olunan gəlirlər də əmək gəlirlərinə aiddir. Üçüncü, fərdi əmək fəaliyyəti də əhalinin əsas və hər hansı (məsələn, həyatı təsərrüfatda) məşğulluq növü kimi ictimai əmək bölgüsünün həlqəsidir və belə əmək – cəmi ictimai əməyin tərkib hissəsidir.

Qeyri-əmək gəlirlərinə mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlər və sosial transfertlər aid edilir.

Müasir şəraitdə qanun baxımından gəlirlər qanuni (leqal) və qeyri-qanuni (kölgəli) gəlirlərə ayrılır. Əgər qanuni yolla gəlirlər ölkədə mövcud hüquqi normalara uyğun əldə edilirsə, ikinci halda isə gəlirlər fəaliyyət göstərən qanunvericiliyə zidd olaraq yaranır. Bu hal əsasən gizli və kriminal iqtisadiyata xasdır və bu cür gəlirləri iki qrupa ayırmaq olar:

- qeyri-qanuni (kölgəli) gəlirlər kriminal əsasa malikdir (narkotik satışı, kontrabanda, korrupsiya və s.);

- iqtisadi təbiətə malik olan, kriminal xarakter daşımayan, lakin vergiqoymadan yayılan gəlirlər (lisenziyasız ticarət, gizli istehsal və xidmət və s.)

Əldə olunma ehtimalına görə gəlirlər müntəzəm və müvəqqəti olurlar. Müntəzəm gəlir dedikdə, istehlakçının kifayət qədər uzun dövr ərzində əldə etməyə ümid bəslədiyi gəlir başa düşülür. Onun əhəmiyyəti fərdin istehlak üfqi, yığılmış kapitalın həcmi, eyni zamanda yaşayış yeri, yaşı, peşəsi, təhsili, irqi və milliyyəti ilə müəyyən olunur.

İstehlak üfqi dedikdə, minimum vaxt müddəti başa düşülür ki, o müddət ərzində gəlir dəyişilməz səviyyədə qalır və istehlakçı tərəfindən müntəzəm şəkildə qəbul olunur.

Müvəqqəti gəlir dedikdə, insanların təsadüfi kimi qəbul etdiyi amillərin təsiri nəticəsində əldə olunan gəlir başa düşülür. Halbuki ,bu amillər müxtəlif qüvvələrin hərəkəti nəticəsində əldə olunurlar.Belə fəaliyyət əvvəldən nəzərdə tutulmuşdur, məsələn, işküzar fəaliyyətdə dövrü dəyişikliklər.

Müvəqqəti gəlirin mənbəi müxtəlif şəkildə ola bilər. Məsələn, gözlənilməz varislikdən hər hansı bir uduşa kimi.

Cədvəl 3.3

Əhalinin nominal və real pul gəlirləri

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Əhalinin nominal gəlirləri, mln manat	4978,9	6135,3	7792,3	10198,5	14558,2	20058,2
Əhalinin sərəncamında qalan gəlirləri, mln manat	4772,1	5826,2	7399,3	8863,5	12683,1	18004,8
Əhalinin sərəncamında qalan real pul gəlirləri, mln manat	4669,4	5460,3	6751,1	8184,2	10668,1	14904,6

Cədvəl 3.3-dən göründüyü kimi, 2003-2008-ci illər ərzində əhalinin nominal və real pul gəlirləri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Nominal pul

gəlirləri və əhalinin sərəncamında qalan pul vəsaitləri, müvafiq olaraq, 4 və 3,8 dəfə, əhalinin sərəncamında qalan real pul gəlirləri isə 3,2 dəfə artmışdır. Bu artım tendensiyası bütün pul gəlirləri üzrə eynidir. Bu hal Azərbaycanın nail olduğu iqtisadi yüksəlişi əks etdirir.

3.3. Əhalinin gəlirlərinin differensialaşdırılması anlayışı. Ona təsir edən amillər və onun ölçülmə metodları. Gəlirlərinin differensiallaşdırılması göstəriciləri

Əhalinin gəlirlərin səviyyəsinə gəlirlərin formalaşması və tənzimlənməsilə bağlı sistem daxili münasibətlərdən başqa, demografik, siyasi, hüquqi sahələrdə yaranan ekzogen münasibətlər də təsir edir. İstehsalatda yaranan gəlirlərin bölgüsü ilə bağlı münasibətlər gəlirlərin tənzimlənməsinin bazar mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu tənzimlənmənin məqsədi gəlirlərdə mövcud qeyri-bərabərliyi mümkün qədər azaltmaqdır.

Gəlirlərdə mövcud qeyri-bərabərlik bütün ölkələr üçün əhalinin həyat səviyyəsindən asılı olmayaraq xarakterikdir. Bu səbəbdən gəlirlərin ölçülməsi məsələsi ayrı-ayrı ölkələrdə mövcud siyasi rejim və sosial-iqtisadi vəziyyətdən asılı olmayaraq bütün ölkələrin ümumi problemidir. Gəlirlərin qeyri-bərabərliyində əsas səbəb kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1) insanlar müxtəlif əqli, fiziki və estetik qabiliyyətə malikdirlər, nəyinki hesabına insanlar ödənişli işlə təmin olunmaq imkanı əldə edirlər. Bu cür keyfiyyətlərə malik insanlar ÜDM-un yaradılmasında iştirak edirlər və bunun müqabilində gəlir əldə edirlər;

2) insanlar müxtəlif təhsil səviyyəsinə malikdirlər, hansı ki, onların əmək haqqının müvafiq məbləqini müəyyən edir. Çünki, nə qədər təhsil səviyyəsi yüksəkdirsə, bir o qədər insan kapitalının inkişafına investisiya qoyuluşu tələb olunur;

3) insanların sərəncamında mülkiyyətin olub-olmamasından asılı olaraq, onlar müxtəlif gəlirlər əldə edir.

Gəlirlərin differensiyallaşdırılması – istehsal, bölgü və istehlak sferalarında cəmiyyətin üzvlərinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin müxtəlifliyi ilə bağlı obyektiv haldır.

Gəlirlərin differensiyallaşdırılması əhalinin adambaşına düşən gəlirlərinin səviyyəsindəki fərqləri xarakterizə edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qruplararası, firmalararası, sahələr, rayonlar və regionlararası əhalinin gəlirlərinin differensiyallaşdırılması gücləndirilir. İşləyən vətəndaşların pul gəlirlərinin differensiyallaşdırılması əsasən iki amilin təsiri nəticəsində həyata keçirilir: əmək haqqının differensiyallaşdırılması və işçilərin ailə vəziyyətindəki mövcud fərqlərin differensiyallaşdırılması. Gəlirlərin differensiyallaşdırılması sosial dəyişiklikləri, sosial gərginliyin səviyyəsini qiymətləndirməyə və cəmiyyətdə həyata keçirilən gəlirlər siyasətinin xarakterini müəyyən etməyə imkan verir.

Gəlirlərin differensiyallaşdırılması səviyyəsi bir sıra göstəricilərlə xarakterizə olunur: fond əmsalı, gəlirlərin konsentrasiya əmsalı (Cini əmsalı), qeyri-bərabərlik qrafiki (Lorens əyrisi), əhalinin stratifikasiya prosesinin yönəldilməsi əmsalı.

Fond əmsalı əhalinin 10% ən çox təmin olunmuş (yüksək gəlirli) və 10% ən az təmin olunmuş (aşağı gəlirli) qruplarının orta gəlirlərinin mütənəsbibliyi kimi müəyyən olunur.

Gəlirlərin konsentrasiya əmsalı (Cini əmsalı) gəlirlərin qeyri-bərabərliyinin səviyyəsini, yəni əhalinin gəlirlərinin faktiki bölgüsünün onların bərabər bölgüsündən kənarlaşma dərəcəsini xarakterizə edir. Cini əmsalı 0-dan 1 arasında dəyişilir. Bu zaman bu göstərici nə qədər yüksək olarsa, əhalinin gəlirləri də bir o qədər qeyri-bərabər bölüşdürülür. Qeyri-bərabərlik artdıqca, gəlirlərin səviyyəsində müxtəliflik də artır, o da öz növbəsində cəmiyyətdə təbəqələşməni gücləndirir.

Qeyri-bərabərlik qrafiki (Lorens əyrisi) gəlirlərin bölgüsündə qeyri-bərabərliyi göstərir, yəni cəmi gəlirlərin hansı hissəsini əhalinin 20, 40, 60, 80%-i əldə edir.

Differensiasiya göstəricilərinin hesablanması Lorens əyrisi əsasında həyata keçirilir. Bu hesablamalar nəticəsində əhalinin bütün gəlirlərinin və onları əldə edənlərin say baxımından faiz nisbəti müəyyən olunur. Əgər gəlirlər bərabər bölüşdürülərsə, yəni 10% gəlir əldə edən gəlirlərin 1/10 hissəsinə, 50% - yarısına və s. malik olardısı, onda bu cür bölgü düz xətt üzrə həyata keçirilən bərabər bölgü anlamını verərdi. Qeyri-bərabər bölgü Lorens əyrisi vasitəsi ilə xarakterizə olunur, yəni differensiasiya nə qədər güclüdürsə, o qədər bu əyri qabarıq olar.

Əhalinin stratifikasiya (təbəqələşməsi) prosesinin yönəldilməsi əmsalı əhalinin min nəfər hesabı ilə yaşayış minimumundan aşağı gəlir əldə edən əhalinin sayının yüksək gəlirlərlə təmin olunmuş əhalinin sayına nisbətini xarakterizə edir.

Müasir dövrdə qeyri-bərabərlik dərəcəsi aşağıdakı kimi qəbul olunmuşdur:

- yüksək – 0,31-dən yuxarı;
- orta – 0,26-0,31 arasında;

- aşağı – 0,22-0,26 arasında;
- çox aşağı – 0,22-ə qədər.

3.4. Əhalinin gəlirləri həyat səviyyəsinin indikatoru kimi

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının mühüm göstəricilərindən biri həyat səviyyəsinin yüksək olmasıdır.

Həyat səviyyəsi dedikdə, əhalinin maddi, mənəvi və sosial tələbatların ödənilməsi üçün zəruri olan maddi nemətlər və xidmətlərlə onların təmin olunması miqyası başa düşülür.

Əhalinin həyat səviyyəsi onun gəlirlərilə müəyyən olunur. Bu gəlirlər məhsul və xidmətlərə olan şəxsi tələbatların ödənilməsinə xidmət edirlər. Gəlirlərdə qaçılmaz qeyri-bərabərlik əhalinin həyat səviyyəsi və sosial təbəqələşməsi üzrə müvafiq differensasiya ilə müşaiət olunur.

Əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi siyasəti əhalinin bütün təbəqələrinin layiqli həyat səviyyəsinin formalaşmasına istiqamətləndirilir.

Həyat səviyyəsinin mahiyyəti ilk növbədə əhalinin istehlakı ilə bağlıdır. Əhali gəlirlərinin bölüşdürülməsi, həcmi və quruluşu onların istehlakına mühüm təsir göstərir. Burada optimallığın gözlənilməsi istehlakın ümumi həcmi ilə yanaşı, onun strukturunda da son dərəcə vacibdir. Istehlakın orta səviyyəsi və strukturu gəlirlərin orta səviyyəsindən, qiymət səviyyəsindən, əhalinin cins-yaş tərkibindən, xidmət sferasından və s. asılıdır. Bunun üçün gəlirlərin formalaşması və hərəkəti əsas ilkin şərtidir. Ona görə də gəlir kimi istehlakın da formalaşmasına ətraflı yanaşma lazımdır. Əhalinin istehlakının həcminin müəyyən olunması və onun ödənilməsi məqsədilə əhali gəlirlərinin

səviyyəsinin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gəlirlərin və istehlakın düzgün əlaqələndirilməsi problemi bir qədər çətin həll olunan məsələlərdəndir. Yalnız bu problemin, yəni gəlirlərin əhalinin tələbatını ödəyə biləcək səviyyədə olması ölkədə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin zəruri şərti kimi çıxış edir.

ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN TƏRKİBİNDƏ ƏMƏK HAQQININ XÜSUSİ YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

4.1. Əmək haqqının iqtisadi təbiəti. Əmək haqqı əhalinin əsas gəlir mənbəi kimi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində tələb və təklifin bazar qanunları, mənfəətin maksimum səviyyəyə çatdırılması, kapitalın axını, əmək bazarlarının və məhsul satışının obyektiv mexanizmləri hökmranlıq edir. Bu cür amillər işçilərin əmək haqqının ödənilməsinə dövlətdən və müəssisələrdən asılı olmayaraq təsir edir.

Deməli, əməyin ödənilməsi – işəgötürənin maddəli işçiyə onun əmək müqaviləsinin şərtlərinə müvafiq qaydada icra etdiyi işə görə vəsaitlərin ödənilməsi öhtəçiliyidir.

Əməyin ödənilməsi – istehsal olunmuş məhsula və yaxud göstərilən xidmətə görə əmək qanunvericiliyində və eyni zamanda kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş müntəzəm alınan pul vəsaitidir.

Geniş mənada əməyin ödənilməsi –icra olunan işin müəyyən kəmiyyət və keyfiyyətinə görə müxtəlif formada verilən vəsaitdir. Əməyin ödənilməsinin pul və qeyri-pul formaları fərqləndirilir. Onun əsasını pul forması təşkil edir ki, bu da bazarın subyektlərinin əmtəə-pul münasibətlərində pulun ümumi ekvivalent kimi daşdığı rolu ilə şərtlənir.

Əmək haqqı dedikdə, işçi qüvvəsindən istifadənin qiyməti başa düşülür. Ümumilikdə əmək haqqı işçinin sərf etdiyi əməyin nəticəsində aldığı və həyat səviyyəsini təmin etmək məqsədilə istifadə etdiyi pul vəsaitlərinin cəmidir.

Hüquqi kateqoriya kimi əmək haqqı işçinin, onunla bağlanmış əmək müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq öz vəzifəsini icra etdiyinə görə aldığı haqdır.

İqtisadi kateqoriya kimi əmək haqqı əməyin qiymətinin çevrilmiş formasıdır, onun həcmi aşağıdakılarla müəyyən olunur:

- işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını təmin edən həyatı nemətlərin dəyəri ilə;
- əmək bazarında tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsilə;
- iqtisadiyyatda işçi qüvvəsinin fəaliyyətinin nəticəsi ilə.

Əmək haqqının stukturuna əsas əmək haqqıdan başqa, stimullaşdırıcı əlavələr, kompensasiya xarakterli ödənişlər, mükafatlar da daxildir.

İşgötürən baxımından əmək haqqı müəssisədə çalışan işçi qüvvəsinin saxlanılmasına çəkilən xərc, istehsal etdiyi məhsulun maya dəyərinin və müəssisənin məfəətinin müəyyən hissəsidir. Eyni zamanda əmək haqqını insan kapitalının inkişafına qoyulmuş investisiya kimi göstərmək olar. Ondən istifadə gələcəkdə müəssisənin gəlirliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırə bilər. Deməli, sahibkarların nöqtəyi-nəzərindən işçi qüvvəsinin cəlb olunmasına çəkilən xərclər müəssisənin rəqəbətqabiliyyətinin və gələcək fəaliyyətinin əsas əlaməti kimi çıxış edir.

Digər tərəfdən isə muzzdlu işçi üçün əmək haqqı onun gəliridir.

İqtisadiyyatın dövlət sektorunda ödənilən əmək haqqının səviyyəsi dövlət idarə orqanları tərəfindən tənzimlənir. Qeyri-dövlət sektorunda isə

ödənیلən əmək haqqının səviyyəsi bazar iqtisadiyyatı qanunlarına əsasən formalaşır və konkret biznes mühitindən asılıdır.

4.2. Əmək haqqına təsir edən bazar və qeyri-bazar amilləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində elə obyektiv və subyektiv amillər mövcuddur ki, əməyin ödənilməsində onları mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Əsas obyektiv bazar amillərinin sırasına əsasən işçi qüvvəsinin qiyməti, əmək vasitələrinin və hazır məhsulun qiymətləri, əmtəə satışı bazarı və onun konyukturası, rəqabət , mənfəət və s.daxildir. Bu cür amillər dövlətdən və müəssisələrin özündən asılı olmayaraq əmək haqqının ödənilməsinə təsir edirlər. Əmək haqqının təşkilində əsas rolunu obyektiv amillər oynayır. Mütəxəssislərin işi yalnız öz fəaliyyətlərində bu amilləri nəzərə almaqdan ibarətdir.

Subyektiv amillərin sırasına isə dövlət tənzimlənməsi, müəssisədaxili tənzimlənmə, hamkarlar ittifaqı tərəfindən tənzimləmə daxildir.

Əmək haqqının təşkilində mülkiyyət növlərinin çox olması və işəgötürənlə maddəli işçilər arasında yaranan münasibətlərlə bağlı iki səviyyə nəzərə alınır:

1) əmək bazarında işəgötürənlə maddəli işçilərin qarşılıqlı əlaqəsi, nəyin ki nəticəsində işçi qüvvəsinin qiyməti müəyyən olunur;

2) müəssisə daxilində işəgötürənlə maddəli işçilərin qarşılıqlı əlaqəsi. Bunun nəticəsində işçi qüvvəsinin fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsini xarakterizə edən göstəricilər müəyyən olunur və işçi qüvvəsinin qiymətinin formalaşmasında mütləq nəzərə alınır.

İşçi qüvvəsinin qiyməti dedikdə, müəyyən dövr ərzində muzzdlu işçinin qabiliyyətdən istifadəyə görə hər hansı mülkiyyətçi (dövlətə, aksioner cəmiyyətinə, sahibkara və s.) tərəfindən pul formasında ona ödənilən haqdır. Pul forması ilə yanaşı əməyin ödənilməsinin natural forması da mövcuddur.

ETT-in təsiri altında mürəkkəb əmək sərf edən yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin qiymətinə işçilərin əməyinin mürəkkəblik dərəcəsi, alıcıların və satıcıların bazarda mövqeyi, işsizlik səviyyəsi və s. təsir göstərir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əmək haqqının səviyyəsi əsasən müəyyən işçi qruplarının istehlakının həcmindən, müxtəlif ixtisas dərəcələrini nəzərə alaraq hər hansı bir sahədə əmək haqqının mövcud səviyyəsindən asılı olaraq formalaşır.

Əhalinin tədiyə qabiliyyətli tələbatını formalaşdıran əmək haqqı, ümumilikdə, ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasını müəyyən edir. Əhalinin iqtisadi fəallığı ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olaraq, əmək haqqı digər gəlir növləri ilə müqaisədə iqtisadiyyatın inkişafına daha əhəmiyyətli təsir göstərir. İlk növbədə əmək haqqı istehlak mallarının istehsalını stimullaşdırır. Eyni zamanda, işçilərə verilən yüksək əmək haqqı müəssisə rəhbərlərini onlardan daha keyfiyyətli iş tələb etməyə, yeni texnika və texnologiyadan daha səmərəli istifadə etməyə sövq edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək haqqının səviyyəsinə bir sıra bazar və qeyri-bazar amilləri təsir edir. Bu amilləri ən azı iki səviyyədə nəzərdən keçirtmək lazımdır:

- regionlar üzrə əmək haqqının səviyyəsi regionun sosial-iqtisadi inkişafı, sahə ixtisaslaşması, demoqrafik proseslər, işçi qüvvəsinə tələb və təklif, iqlim şəraitinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur;

- müəssisədə əmək haqqının səviyyəsini işçi qüvvəsinin keyfiyyəti, əmək proseslərinin xüsusiyyətləri, görülən işin kəmiyyəti və keyfiyyəti müəyyən edir.

İşçi qüvvəsinin qiyməti işçi qüvvəsinin dəyərində bir çox halda uyğun gəlmir. Əsasən işçi qüvvəsinin qiymətinə bir neçə amil eyni zamanda təsir göstərir. Onlar bu qiyməti işçi qüvvəsinin dəyərində yaxınlaşdırır və ya əksinə ondan kənarlaşdırır. İlk öncə işçi qüvvəsinin qiymətinə əmək bazarında mövcud vəziyyət təsir göstərir.

Bir tərəfdən, məşğul olanlar işçi qüvvəsinin qiymətini onun dəyərindən yüksək olmasında bir qayda olaraq maraqlıdırlar. Yəni işçilər və həmkarlar ittifaqı əmək haqqının səviyyəsinə və işə götürülmə şərtlərinə təsir edir. Burada əməyin ödənilməsində sosial zəmanətlərin yüksəldilməsinə yönəldilən ənənəvi həmkarlar siyasəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əmək haqqının artırılması məqsədilə həmkarlar ittifaqı aşağıdakı yollardan istifadə edir:

1) immiqrasiya sərhədlərinin müəyyən edilməsi, iş vaxtının qısaltılması, əməyin intensivliyinin azalması hesabına əmək bazarında təklifin məhdudlaşdırılması;

2) kollektiv müqavilə bağlanan zaman işəgötürənlərə göstərilən təzyiq;

3) əməyə tələbin artırılmasını və məşğulluğun inkişafını təmin edən istehsal sahələrinin genişlənməsinə dəstək;

4) işsizliyin artırılmasına və əməyin ödənilməsinin aşağı düşməsinə səbəb olan istehsalın inhisarçılığına qarşı mübarizə.

Digər tərəfdən isə, işəgötürən işçi qüvvəsinin qiymətini onun dəyərindən aşağı salmağa cəhd edir. Bu cür fəaliyyət xüsusi əhəmiyyət

kəsb edir, əgər müəyyən ərazidə cəmi bir müəssisə mövcuddursa., onda lokal əmək bazarında muzdlu işçilər onları işə götürənin diktəsindən asılı hala düşür. Başqa sözlə, əmək bazarında monopsoniya yaranır. Belə halda sahibkar işçi qüvvəsinə tələbi məhdudlaşdırma bilər və rəqəbətli əmək bazarı (harada ki, işəgötürənlər çoxluq təşkil edir və işçi özünə əlverişli işədüzəlmə şərtlərini seçə bilər) ilə müqaisədə əmək haqqının səviyyəsini və işçi qüvvəsinə çəkilən xərcləri azaldar.

Beləliklə, işçi qüvvəsinin dəqiq qiyməti iki tərəfin qarşılıqlı fəaliyyətinin əsasında yaranır.

4.3. Əmək haqqının funksiyaları. Əmək haqqının strukturu və tərkib hissələri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək haqqının əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- təkrar-istehsal funksiyası şəxsi gəlirlərin formalaşmasını, işçilərin və onların ailələrinin tələbatlarının ödənilməsini təmin edir. Əmək haqqının səviyyəsi işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını təmin etməlidir. İşçi qüvvəsinin təkrar istehsalına çəkilən xərclər sosial-iqtisadi, təbii-iqlim, mədəni və s. xüsusiyyətlərdən asılıdır. İstehsalın inkişafı və ETT-in sürətlənməsilə əlaqədar işçi qüvvəsinin təkrar istehsalına çəkilən xərclər artır;

- stimullaşdırıcı funksiya məhsulun istehsalının və onun keyfiyyətinin artırılmasına, işçilərin ixtisallaşdırılmasına, onların bütün növ ehtiyatlardan səmərəli istifadəsinə və müəssisədə işçi heyətin sabitləşdirilməsinə yönəldilir. Bu funksiya məhz müəssisədə əmək haqqının müxtəlif forma və sistemlərindən səmərəli istifadə zamanı özünü biruzə verir;

- bölüşdürücü funksiya istehsal olunmuş məhsulda işçinin payının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, hazırlanmış məhsula görə işçinin aldığı əmək haqqının məbləqi birbaşa onun istehsal prosesində iştirakı ilə əlaqədardır və müəssisənin fəaliyyətində onun göstərdiyi səyin göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Bu funksiya maddəli işçilər və istehsal vasitələrin sahibləri arasında istehlak fondunun bölgüsü zamanı canlı əməyin payının əks olunması üçün nəzərdə tutulur;

- ehtiyat-yerləşdirici funksiya ölkənin regionları və iqtisadiyyatın sahələri üzrə, eyni zamanda müəssisə səviyyəsində əmək ehtiyatlarının səmərəli yerləşdirilməsinə və istifadəsinə imkan verir. Nəzərə alsaq ki, əmək ehtiyatlarının yerləşdirilməsi üzrə dövlət tənzimlənməsi minimuma endirilir, onda əmək bazarının səmərəli fəaliyyəti hər bir maddəli işçinin öz iş yerini sərbəst seçmə imkanının olması şəraitində mümkündür. Bu şəraitdə öz tələbatlarını maksimum dərəcədə ödəmək məqsədilə işçilərin yerdəyişməsi onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində göstərdikləri səyin əsas şərtidir. Bu funksiyanın icrası işçilərin daha səmərəli sahələrdə çalışmasını, müəssisələrin müvafiq kadrlara olan tələbatının ödənilməsinə, işçilərin öz şəxsi arzularını nəzərə almaqla onların konkret iş yerlərinə cəlb olunmasını təmin edir;

- mövqə funksiyasına əsasən əmək haqqının səviyyəsi işçinin sosial mövqeyinin, əmək bazarında peşənin nüfuzluğunun və müəssisənin mövqeyinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur;

- ödəmə qabiliyyətinin formalaşması funksiyası

Əmək haqqının ayrı-ayrı hissələri müxtəlif funksiyaları icra edir. Bu xüsusən əmək haqqının əsas və əlavə hissələrə ayrılmasında öz əksini tapır.

Əsas əmək haqqı işçinin gördüyü əsas işin müqabilində ona ödənilən pul vəsaitidir hansı ki, özünün yüksək dayanıqlılığı ilə səciyədir. İşçilərin əsas əmək haqqının tipik növləri kimi tutduğu vəzifənin və yaxud tarif dərəcəsinin əsasında müəyyən olunmuş vəzifə və tarif maaşlarını göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək haqqının səviyyəsi həyatın dəyərinin artım tempinə uyğun olaraq indeksləşdirilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə əsas əmək haqqının artım tendensiyası müşahidə olunur. Məsələn, işçinin ümumi qazancında əsas əmək haqqının xüsusi çəkisi ABŞ-da 80-85%, Yaponiyada – 85%, Böyük Britaniyada 75-80% təşkil edir.

Bunun əksi olaraq, əlavə əmək haqqı qeyri-müntəzəmliliyi və yaxud işəgötürən tərəfindən müəyyən edilmiş xüsusi tapşırıqların icra olunması ilə səciyədir. Əlavə əmək haqqına aşağıdakıları aid etmək olar:

- işəməz əlavə qazanc;
- əlavə ödəmələr (əlavə vaxt və yaxud gecə növbəsində, bayram və istirahət günlərində, zərərli və təhlükəli əmək şəraitində);
- işdə reqlamentləşdirilmiş və məcburi fasilələrə görə ödəmələr;
- müntəzəm ödəmələr (bir müəssisədə uzun müddət işlədiyinə, ixtisas səviyyəsinə görə);
- birdəfəlik mükafatlar (məsələn, xüsusi əhəmiyyətli işlərə görə);
- mükafatlar (yüksək keyfiyyətli məhsulun istehsalına, xammala və enerjiyə qənaətə görə);
- müntəzəm mükafatlar (əmək haqqı sisteminə daxil olanlar).

Başqa ödəmələrdən fərqli olaraq, müntəzəm mükafatlar əlavə əmək haqqının dayanıqlı hissəsidir. O, əsas və əlavə əmək haqqı arasında keçid forması kimi çıxış edir.

Ümumilikdə, əlavə əmək haqqına daxil olan tərkib hissələrini sistemləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- qanunverici şəkildə reqlamentləşdirilmiş;
- müxtəlif səviyyəli əmək müqavilələrində müəyyən olunmuş;
- işəgötürən tərəfindən ödənilən.

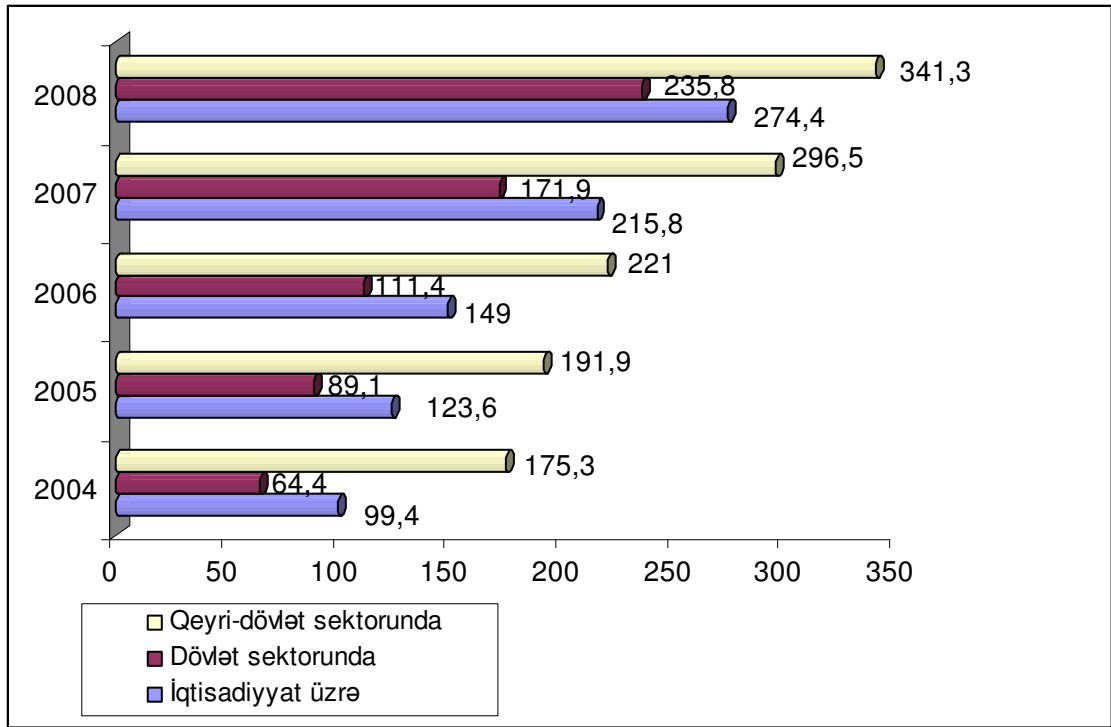
Əlavə əmək haqqının rolu ABŞ-da yüksək texnologiyalar tətbiq olunan sahələrdə xüsusilə əhəmiyyətlidir. Məsələn, neft emalı müəssisələrində onun xüsusi çəkisi 29,2%, avtomobil sənayesində - 22,2% təşkil edir.

Əmək haqqının ümumi səviyyəsi işçi qüvvəsinin qiymətini və onun təkrar istehsalına çəkilən xərcləri, həmçinin müəyyən ixtisasa malik işçi qüvvəsinə tələb və təklifi əks etdirir. Bundan başqa, əmək haqqının səviyyəsi əmək sərfi (məsələn, işlənmiş saatların miqdarı) və əmək nəticələrini (məsələn, xasilatı) əks etirən bir sıra keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərindən bilavasitə asılıdır.

Istehsalın, eyni zamanda vergi daxilolmalarının artımı ilk növbədə minimum əmək haqqının artırılması üçün əsas yaratmaqla, onun məbləğini nəinki yaşayış minimumu həddinədək artırmağa, hətta minimum əmək haqqının məbləğini minimum istehlak büdcəsinə çatdırmağa imkan verir. Belə bir şəraitdə müəssisələr öz istehsalını genişləndirmək və onun səmərəliliyini artırmaqla təkcə büdcə sferası işçilərinin əmək haqlarının artırılmasını deyil, həm də öz işçilərinin minimum və orta əmək haqlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağı təmin edir.

İqtisadiyyatda məşğul olanların orta aylıq əmək haqqı (manat)

Qrafik 4.1

Qrafik 4.1-dən göründüyü kimi, Azərbaycanın iqtisadiyyatında məşğul olanların orta aylıq əmək haqqının ildən ilə sabit artımı mühadə olunur. 2004-2008-ci illər ərzində bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə bu artım 2,8 dəfə olmuşdur. İqtisadiyyatın sektorları üzrə əmək haqqı dinamikasının təhlili müəyyən fərqləri əşkara çıxarmışdır. Belə ki, dövlət sektoru üzrə 3,7 dəfə, xüsusən də 2006-cı illə müqayisədə 2007-ci ildən etibarən əmək haqqının səviyyəsi birdən 54,3% artmışdır.

Qeyri-dövlət sektorunda isə 2004-2008-ci illər ərzində orta aylıq əmək haqqı 1,9 dəfə artmışdır. Özü də təhlil dövründə bu artım əsasən 2007-ci ildən hiss olunmağa başladı. Məsələn, 2006-cı illə müqayisədə 2007-ci ildə əmək haqqı 34,2% artmışdır.

4.4. Minimum əmək haqqı. Nominal və real əmək haqqı

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək haqqının səviyyəsi işçinin sosial mövqeyinin və onun cəmiyyət üçün əhəmiyyətliliyinin əsas determinantı hesab olunur.

Fikrimizcə, qanunvericiliklə əmək haqqının minimum həddini yaşayış minimumu ilə müqayisə edilə biləcək səviyyəyədək artırmağa imkan verən bir mexanizmin yaradılması yolu ilə əmək haqqının və o cümlədən, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür.

Dövlət əmək haqlarının artırılmasının iqtisadi mexanizmlərindən istifadə edərək səmərəli əmək haqqı siyasətinə keçid üçün əlverişli şəraiti təmin edir, maddi və qeyri-maddi istehsal sahələri, ölkənin regionları arasında, eləcə də işçilərin, bütövlükdə əhalinin peşə-ixtisas və sosial-statuslu qrupları və kateqoriyaları arasında əmək haqqı fondunun optimal bölüşdürülməsini təmin edir. Əmək haqqının minimum məbləğinin qabaqlayıcı artım tempi onun səviyyəsini orta əmək haqqının 20-30%-dək, orta əmək haqqının səviyyəsini isə yüksək idarəetmə heyətinin əmək haqqının 50-60%-i həddinədək artırmağa imkan verir.

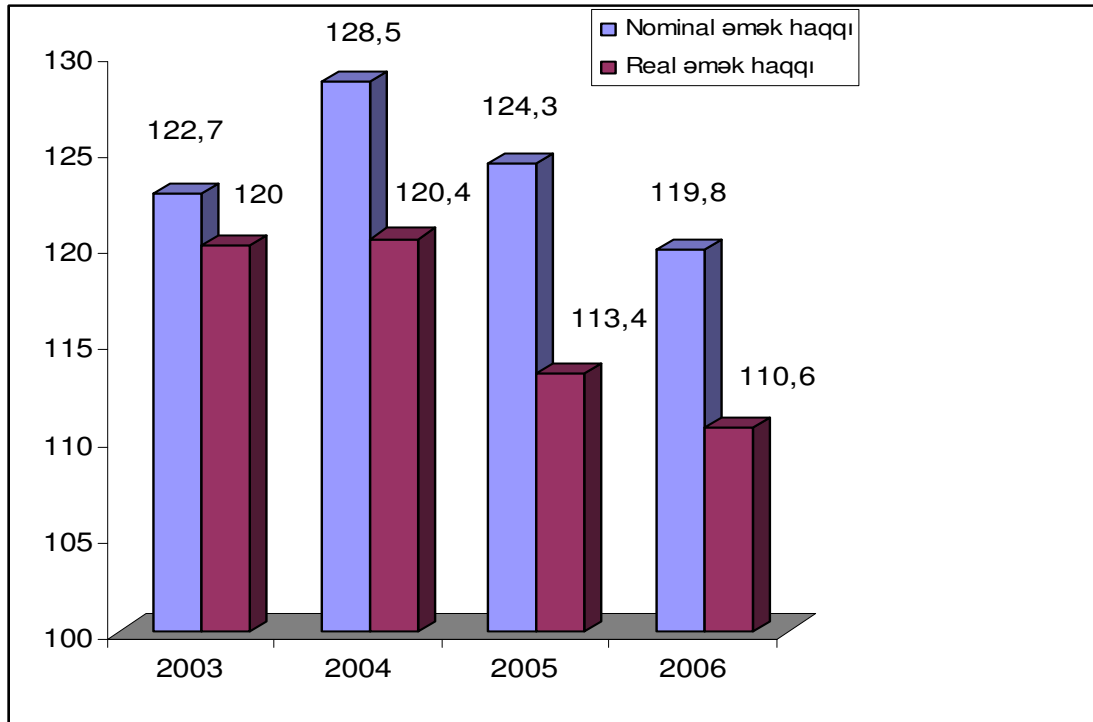
İstehlak malları bazarındakı vəziyyətlə bağlı nominal və real əmək haqqını fərqləndirmək lazımdır.

Real əmək haqqı nominal əmək haqqının məbləğinə alınan mal və xidmətlərin kəmiyyətilə müəyyən olunur. Real əmək haqqını hesablamaq üçün nominal əmək haqqını istehlak qiymətlərin indeksinə bölmək lazımdır.

Əmək haqqının mütləq səviyyəsini onun real həcminə uyğun qiymətləndirmək vacibdir. Eyni zamanda, əmək haqqının nisbi səviyyəsini nominal və real əmək haqqının əsasında qiymətləndirmək olar.

Orta aylıq real və nominal əmək haqqı indeksləri

Qrafik 4.2

Qrafik 4.2-dən görüldüyü kimi, 2003-2006-cı illər ərzində nominal və real əmək haqqı indeksləri üzrə azalma mühadə olunur. Nominal və real əmək haqqı indekslərində əsasən 2005-ci ildən etibarən azalma hiss olunur. Bu mənfi tendensiya xüsusən real əmək haqqında özünü göstərir. Ancaq nominal əmək haqqı dinamikasında 2003-2006-cı illər ərzində bu mənfi hal o qədər də qabarıq hiss olunmur.

Muzdlə işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı (manat)

Cədvəl 4.1

	2004			2005			2006			2007			2008		
	Cəmi	Dövlət	Qeyri-dövlət	Cəmi	Dövlət	Qeyri-dövlət	Cəmi	Dövlət	Qeyri-dövlət	Cəmi	Dövlət	Qeyri-dövlət	Cəmi	Dövlət	Qeyri-dövlət
İqtisadiyyat üzrə	99,4	64,4	175,3	123,6	89,1	191,9	149,0	111,4	221,0	215,8	171,9	296,5	274,4	235,8	341,3
O cümlədən: Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı	29,8	28,7	32,1	41,5	41,7	41,2	52,5	52,5	52,4	86,8	85,7	89,2	114,7	117,3	108,9
Mədənçixırma sənayesi	451,3	169,5	1554,2	505,2	233,6	1336,1	633,7	349,4	1183,2	845,5	515,5	1414,8	1011,4	623,8	1668,9
Emal sənayesi	98,3	90,1	110,4	115,3	117,1	113,5	140,5	163,5	122,4	190,5	221,1	167,5	251,6	295,6	222,7
Tikinti	218,2	101,8	345,7	237,6	134,7	331,6	298,7	198,1	403,8	381,4	298,7	454,2	406,1	377,7	426,7
Topdan və pərakəndə ticarət	117,8	61,5	119,7	119,5	81,9	120,6	128,7	118,0	129,0	173,7	193,3	173,3	211,3	253,5	210,4
Mehmanxana və restoranlarda xidmətin göstərilməsi	112,6	38,4	127,0	157,9	58,7	166,6	164,6	99,7	170,4	212,3	163,3	215,8	265,4	210,6	268,5
Nəqliyyat və rabitə	113,2	107,6	154,6	137,7	126,8	211,8	175,4	161,8	255,5	250,4	217,6	428,2	329,4	264,9	551,7
Maliyyə fəaliyyəti	217,3	117,9	284,2	314,1	186,5	386,8	418,0	229,4	516,1	709,1	351,7	857,9	812,6	595,8	836,5
Dövlət idarəetməsi	86,8	109,6	30,8	134,5	219,9	43,0	158,4	191,2	56,0	210,8	250,0	87,4	288,0	338,9	11,8
Təhsil	51,3	50,9	8,4	66,0	65,0	102,0	80,1	79,5	127,8	145,4	144,9	186,0	214,4	214,3	220,2
Səhiyyə	29,6	27,3	135,7	45,3	42,9	146,8	69,9	67,7	150,3	94,7	92,0	160,7	130,9	128,4	199,0

Cədvəl 4.1-dən göründüyü kimi, orta aylıq nominal əmək haqqı iqtisadiyyatda məşğul olanlar üzrə 2004-2008-ci illər ərzində 2,8 dəfə artmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu artım birinci növbədə ardıcıl olaraq dövlət sektorunda işləyənlərin əmək haqqının artması hesabına əldə olunmuşdur. Təhlil göstərir ki, əmək haqqının əsaslı artımı xüsusən dövlət sektorunda müşahidə olunur. Burada orta aylıq nominal əmək haqqı 3,7 dəfə, ancaq qeyri-dövlət sektorunda isə cəmi 1,9 dəfə artmışdır. Bu artımla əlaqədar olaraq dövlət və qeyri-dövlət sektorları əmək gəlirlərindəki əhəmiyyətli fərqlər azalmışdır. 2004-cü ildə bu fərq 2,7 dəfə təşkil edirdisə, 2008-ci ildə o 1,5 dəfəyə qədər azalmışdır. Sahələr üzrə əmək haqqı dinamikasının təhlili göstərir ki, son illərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu orta aylıq nominal əmək haqqının bütün sahələr üzrə hiss olunacaq dərəcədə artımında görünür. Bununla bağlı xüsusilə orta aylıq nominal əmək haqqının artımını sahələr üzrə məsələn, səhiyyədə (2 dəfə), nəqliyyatda və rabitədə (1,8 dəfə), maliyyə fəaliyyətində (2,2 dəfə), dövlət idarəetməsi sahəsində (1,5 dəfə), kənd təsərrüfatında, ovçuluq və meşə təsərrüfatında (2 dəfə), emal sənayesində (1,6 dəfə), təhsil sistemində (2,2 dəfə), mehmanxanalarda və restoranlarda (1,3 dəfə) qeyd etmək lazımdır.

Iqtisadiyyatın sektorları üzrə orta nominal əmək haqqının dinamikası ayrı-ayrı sahələrdə baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklər ilə xarakterizə olunur. Belə ki, 2004-2008-ci illər ərzində dövlət idarəedilməsində və emal sənayesində orta aylıq nominal əmək haqqının dövlət sektorunda daha yüksək olması tendensiyası saxlanılır. Lakin, bu fərq ilbəil azalır. 2005-ci ildə dövlət idarəetməsində orta aylıq nominal əmək haqqı dövlət sektorunda 5,1 dəfə qeyri-dövlət setoruna nisbətən çox olduğu halda, 2007-ci ildə bu fərq azalaraq 2,8 dəfə təşkil etmişdir. Əgər 2005-ci ildə emal

sənayesində orta aylıq nominal əmək haqqının məbləği 1 dəfə qeyri-dövlət sektorunda analoji göstəricini üstələyirdisə, 2007-ci ildə bu fərq 1,3 dəfə artmışdır. Qalan sahələrdə orta aylıq nominal əmək haqqının qeyri-dövlət sektorunda dövlət sektoruna nisbətən yüksək olması müşahidə olunur.

Tikintidə, nəqliyyatda və rabitədə, maliyyə fəaliyyətində, təhsildə bu üstünlük cari dəyişikliklərlə saxlanılır. Səhiyyədə bu fərq 2005-2007-ci illər ərzində 3,4 dəfədən 1,7 dəfəyə qədər azalmışdır.

Topdan və pərakəndə ticarət sahəsində bu illər ərzində orta aylıq nominal əmək haqqının səviyyəsi dövlət və qeyri-dövlət sektorlarında dəyişkən olaraq, ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, əgər 2005-ci ildə topdan və pərakəndə ticarət sahəsində orta aylıq nominal əmək haqqının səviyyəsi qeyri-dövlət sektorunda dövlət sektoruna nisbətən 1,5 dəfə çox olduğu halda, 2007-ci ildə əks hal müşahidə olunmuşdur. Yəni dövlət sektorunda əmək haqqı qeyri-dövlət sektoruna nisbətən 1,1 dəfə yüksəkdir.

SOSIAL TRANSFERTLƏR VƏ ƏHALİ GƏLİRİNİN FORMALAŞMASINDA ONLARIN ROLU. SOSIAL SİĞORTA

5.1. Sosial transfertlər sisteminin mahiyyəti, məzmunu və vəzifələri. Sosial transfertlər sisteminin funksiyaları. Sosial transfertlərin növləri və formaları.

Sosial transfertlər – cəmiyyət tərəfindən əhaliyyə əvəzsiz şəkildə ödənilən pul və natural ödənişlərdir.

Sosial transfertlərin ödənilməsində **məqsəd** əhalinin sosial müdafiəsinin və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, eyni zamanda ölkənin insan potensialının inkişaf etdirilməsidir.

Sosial transfertlərə pensiyalar, müavinətlər, təqaüdlər, s. ödənişlər və sosial fondların hesabına ödənilən vəsaitlər aiddir.

Sosial transfertlərin ödənilməsi mənbələri respublikanın dövlət büdcəsi, sosial sığorta fondları və ictimai təşkilatlardır.

Sosial transfertlər və ya transfert ödənişlər özlüyündə məqsədyönlü yenidən bölgü xarakteri daşıyan, dövlət və qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən əhaliyyə pul və natural formada ödənilən vəsaitlərdir.

Sosial transfertlər sisteminin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- sosial cəhətdən əhəmiyyətli xidmətlərlə əhalinin təmin edilməsi;
- işləyən və işləməyən vətəndaşların maddi təminatında fərqi azalması;
- əhalinin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən təkrar istehsalının təmin olunması;
- işlə təmin olunma sahəsində yaranan neqativ halların əhalinin gəlirlərinə təsirinin azalması.

Cəmiyyətin sosial inkişafı, onun tənzimlənməsi mövcud maliyyə imkanları ilə bağlıdır. Cəmiyyətin sosial inkişafın maliyyə mənbəyini ölkənin milli gəliri təşkil edir.

Sosial sahələr maliyyə resursları olmadan yeniləşib inkişaf edə bilməz. Sosial sahələrin maliyyə imkanları cəmiyyətdə gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesində formalaşır. Sosial obyektlərin inkişafı üçün lazım olan və bütün mənbələr hesabına formalaşan pul vəsaitləri sosial sahələrin inkişafının maliyyə resurslarının əsasıdır. Beləliklə, sosial inkişafın maddi və maliyyə əsasını cəmiyyətdə yaranan gəlirlər, onların bölgüsü və yenidən bölgüsü mexanizmləri təşkil edir. Bu mexanizmlərin idarə olunması, tənzimlənməsi sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsi funksiyasına daxildir. Dövlət sosial inkişaf üçün sosial obyektlərə olan tələbatı müəyyən edir, planlaşdırır, məsələn, bir il ərzində əhalinin yaş, artım, məskunlaşma və digər demografik göstəricilərini nəzərə alıb, sosial tələbat üçün lazım olan vəsaitin ümumi həcmi müəyyən edir. Aydındır ki, sosial tələbat,

onun ödənilməsi imkanları məhdud olub, milli gəlirin həcmindən, dövlətin maliyyə imkanlarından və əhalinin şəxsi gəlirlərindən asılıdır.

5.2. Sosial zəmanət sistemi. Dövlət minimum sosial standartları. Dövlət minimum sosial standartlar sisteminin formalaşması prinsipləri. Dövlət sosial standartlaşdırılması

Əhalinin müxtəlif qruplarının qanunla təsdiqlənmiş təminat səviyyələri əsasında sosial zəmanət sistemi təşkil edilir. Sosial zəmanət sisteminin formalaşmasının mühüm **prinsipləri** aşağıdakılardır:

- 1) vətəndaşlara əmək qabiliyyətinə uyğun sosial zəmanətlərin verilməsi;
- 2) sosial zəmanətin müdafiə sisteminin mobilliyi;
- 3) sosial zəmanət sisteminin vaxtaşırı yeniləşdirilməsi;
- 4) sosial siyasətin həyata keçirilməsində ərazi və yerli icra strukturlarının funksiya bölgüsü.

Sosial zəmanət sisteminin formalaşmasının əsas mənbəi sosial normativlərdir. Zəmanətli və kompensasiya xarakterli ödəmələr sosial normalara əsaslanmalıdır. Sosial normativlər sistemi dinamik xarakter daşıyır.

Dövlət minimum sosial standartları dedikdə, hər vətəndaşın istifadə etmək hüququ olan müəyyən dövr ərzində qanunvericilik qaydasında təsdiq edilmiş sosial zəmanətlərin minimum səviyyəsi başa düşülür. Başqa sözlə, müəyyən dövr üçün qanuni şəkildə təsdiq olunmuş sosial zəmanətlərin elə bir minimum səviyyəsi başa düşülür ki, o hər vətəndaş üçün təmin olunur.

Dövlət minimum sosial standartlar sisteminin formalaşması
aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- vətəndaşların konstitusiya hüquqların şərtsiz yerinə yetirilməsi;
- sosial müdafiənin və sosial xidmətlərin ümumi xarakter daşması;
- dövlətin minimum sosial standartlarının təmin olunması üçün xərclərin büdcə və büdcədən kənar maliyyələşdirilməsinin şəffaflığı;
- dövlətin minimum sosial standartlarının hərtərəfli əsaslandırılması;
- əhalinin bütün sosial təbəqə və qruplarına bərabər zəmanətlərin təqdim edilməsi;
- dövlət minimum sosial standartları haqqında əhalinin məlumatlandırılması;
- dövlət minimum sosial standartlarının yerinə yetirilməsi üçün dövlət hakimiyyət orqanlarının cavabdehliyi.

Dövlət minimum sosial standartların işlənməsində iki istiqmət nəzərdə tutulur:

1) əhalinin pul gəlirlərini tənzim edən birbaşa təsirli normaların əsaslandırılması. Burada minimum istehlak səbətinin dəyəri kimi yaşayış minimumu əsas yer tutur;

2) sosial əhəmiyyətli xidmətlərin pulsuz təqdim olunma sahəsi.

Dövlət minimum sosial standartları Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulan normalar və normativlərdir. Onlar əmək haqqı, pensiya təminatı, təhsil, sahiyyə və mənzil-komunal xidməti sahəsində əhalinin sosial müdafiəsinin minimum səviyyəsini təmin edirlər.

Dövlət minimum sosial standartları bütün vətəndaşlara təqdim olunmuş sosial xidmətlərin müəyyən növlərinin həcmi və keyfiyyəti üzrə vahid tələbatları əvəzsiz və qaytarılmaz əsaslarla təmin edirlər.

Vətəndaşlara minimum səviyyədə pulsuz yəni əvəzsiz və geri qaytarmamaq şərti ilə sosial zəmanətlərin təqdim edilməsi onların konstitusiyada əks olunmuş hüquqlarının reallaşdırılması məqsədilə həyata keçirilir.

Minimum sosial standartların qəbul olunması dedikdə, dövlət minimum sosial standartları kimi qəbul olunmuş öncül sosial normativlərin və normaların hüquqi reqlamentləşməsi başa düşülür.

Dövlət sosial standartlaşması yaşayış minimumuna əsaslanır. Yaşayış minimumu minimum istehlak səbətinin dəyər ifadəsidir.

Sosial standartlaşma sahəsinin əsas öncülləri aşağıdakılardır.

1. Əhəlinin gəlirləri (əmək haqqı, pensiya təminatı);
2. Vətəndaşların sosial müdafiəsi ünsürləri. Sosial zəmanətlərin məcmusu (məşğulluqda, təhsildə, səhiyyədə).

Sosial standart – hər hansı əhəli qrupu tərəfindən özü üçün qəbul olunmuş (normal) hesab edilən müxtəlif nemətlərin istehlakının formalaşmış səviyyəsi deməkdir. Bu standartlara konkret hədd qoyulmamış və onlar sənədləşdirilməmişdir. Sosial standart sosial-iqtisadi siyasətin işlənməsində, ehtiyatların sosial sferaya yönəldilməsində, sosial proqramların yerinə yetirilməsində, vətəndaşlara sosial zəmanətlərin təqdim olunmasında sosial inkişafın idarə edilməsi üçün vasitə kimi dövlət tərəfindən istifadə olunur. Bu halda sosial standartlar rəsmi normativ şəkildə qeyd olunur, mütləq və tövsiyyə xarakter daşıyır.

Sosial siyasətin işlənməsində dövlət tərəfindən mövcud sosial standartlar idarəetmə vasitəsi kimi istifadə olunur. Bu halda sosial standartlar dəqiq qeydə alınmış normativlər şəklində qəbul olunurlar. Onlar məcburi və ya tövsiyə xarakteri daşıyırlar.

Eyni zamanda, sbu sahədə osial standartların müəyyən edilməsi və sosial cəhətdən normal hesab edilən həyat səviyyəsinin təmin olunması problemi meydana çıxır. Belə sosial standartlar qismində, bir qayda olaraq, müəyyən sistemdə fəaliyyət göstərən sosial-iqtisadi normativlər çıxış edir. Mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatın mövcud olduğu və dövlət tərəfindən «bərabər» bölgü prinsipinin tətbiq edildiyi bir şəraitdə sosial-iqtisadi normativlərin işlənilib hazırlanması çox da prinsipial əhəmiyyət kəsb etmirdi. Müasir şəraitdə isə göstərilən sosial standartların işlənilib hazırlanmasının və hüquqi cəhətdən təsbit edilməsinin böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Onu da göstərmək lazımdır ki, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində sosial siyasətdə hüquqi təminatlar və dövlət tərəfindən əhalinin minimum sosial təminatlarının təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanlar sosial standartların və yaxud həyat standartlarının mahiyyətini, göstəricilərini öz gündəlik yaşayışında , faktiki istehlakında da həmişə hiss edirlər. Lakin bununla belə onlar üçün sosial təminatın verilməsi, bu məqsədlə dövlət proqramının tərtib edilməsi, problemin qanunvericilik qaydasında həll olunması üçün konkret sosial standartlar lazımdır. Ona görə də hər bir cəmiyyət, dövlət, xüsusilə sosial dövlət mövcud resursların səmərəli bölüşdürülməsində maraqlı olmalıdır. Əhalinin əksəriyyətinin yaşayış minimumu həddindən aşağı yaşaması, sosial qruplar arasında

fərqlərin çox olması bu problemi daha kəsgin halda irəli sürür. Lakin bir tərəfdən maliyyə resurslarının çatışmamazlığı, digər tərəfdən isə bazar münasibətlərinə dövlətin təsir etməsinin məhdudluğu əhalinin konstitusiyalı hüquqlarını tam, dolğun həyata keçirməyə imkan vermir. İstehlak, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sahəsində mövcud olan minimum sosial standartlara belə həmişə əməl olunmur. Bu sferalarda mövcud olan sahə sosial standartlarının əksəriyyəti tövsiyyə xarakteri daşıyır, resurslar təminatına malik olmur, kifayət qədər əsaslandırılmır. Bir sıra hallarda dövlət, sahə, firma və şirkətlərin, ictimai birliklərin sosial standartlaşma prinsipləri, qaydaları bir-birinə uyğun gəlmir, bir-birini tamamlamır. Dövlət daha çox əhəmiyyət kəsb edən sosial norma və normativlərin hüququ qaydada minimum sosial standartlar kimi təsdiq olunmasına və tətbiqinə əhəmiyyət verməlidir. Həmin minimum sosial standartlar əhalinin, işçinin ən vacib tələbatını, zəruri, məcburi istehlak büdcəsini əks etdirməlidir. Minimum dövlət sosial standartlarının müəyyən edilməsi aşağıdakı vəzifələrin həlli ilə əlaqədardır:

1. Əhalinin sosial müdafiəsini, onun ən vacib maddi və xidmətlərə olan tələbatını ödəmək.
2. Büdcə və büdcədən kənar fondlar hesabına təminatlı sosial ödəmələrin növünü müəyyənləşdirmək.
3. Bu ödəmələrin normativ baxımdan əsaslandırılması.
4. Maliyyə resurslarını prioritet sosial siyasət istiqamətlərinə yönəltmək.
5. Sosial sabitliyi təmin etmək və s.

Ölkədə sosial standartların tədricən yüksəlişi zəminində məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həllinə getdikcə daha çox vəsaitin tələb ediləcəyi gözləniləndir. Toplanan vəsaitlərin əhəmiyyətli qisminin hərbi xərclərə sərf edilməsi inkişafı təmin edən birbaşa istiqamətlər olmasa da məcburi xərclər kimi qalmaqdadır. Hökumət bu istiqamətlərdə siyasi kursunu dəyişdirməsə, artan neft gəlirlərini insan inkişafına, o cümlədən, yerlərdə icmaların inkişafına yönəltməkdə çətinliklərlə üzləşəcəkdir. Buna bariz nümunə kimi, 2003-2005-ci illərdə fəaliyyətdə olan və nəticələri bəlli olmayan «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı», və ya «2004-2005-ci illərdə Azərbaycanın regionlarının Sosial-iqtisadi inkişafı» proqramlarını göstərmək olar. Bu proqramların yerinə yetirilməməsi də gözlənilən idi. Vətəndaş cəmiyyətinin, o cümlədən icmaların yaxından cəlb edilmədiyi və yaxud yalnız hökumətin nəzarətində olan QHT-lərin cəlb edildiyi bu proqramlarda qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmaması təkcə hakimiyyətin fəaliyyətsizliyi ilə yox, həm də Qərbi ölkələrinin siyasəti ilə izah edilməlidir. Azərbaycanda minimum sosial standartlar sisteminin təkmilləşdirilməsi baxımından verilən təkliflər aşağıdakılardır:

1. Pensiya təminatı sisteminin müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi;
2. Minimum əmək haqqının minimum istehlak büdcəsi ilə əlaqələndirilməsi;

3. Minimum istehlak səbətinin müəyyən olunmasında qiymət amilinin nəzərə alınması;

4. Aztəminatlı ailələrin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi;

5. Minimum sosial standartlarının müəyyən olunmasında sosial normativlərin və normaların nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirilməsi.

Respublikamızda hal-hazırda ümumi sosial yardım sisteminin yaradılması prosesi gedir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Dünya Bankının yoxsulluğun azaldılması üzrə strategiyasının tətbiq edildiyi 70-ə yaxın ölkə sırasına daxil olub.

Bu baxımdan pensiya təminatı dövlətin sosial siyasətində önəmli yer tutur. Son illər əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, əmək haqlarının və aztəminatlı ailələrə verilən müavinətlərin artırılması sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, vətəndaşların pensiya təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Bununla yanaşı əmək haqqının və pensiyanın orta aylıq məbləği hələlik əhalinin tələbatını tam həcmdə ödəmək səviyyəsində deyildir. Eyni zamanda pensiya sisteminin idarə olunması, pensiyaların müəyyən edilməsi və əhaliyə verilməsi mexanizmi günün tələblərinə cavab vermir. Bu baxımdan vətəndaşların pensiya təminatının onların minimum həyat səviyyəsinin ödənilməsi səviyyəsinə çatdırılması və bütövlükdə pensiya işinin müasir tələblərə uyğun qurulması ölkədə pensiya islahatının aparılmasını zəruri edir.

Sosial müavinətlər əhalinin bir qrup sosial təbəqəsinin minimum yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi məqsədi ilə verilir. Sosial pensiyalar əmək pensiyaları almayan qocalara, əlillərə ödənilir. Pensiya sahəsində mövcud olan nöqsanlara baxmayaraq sosial pensiyaların məbləği son illər ərzində hiss olunacaq dərəcədə artmışdır (cədvəl 5.1).

Cədvəl 5.1

Pensiyaçıların sayı və təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği ^{x)} (ilin əvvəlinə)

	2007		2008	
	Pensiyaçıların sayı, min nəfər	Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği, manatla ^{xx)}	Pensiyaçıların sayı, min nəfər	Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği, manatla ^{xx)}
Pensiyaçıların cəmi	1227	41.4	1249	62.9
o cümlədən: qocalığa görə	807	41	821	64.3
əlilliyə görə	281	45.4	291	64.6
ailə başçısının itirilməsinə görə	139	32.6	137	50.6

^{x)} Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli "Əmək pensiyaları haqqında" və "Sosial müavinətlər haqqında" Qanunlarına uyğun olaraq pensiyaların növ və tərkibində dəyişikliklər edilmiş və sosial pensiyalar sosial müavinətlərlə əvəz edilmişdir;

^{xx)} Hərbi qulluqçular və xüsusi rütbəli şəxslərin pensiya məbləği istisna olmaqla.

Cədvəl 5.1-dən göründüyü kimi, 2007-2008-ci ilin əvvəlinə pensiyaçıların sayında və pensiyaların məbləğində müvafiq dəyişikliklər müşahidə olunur. Qocalığa, əlilliyə və ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya alanların sayı demək olar ki, dəyişməz qalmışdır. Lakin təyin olunmuş pensiyaların orta məbləğində 2008-ci

ilin əvvəlinə olan məlumatlara əsasən 2007-ci ilə nisbətən qocalığa görə pensiyalar 56%, əlilliyə görə 42%, ailə başçısının itirilməsinə görə 55% artım müşahidə olunur. Müşahidə olunan artım pensiya təminatı sistemində həyata keçirilən islahatların bariz nəticəsidir.

Cədvəl 5.2

Dövlət tərəfindən verilən ayrı-ayrı müavinətlər

	2004	2005	2006	2007	2008
Uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət: kontingentin sayı, min.nəfər	105,7	112,5	18,5	25,6	26,8
məbləq,min.manat	322,2	266,0	555,5	854,3	1003,2
3 yaşına çatanadək uşaqlara qulluqla əlaqədar müavinət: kontingentin sayı, min.nəfər	23,6	26,8	21,4	22,1	25,4
məbləq,min.manat	780,9	775,0	553,7	684,2	1247,0
Dəfn üçün müavinət: kontingentin sayı, min.nəfər	37,6	41,4	39,1	41,2	40,8
məbləq,min.manat	2375,7	29936,0	4038,4	6625,1	7094,8
Uşağın doğulduğu aydan 16 yaşına çatanadək verilən aylıq müavinət: kontingentin sayı, min.nəfər	1378,4	1313,5	*	*	*
məbləq,min.manat	29931,4	28550,6	*	*	*

Cədvəl 5.2-dən göründüyü kimi, uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət alanların sayı 2007-ci ildə 2004-cü il ilə müqayisədə 76% azalmışdır. Müavinətin məbləği isə 2007-ci ildə 2004-cü ilə nisbətən 165% artmışdır. Bu göstəricilər müavinət alanların sayında azalmanı, ödənilən məbləğin isə artmasını göstərir. Üç yaşına çatanadək uşaqlara qulluqla əlaqədar müavinət alanların sayında demək olar ki, xüsusi dəyişiklik müşahidə olunmur. Müavinətin məbləğində isə 2007-ci ildə cüzi azalma müşahidə olunur. Uşağın

doğulduğu aydan 16 yaşına çatanadək verilən aylıq müavinət 2007-ci ildə ödənilmir. Bu dəyişiklik əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin sosial durumunu yaxşılaşdırmaq məqsədilə hazırlanan "Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında" qanun qəbulu ilə əlaqədardır.

5.3. Azərbaycan Respublikasında ünvanlı dövlət sosial yardımının tətbiqi olunması

Sosial yardımın məqsədi aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Sosial yardımın əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. ünvanlılıq - sosial yardım yalnız aztəminatlı ailələrə təyin olunur;
2. ədalətlik - sosial yardım ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasındakı fərq məbləğində təyin olunur;
3. bərabərlik - sosial yardım bütün aztəminatlı ailələrə təyin olunur.

Ünvanlı dövlət sosial yardımının tətbiqi ilə bağlı əsas anlayışlar aşağıdakılardır:

- **ünvanlı dövlət sosial yardımını** dedikdə, aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən pul şəklində yardım başa düşülür;

- **ehtiyac meyarı** dedikdə, əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumundan asılı olaraq ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədilə dövlət büdcəsi ilə birgə hər il üçün təsdiq olunmuş hədd başa düşülür;

- **ailə** dedikdə, qohumluq və ya qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər xüsusiyyətlərə görə bağlılığı olan, birgə yaşayan, ümumi ev təsərrüfatına malik şəxslər və yaxud tənha yaşayan şəxslər başa düşülür;

- **aztəminatlı ailə** dedikdə, orta aylıq gəlirləri hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan ailə başa düşülür.

Əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin sosial durumunu yaxşılaşdırmaq məqsədilə qəbul olunmuş "Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında" qanun bu məsələlərin həllində mühüm rol oynayır. Qanun sosial yardımın məqsəd və prinsiplərini, habelə təyin olunmasının hüquqi əsaslarını və bu sahədə yarana biləcək münasibətləri tənzimləyir. Ünvanlı dövlət sosial yardımı aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən maddi yardımdır. Bu yardım orta aylıq gəlirləri ehtiyac meyarlarından aşağı olan ailələrə şamil edilir. Belə bir qanunun fəaliyyət göstərilməsi üçün yaranmış zərurət aztəminatlı ailələrin aldığı müavinatların az olmasından irəli gəlir. Sosial yardımın məbləği ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasında yaranan fərq məbləğində hesablanır. Ehtiyac meyarı mərhələlərlə ölkə üzrə yaşayış minimumuna çatdırılır. O ki, qaldı qanunla nəzərdə tutulan "ehtiyac meyarı"nın məbləğinə, "Yaşayış minimumu haqqında" Qanuna görə, yaşayış minimumu əhalinin sosial demoqrafik qrupları üzrə ayrı-ayrılıqda hesablanır. Məsələn, ailə ata, ana, bir uşaq və babadan ibarətdirsə, onda yaşayış minimumu onların hər biri üçün ayrı-ayrılıqda götürülür, ehtiyac meyarı da həmin yaşayış minimumuna nisbətən təyin olunur və bütün

bunlar cəmlənərək ailə üçün ümumi ehtiyac meyarı hesablanır. Əhaliyə göstərilən sosial yardımların həcmi konkret məbləğlə ifadə olunmur. Yardımın məbləği ailə üzvlərinin sayına müvafiq olaraq hesablanır. Ailələr arasındakı tarazlığı qorumaq üçün onların gəlirlərindəki fərq nəzərə alınmaqla, sosial ədalət prinsiplərinin yerinə yetirilməsinə kömək edir. Mütəxəssislər hesab edir ki, ünvanlı sosial yardımların tətbiqi ilə yanaşı ölkədə Sosial Müdafiə İnstitutunun yaranması zəruriyyəti meydana çıxır.

Qanunun tətbiqi ilə əlaqədar olaraq əhalinin nəinki gəlirlərinin qiymətləndirilməsi, həmçinin zərurət daxilində hər bir ailənin öz evində əmlak və gəlirlərinin səviyyəsini qiymətləndirmək imkanı əldə olunur. Qanuna görə, adambaşına nəzərdə tutulmuş məbləğdən aşağı gəliri olan ailə aztəminatlı hesab olunur və dövlət həmin ailəyə sosial yardım göstərir.

Minimum əmək haqqının məbləği artdıqca, sosial yardımın da məbləğində dəyişiklik olunur. Qanunun fəaliyyəti ilə bağlı uşaq pulu başqa şəkildə ödənilir. Əgər ailə aztəminatlıdırsa, onun hər bir uşağına deyil, ailədə olanların sayına müvafiq olaraq müavinətlər ödənilir.

Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu Qanundan, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir. Sosial yardım almaq hüququ olan ailələr sosial yardım hüququna orta aylıq gəliri onlardan asılı olmayan səbəblərdən (ailə üzvlərinin əmək qabiliyyətinə malik olmaması,

ailənin əmək qabiliyyətli üzvünün müvafiq icra hakimiyyəti orqanında işsiz kimi qeydə alınması, vəfat etməsi, məhkəmə tərəfindən itkin düşmüş və yaxud ölmüş hesab edilməsi, azadlıqdan məhrum edilməsi, ailə üzvünün olduğu yerin məlum olmaması və s.) hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan aztəminatlı ailələr malikdirlər.

Sosial yardım dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. Sosial yardımın məbləği ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasında yaranan fərq məbləğində hesablanır.

Cədvəl 5.3

Aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı dövlət sosial yardımı

(ilin əvvəlinə)

	2007	2008	2009
Ünvanlı dövlət sosial yardım alan ailə üzvlərinin sayı, nəfər	218673	364059	749965
1 nəfərə düşən aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımının məbləği, manat	8.36	17.38	22,0

Cədvəl 5.3-dən göründüyü kimi, 2008-ci ilin əvvəlinə olan statistik məlumatlara əsasən ünvanlı dövlət sosial yardım alan ailə üzvlərinin sayı 2007-ci ilə nisbətən 66,5% artmışdır. Bir nəfərə düşən aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımının məbləği 2008-ci ildə 108% artmışdır. Bu əsaslı artım aztəminatlı ailələrə göstərilən dövlət qayğısının bariz nümunəsidir. Əhalinin yaşayış minimumu səviyyəsindən aşağı vəziyyətdə yaşayan qruplarının həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsidir.

5.4. Sosial sığorta anlayışı və onun əsas prinsipləri, istiqamətləri və növləri

Sosial sığorta - vətəndaşların itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır.

Sosial sığorta məcburi dövlət sığortası və könüllü (əlavə) sığorta formalarında olur. Məcburi dövlət sosial sığortası işəgötürənlər tərəfindən bütün əmək müqaviləsi (kontraktı) üzrə işləyənlər barəsində həyata keçirilir.

Sosial sığortalanma dedikdə, ziyanın ödənilməsində kollektiv həmrəylik prinsipi əsasında təşkil olunmuş müxtəlif risklərdən əhəlinin sosial müdafiəsi forması başa düşülür.

Sosial sığortalanmanın aşağıdakı növləri vardır:

- 1) yerli və xüsusi sığortalanma (ölkə daxilində hər hansı ərazidə müəyyən əhali qrupları üzrə);
- 2) ümumi sığortalanma (bütün ölkənin ərazisində);
- 3) beynəlxalq sığortalanma (hər hansı ölkənin regionlarında).

Sosial sığortalanma aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- 1) işsizliklə bağlı;
- 2) tibbi sığorta;
- 3) pensiya yaşına çatmaqla əlaqədar;
- 4) istehsalatda bədbəxt hadisələrlə bağlı.

İnkişaf etmiş ölkələrdə sosial sığortalanmada bir sıra ümumi cəhətlər, qanunauyğunluqlar vardır. Ümumi cəhətlərə aiddir:

- sosial sığortalanmanın əsasən sığorta fondu hesabına aparılması;

- bir sıra hallarda bunun dövlətin əlavə ayırmaları, dotasiyası hesabına həyata keçirilməsi;

- sığorta ayırmalarının xüsusi məqsədli fondlarda cəmlənməsi;

- sığorta ayırmalarının əmək haqqından asılılığı;

- sığorta ayırmalarının istehsal xərclərinə daxil edilməsi;

- işdə zədələnmə hallarının sahibkar tərəfindən tamamilə sığortalanması;

- sığorta ayırmalarının müəyyən olunmasında işçinin və sahibkarın birgə iştirakı.

Sığorta mənbələrinə görə ayrı-ayrı ölkələr biri-birindən fərqlənir. Sosial sığortaya inkişaf etmiş ölkələrdə çox geniş yer verilmişdir. Bu qanunauyğun haldır, çünki bazar sistemi şəraitində bütün sahələrdə insanların həyatı və sağlamlığının müdafiəsi məqsədilə sosial sığortalanma həyata keçirilir. Bununla bağlı müxtəlif fəaliyyət sahələrində insanların üzləşdiyi risk hallarını azaldmaq və kompensasiya etmək zəruriyyəti meydana çıxır.

Sosial risklər xəstəliklə, qocalıqla, ölümlə, istehsal zədələnmələri, ailə başçısının, işin və hər hansı gəlirin itirilməsilə bağlıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məşğulluq sahəsində sosial müdafiə tədbirlərinin sırasında özündən asılı olmayan səbəblərdən işini və qazancını itirənlərin, həmçinin əmək bazarında rəqabət aparmaq qabiliyyəti olmayanların minimum maddi təminatına

zəmanət verən sosial sığorta sisteminin inkişafı mühüm yer tutur. Sosial müdafiə və sosial sığorta yetkin olmadıqda onun nəticələri əmək bazarında işçi qüvvəsi təklifini artıran və bununla da məşğulluq sahəsində gərginliyi gücləndirən amilə çevrilir. Məsələn, pensiyaçılar, azyaşlı uşağa qulluq edən qadınlar və təhsil alanlar dövlətin sosial müdafiə sistemi hesabına öz maddi ehtiyaclarını ödəmədiyi təqdirdə, onlar haqqı ödənilən iş axtarmağa məcbur olurlar ki, bu da əmək bazarında gərginliyi artırır.

İşsizlik sığortası işçi qüvvəsinin sosial təminatının mühüm ünsürü olub, işsiz vətəndaşın yeni iş yeri axtardığı dövrdə işçi qüvvəsinin itirilmiş gəlirlərini kompensasiya etməyə, onun alıcılıq qabiliyyətinin saxlanmasına və bununla da iqtisadiyyatı işsizliyin doğurduğu mənfi sosial nəticələrdən qorumağa xidmət edir.

Bəzən belə bir fikir vurğulanır ki, işsizlik müavinətinin yüksək, ödəmə müddətinin uzun olması insanlarda arxayınçılıq yaratmaqla iş axtarmağa maraq yaratmır, əksinə işsizliyi stimullaşdırır. Ona görə də əksər ölkələrdə işsizliyə görə müavinətin ödənilməsinə zaman baxımından sərt məhdudiyyətlər qoyulur. Problemin kökünü həmçinin təminatlı və etibarlı əmək haqqı sisteminin, zəmanətli iş yerlərinin olmamasında axtarmaq lazımdır. BMT ekspertləri isə hesab edir ki, müavinətlərin yüksək olması işsizliyin davam etmə müddətinin artmasına mənfi yox, müsbət təsir göstərir, çünki müddət üçün konkret məhdudiyyətlər olduğu üçün yüksək müavinət alan işsiz vətəndaş tezliklə onu itirəcəyinə əmin olduğundan daha fəal iş axtarmağa məcbur olur.

Azərbaycanda qanunvericiliyə əsasən əvvəlki 12 aylıq dövr ərzində işə və qazanca malik olan və məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz kimi qeydiyyatda düşənlərə əvvəlki iş yeri üzrə orta aylıq əmək haqqının 70%-i məbləğində, lakin yaşadığı ərazi üzrə orta aylıq əmək haqqından yüksək olmayan məbləğdə, işsizlik müavinəti təyin olunur.

Məcburi tibbi sığorta fondlarına ayırmaların (ödənişlərin) ödəyiciləri təşkilatlar, idarələr, müəssisələr, digər təsərrüfat subyektləri (fermerlər), fərdi əmək və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşlar və s.-dir. Sığorta ayırmalarının tarifləri dövlət orqanları tərəfindən müəyyən edilir.

Əhalinin işləyən təbəqəsi üçün sığorta ayırmaları təsərrüfat subyektləri tərəfindən həyata keçirilir. İşləməyənlərin məcburi tibbi sığorta ayırmaları (uşaqlar, şagirdlər, əyani şöbələrin tələbələri, pensiyaçılar, rəsmi qeydiyyatda alınan işsizlər və digər kateqoriyalı əhali) ərazi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən ödənilir (səhiyyə üçün ayrılmış büdcə vəsaiti həcmində). Bundan başqa, məcburi tibbi sığorta ayırmalarından azad olma halları da vardır. Məsələn, əlillərin ictimai qruplarını buna aid etmək olar.

Sığorta ödəyiciləri qanunçuluqda göstərilmiş müddətdə ərazi məcburi tibbi sığorta fondunda qeydiyyatda düşürlər. Bu məqsədlə müvafiq banklarda xüsusi hesablar açılır və bu vergi orqanları ilə razılaşdırılır.

Sığorta ayırmaları hər bir təsərrüfat subyektləri tərəfindən hesablanmış əmək haqqının səviyyəsindən asılı olaraq müvafiq qanunvericiliyə əsasən müəyyən edilmiş həcmdə ödənilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aşağıdakı pul ödəniş növləri üçün sığorta ayırmaları nəzərdə tutulmur: istifadə olunmamış məzuniyyət üçün ödənilən pul kompensasiyası; işdən azad olan zaman ödənilən müavinat; ezamiyyə xərcləri; iş yerində bədən xəsarəti, xəstələnmə ilə əlaqədar kompensasiyalar; pulsuz qidalanmanın dəyəri; şirnikləndirici əlavələr, o cümlədən mükafatlar; nəqliyyat xərclərinin ödənilməsi vəsaiti; səhmlərə ayrılmış dividendlər; sosial sığorta fondundan ayrılan bütün yardımlar, müavinatlar.

Sığorta ayırmalarının ödəyiciləri, habelə banklar, onların vəzifəli şəxsləri bu vəsaitin düzgün hesablanması, vaxtında ərazi fondlarının hesabına keçirilməsi və təyinatına görə istifadəsi üçün məsuliyyət daşıyırlar.

GƏLİRLƏRİN VƏ ƏMƏK HAQQININ TƏNZİMLƏNMƏSİ

6.1. Gəlirlərin və əmək haqqının dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi və xüsusiyyətləri. Gəlirlərin və əmək haqqının tənzimlənməsinin məqsədi və vəzifələri

Bazar münasibətləri sistemi əmək, gəlir, təhsil və əhalinin bu kimi digər hüquqlarını təmin etmədiyinə görə gəlirlərin və əmək haqqının dövlət tənzimlənməsi zəruriyyəti meydana çıxır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət dar çərçivədə olsa belə, öz tənzimləmə funksiyasını saxlayır. Bu funksiya gəlirlər və əmək haqqı sahəsinə aid edilir.

Makroiqtisadi səviyyədə gəlirlər və əmək haqqının tənzimlənməsinə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə xüsusi önəm verilir və o sosial-iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissələrindən biridir.

Gəlirlərin və əmək haqqının dövlət tənzimlənməsi dedikdə müxtəlif əhali qruplarının differensiyalaşdırılmış vergiqoymaya cəlb

olunan gəlirlərinin büdcə vasitəsilə yenidən bölgüsü başa düşülür. Bu zaman milli gəlirin əhəmiyyətli hissəsi yüksək gəlirli əhali qruplarından nisbətən aztəminatlı qruplarına keçir. Bu da öz növbəsində istehlakçılarda ümumi xərclərinin, yəni istehlak mal və xidmətlərin artırılmasına səbəb olur. Beləliklə, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsində dövlətin **əsas məqsədi** yaşayış minimumunun əsasını təşkil edən mal və xidmətlərin minimum həcmindən aşağı olmamaq şərti ilə bir fərdin istehlak tələbatını təmin etməkdən ibarətdir.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- 1) gəlirlərin büdcə vasitəsilə yenidən bölgüsünün daha səmərəli yollarını müəyyən etmək;
- 2) gəlirlərinin bölgüsündə aztəminatlı əhali qruplarının mənafələrini müdafiə etmək;
- 3) əhalinin istehlakını ən azı yaşayış minimumu büdcəsi səviyyəsində təmin etmək;
- 4) mövcud sosial transfertlər sistemini təkmilləşdirmək;
- 5) minimum əmək haqqının səviyyəsini minimum istehlak mal və xidmətlərinin dəyərinə uyğun olaraq müəyyən etmək və gələcəkdə himayəçilik yükünü nəzərə alaraq onu mərhələlər üzrə artırmaq;
- 6) gəlirlərin və əmək haqqının tənzimlənməsi məqsədilə onlara vergiqoymada şəffaflığı təmin etmək.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsi həddi problemi gəlirlərin obyektiv kəmiyyət qiymətləndirilməsi nöqte-i-nəzərindən, eyni zamanda onun səmərəli ünsürlərinin müəyyən edilməsi baxımından ən qəliz məsələlərdən biridir. Dövlət tənzimlənməsinin miqyası dövlət büdcəsinin həcmi, həmçinin milli gəlirin və ümumi milli məhsulun tərkibində dövlət

gəlirlərin və xərclərin xüsusi çəkisi ilə müəyyən olunur. Hal-hazırda gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin əsasını və onların real həddini dövlət büdcəsi təşkil edir.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsi siyasəti maliyyə sabitləşməsinə ziddir, çünki o, dövlət büdcəsinin sosial xərclərin bütün maddələri üzrə dövlət ödənişlərinin ixtisar olunması hesabına həyata keçirilir.

Dövlətin əhalinin gəlirlərinə təsiri ilə bağlı əsas funksiyalarında dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Bu dəyişikliklər ilk növbədə inzibati-amirlik funksiyalarının sosial-müdafiə funksiyalarına çevrilməsində özünü göstərir. Bu funksiyalar keçid iqtisadiyyatının neqativ təsirinin aradan qaldırılmasına istiqamətləndirilir. Aparıcı istiqamətlərin sırasında funksional xarakterli belə dəyişiklikləri göstərmək olar:

- gəlirlərin ədalətli bölgüsü yolu ilə ictimai məhsuldan pay almaq hüquqlarının təmin olunması zamanı gəlirlərin əldə olunması üçün şəraitin və bərabər imkanların yaradılması;

- iqtisadiyyatın struktur dəyişiklikləri ilə bağlı mənzill tikintisinə, təhsilə, səhiyyəyə, eyni zamanda cəmiyyətin sosial inkişafını təmin edən sahələrə dəstək olmağa yönəldilmiş sosial proqramların həyata keçirilməsi;

- gəlirlərin əldə olunmasında və bölgüsündə xoşagəlməz fərqlərin azaldılması;

- vergiqoymanın sosial dəstəklə əlaqələndirilməsi üzrə səmərəli siyasətin həyata keçirilməsi (həyatı vasitələrinin istehsalçılara və kiçik biznes sahiblərinə edilən güzəştlər, subsidiyalar, xeyriyyəçiliyə geniş yer verilməsi və s.).

6.2. Gəlirlərin və əmək haqqının tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi

Bütün təsərrüfat mexanizminin mühüm həlqələrindən biri gəlirlərin və əmək haqqının tənzimlənməsidir. Bu sahədə dərin dəyişikliklər aparmadan istehsalın inkişafında keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmaq, məhsulun həcmi və keyfiyyətini artırmaq mümkün deyil.

Ümumiyyətlə, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi mexanizmin üç əsas həlqəsini göstərmək olar. Onlar qarşılıqlı fəaliyyət prosesində əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin təmin olunması ilə bağlı tənzimlənmə mexanizminin əsas məqsədini həyata keçirir. Bu üçlükdə əsas rolu əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənmə mexanizmi oynayır.

Bunun əsas obyektiv səbəbləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- bazar mexanizminin iqtisadiyyatın ictimai optimum halına gətirilməsinin öhdəsindən gəlməməsi;
- əhalinin böyük hissənin yoxsulluq həddində yaşaması;
- işsizlərin müəyyən dərəcədə çoxluq təşkil etməsi;
- kriminal iqtisadiyyatın hələ ki mövcudluğu;
- əhalinin gəlirlərinin kəskin differensiyalaşması və s.

Dövlət tənzimlənməsi mexanizmi kifayət qədər mürəkkəbdir və aşağıdakıları əhatə edir:

- ilkin bölgü (əməyin ödənilməsi, əhalinin və müəssisələrinin digər gəlirlərin əldə edilməsi);
- dövlət büdcəsi, vergiqoyma və transfert sistemləri vasitəsilə gəlirlərin yenidən bölgüsü;
- əhaliyə xidmət göstərilməsi və müvafiq əməliyyatların həyata keçirilməsi yolu ilə son bölgü.

Gəlirlərin ilkin dövlət bölgüsü zamanı dövlət sektorunda əmək haqqının yuxarı həddi müəyyən olunur. Əmək haqqının tənzimlənməsinin iqtisadi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun dəyişilməsi cəmi tələbə və istehsal məsrəflərinə təsir göstərir. Gəlirlərin ilkin tənzimlənməsini dövlət tərəfindən milli məhsulun rəqabətqabiliyyətini artırmaq və investisiyalara dəstək vermək, həm də əmək haqqının kəskin artırılmasının və inflyasiyanın qarşısını almaq məqsədilə isifadə edilir.

Gəlirlərin yenidən bölgüsü dövlət büdcəsi vasitəsilə həyata keçirilir və o gəlir əldə edən müxtəlif əhali qruplarının gəlirlərinə differensiallaşdırılmış vergi qoymadan ibarətdir. Dövlətin gəlirlərin yenidən bölgüsü prosesinə təsir dərəcəsini dünya təcrübəsindən göründüyü kimi, büdcə hesabına çəkilən sosial xərclərin həcmi və dinamikası ilə ölçmək olar. Bu meyarları nəzərə alaraq, hesab etmək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin gəlirlərin yenidən bölgüsündə rolu kifayət qədər yüksəkdir. Belə ki, ABŞ-da son illərdə sosial ödəmələrinin (müavinatlar, pensiyalar və s.) payına büdcə xərclərinin 60%-ən az olmayan hissəsi və ÜDM-un 15%-i düşür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da gəlirlərin yenidən bölgüsü xüsusi önəm kəsb etmir. Bəzi ölkələrdə, məsələn Qərbi Avropada (Avstriya, İspaniya, Skandinaviya ölkələri) isə bu göstəricilər daha yüksəkdir.

Gəlirlərin büdcə vasitəsilə yenidən bölgüsünü təşkil etməklə, dövlət bir neçə problemi həll edir. Məsələn, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin gəlirlərinin artırılması, işçi qüvvəsinin normal təkrar istehsalı üçün şəraitin yaradılması, sosial gərginliyin azalması.

Gəlirlərin yenidən bölgüsündə imkanlar bir çox halda büdcə daxilolmaları ilə məhdudlaşır. Sosial xərclərin vergi daxilolmalarını

üstələməsi büdcə kəsirinə və inflyasiyaya səbəb olur. Belə vəziyyət əsas islahatlar zamanı və keçid dövründə müşahidə olunur. Yeri gəlmişkən bazar iqtisadiyyatı cəhətdən inkişaf etmiş bütün ölkələr gəlirlərin və istehlakın tənzimlənməsi sahəsində müəyyən nailiyyətlər əldə etmişlər. Bu təcrübənin sayəsində aztəminatlı əhali qruplarının sosial müdafiəsini, eyni zamanda cəmiyyətdə sosial gərginliyin azalmasını təmin etmək məqsədilə fəaliyyət göstərirlər.

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin əsas forma və metodları gəlirlərə təsir prosesini həyata keçirirlər. Dövlət tənzimlənməsinin formaları maddi, institusional və konseptual tərkib hissələrindən ibarətdir.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin maddi əsası milli istehsalın həcmindən və mərkəzləşmiş qaydada dövlət büdcəsi vasitəsilə yenidən bölüşdürülən paydan asılıdır.

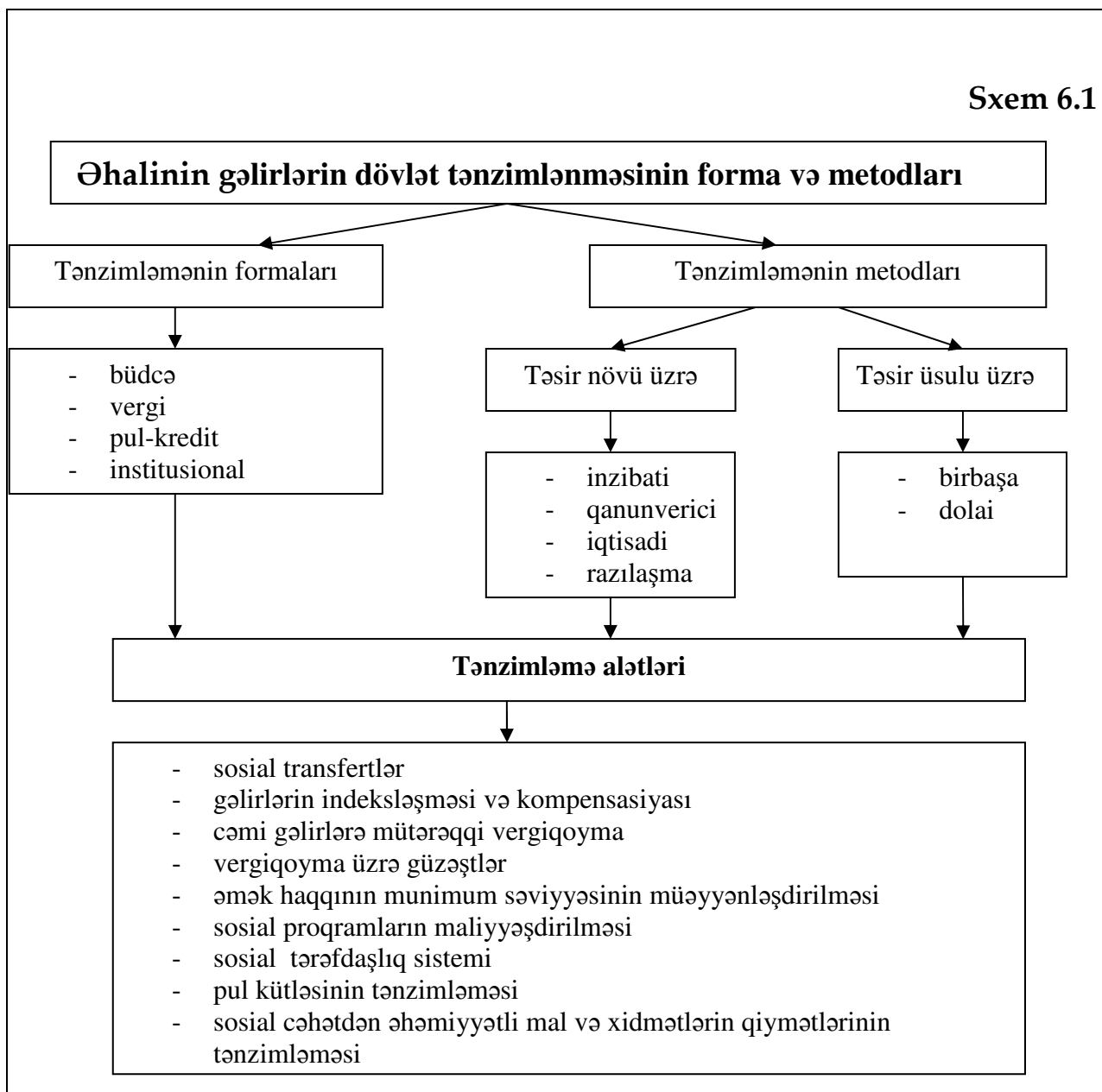
Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin institusional əsası yenidən bölgü prosesinin və müvafiq müəssisələrin fəaliyyətinin təşkili ilə bağlıdır.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsası hökumətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsində bu və ya digər nəzəriyyədən istifadə olunması ilə əlaqədardır.

6.3. Gəlirlərin və əmək haqqının dövlət tənzimlənməsinin forma və metodları

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin formalarına aiddir: büdcə, vergi, pul-kredit və institusional tənzimləmə metodları. (sxem 6.1).

Sxem 6.1

Büdcə tənzimlənməsi sosial infrastruktur sahələri üzrə (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s.) müxtəlif sosial inkişaf proqramlarının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi və sosial transfertlərin ödənilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Büdcə tənzimlənməsinin mühüm aləti qiymətlər üzrə güzəştlər, yəni xidmətlərin bəzi növlərinin pulsuz və yaxud aşağı qiymətlə göstərilməsi (pulsuz təhsil, səhiyyə xidmətləri, kommunal xərclərin qismən ödənilməsi və s.) hesab olunur.

Dövlət büdcəsi vasitəsilə, həmçinin, cəmiyyətin aztəminatlı təbəqələrinin normal həyat səviyyələrinin təmin olunması məqsədilə əhalinin gəlirlərinin yenidən bölgüsü həyata keçirilir.

Büdcə tənzimlənməsinə əməyin ödənilməsinin minimum səviyyəsinin, pensiya və müavinatların məbləğlərinin müəyyən olunması da daxildir.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin **institusional forması** dedikdə, əhalinin gəlirlərinin normativ-hüquqi əsaslarını müəyyən edən və bu normaların təcübədə tətbiqini həyata keçirən müvafiq qurumların və təşkilatlar sisteminin cəmi başa düşülür.

Sosial sahədə dövlətin məqsədlərinin həyata keçirilməsində tənzimləmə metodları əsas rol oynayır.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin metodu dedikdə, əhalinin gəlirlərinə müəyyən təsir üsulları və yolları nəzərdə tutulur.

Dövlət öz tənzimləmə fəaliyyətində tənzimləmə metodlarının məcmusundan istifadə edir.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin aşağıdakı metodlarını göstərmək olar: iqtisadi, qanunverici, razılaşdırma, inzibati.

İqtisadi metodlara aiddir: əmək haqqının minimum səviyyəsini müəyyən edilməsi, vergi siyasəti, büdcə sferasına aid olan müəssisələrin işçilərinin və dövlət qulluqçularının əmək haqqının tənzimlənməsi, cəmiyyətdə səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi və s.

Minimum əmək haqqının artırılması müəyyən mərhələdə cəmiyyətin iqtisadi imkanlarından asılıdır. Bu amilin nəzərə alınmaması büdcə kəsinə və əməyin ödənilməsində fasilələrə gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda əmək haqqının minimum səviyyəsi işçi qüvvəsinin normal təkrar istehsalı üçün zəruri olan pul vəsaitlərinin nəzərə almaq şərti ilə müəyyən olunmalıdır.

Büdcəyə vergilər daxil olmadan gəlirlərin yenidən bölgüsünü təşkil etmək, iqtisadi artımın səmərəli stimullaşdırılmasını təmin etmək mümkün deyil. Məsələn, orta və kiçik biznesə güzəştlərin təqdim olunması əhalinin məşğulluğunun və gəlirlərinin artırılmasına səbəb olur.

Dövlət öz iqtisadi imkanlarından istifadə edərək, büdcə sferasında çalışanların əmək haqqını tənzimləyir.

Dövlət iqtisadiyyatda məşğul olanların əmək haqqına ayrılan vəsaiti artırmaqla, cəmiyyətdə şəxsiyyətin inkişafına hərtərəfli şərait yaratmış olur. Eyni zamanda burada əks əlaqə də mövcuddur: nisbətən mürəkkəb və yaradıcı əmək vaxt vahidi ərzində daha çox məhsul yaradır, bu da öz növbəsində iqtisadi artıma səbəb olur.

Qanunverici metod dedikdə, dövlətin qanunverici aktları və normativ sənədləri vasitəsilə tənzimləmə üsulu başa düşülür. Bu sənədlərə aiddir: Konstitusiya, Mülki Məcələ, Əmək Məcələsi, Vergi Məcələsi, Məşğulluq haqqında Qanun, Minimum əmək haqqı haqqında Qanun və s. Öz növbəsində normativlər minimum istehlak büdcələrinin, iş vaxtının, vergi dərəcələrinin və s. hesablanmasında istifadə olunur.

İnzibati metodlar müvafiq hakimiyyət qüvvəsinə əsaslanır və özündə qadağa, icazə və məcburiyyət tədbirlərini əks etdirir. Bu metodlar əlavə maddi stimulun yaradılması və yaxud iqtisadiyyata (maliyyə) dəyən ziyanın törətdiyi risk ilə əlaqədar deyil.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud inzibati tədbirlərlə yanaşı, yeniləri də yaranmışdır: inhisar bazarları üzərində birbaşa dövlət nəzarəti, standartların işlənməsi və onlara riayət olunmasına nəzarət, əhəlinin minimum həyat meyarlarının yaradılması və qorunması, milli maraqların müdafiəsi (idxalın lisenziyalaşdırılması və ixrac üzərində dövlət nəzarəti).

Razılaşma metodları bir çox ölkələrdə geniş istifadə olunur və ən güzəştli hesab edilir. Bu metodlar sosial tərəfdaşlıq sistemində əsas yer tutur.

Sosial tərəfdaşlıq dedikdə, əməyin ödənilməsilə bağlı məsələləri ilə əlaqədar hökumətin, sahibkarların və muzzdlu işçilərin birgə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi başa düşülür.

Sosial tərəfdaşlıq anlayışı 1950-ci illərdə L.Erxard və R.Baloq tərəfindən yaranmışdır. Sosial tərəfdaşlıq ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədi ilə ictimai maraqların razılaşdırılması zəruriyyəyindən irəli gəlir.

O, sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi məqsədi ilə bərabər hüquqlu tərəflər kimi çıxış edən hökumət, işəgötürənlərin birliyi və

həmkarlar ittifaqları arasında “ictimai müqavilənin” bağlanması nəzərdə tutur.

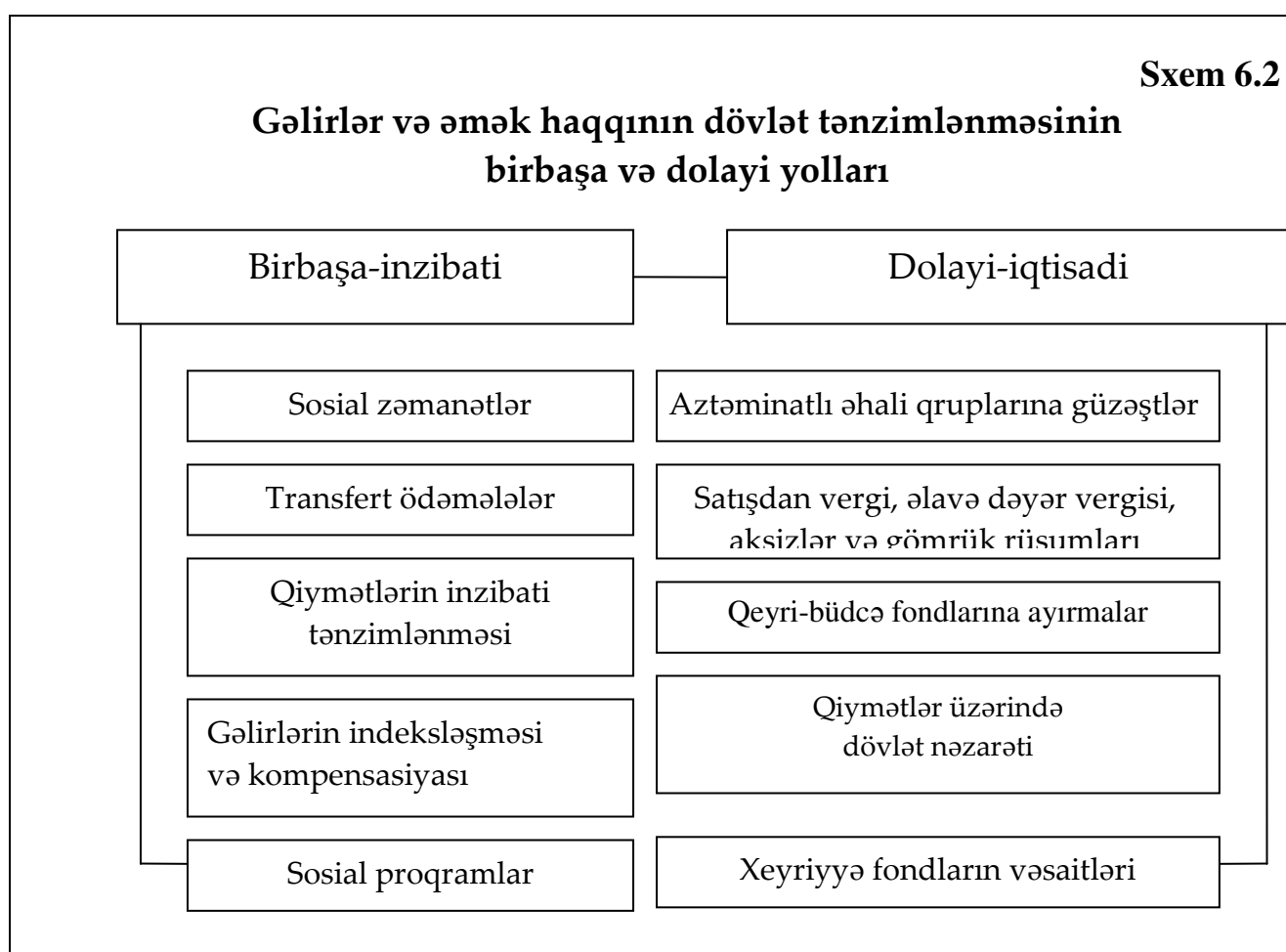
Müxtəlif səviyyəli razılaşmalarda minimum əmək haqqı səviyyəsi, tarif dərəcələri, sosial ödəmələr, gəlirlərin indeksləşməsi qaydası, iş vaxtı müddəti, əmək şəraiti, əməyin mühafizəsi, əmək hüquqlarının təmin edilməsi, zərərin ödənilməsi və s. məsələlər əks olunur.

Kollektiv müqavilələr maddəli işçilərinin əmək haqlarının səmərəli tənzimləməsi forması kimi çıxış edir.

Dövlət gəlirlərə təsir etmək məqsədilə istifadə etdiyi forma və metodların içərisində əsas yeri iqtisadi metodlara verir. Eyni zamanda razılaşma metodlarının rolu da getdikcə artır, çünki onların vasitəsilə bölgü prosesində bazar subyektlərinin maraqları əvvəlcədən nəzərə alınır.

Gəlirlər və əmək haqqının dövlət tənzimlənməsində istifadə olunan hər bir metod birbaşa və dolaylı tədbirlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Dövlətin birbaşa-inzibati yolla müdaxilə tədbirlərinə aiddir: ölkə üzrə minimum əmək haqqının dövlət zəmanəti, büdcə sferasında əmək haqqının tənzimlənməsi, rayon əmsallar sisteminin tətbiq olunması, dövlət tərəfindən sərmayə qoyuluşu, istehsalın səmərəliliyinin artırılması üzrə proqramların subsidiyalaşdırılması, vergiqoymada güzəştlər, əhəlinin bəzi qrupları üçün iş yerləri üzrə kvotaların verilməsi zəruriyyəti, işçilərin yenidən hazırlığı və.s. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət transfert ödəmələrdən, sosial zəmanətlərdən (yaşayış minimumu, minimum əmək haqqı, təhsil və səhiyyədə pulsuz xidmətlərin minimum həcmi), qiymətlərin inzibati tənzimlənməsindən, gəlirlərin indeksləşməsi və kompensasiyasından, sosial proqramlardan istifadə edir..

Dolay-iqtisadi təsir tədbirlərinə aiddir: əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin gəlirlərinə güzəştli vergiqoyma, pulsuz nemətlərin bölgüsündə seçim prinsipindən istifadə edilməsi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət satışdan vergidən, əlavə dəyər vergisindən, aksizlər və gömrük rüsumlarından, aztəminatlı əhali qruplarının gəlirlərinə vergiqoymada edilən güzəştlərdən, qeyri-büdcə fondlarına ayırmalardan, qiymətlərə dövlət nəzarətindən, xeyriyyə fondlarının vəsaitlərindən istifadə edir.(sxem 6.2).

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin birbaşa həyata keçirilməsində mühüm yer sosial transfertlərə ayrılır, hansılar ki, əhalinin aztəminatlı qruplarının həyat səviyyəsini nisbətən yaxşılaşdırmağa imkan yaradır. Müvafiq maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi, müəssisələrin və

əhalinin gəlirlərinin vergilərə cəlb olunması vasitəsilə dövlət büdcə və qeyri-büdcə fondlarında pul vəsaitlərini cəmləşdirir. Bu vəsaitlərin hesabına dövlət əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması məqsədilə sosial transfertləri və digər sosial müavinatları ödəyir. Bu yolla büdcə və qeyri-büdcə fondlarından (pensiya, məşğulluq, tibbi və sosial sığorta) istifadə edərək, sosial zəmanətlər və sosial müdafiə sisteminə əsaslanaraq, dövlət gəlirlərin geniş miqyaslı yenidən bölgüsünü və tənzimlənməsini həyata keçirir.

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimləməsinin digər əhəmiyyətli ünsürü kimi tənzimləmə alətləri çıxış edir.

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimləməsinin alətləri dedikdə, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında gəlirlərin müvafiq bölgüsü və əhalinin gəlirlərinin səviyyəsindəki əsassız defferensiyalaşdırmanın aradan qaldırılması məqsədilə dövlət tərəfindən istifadə olunan vəsaitlərin (sosial transfertlər, qiymətlər, tariflər, vergilər və s.) məcmusu başa düşülür.

Tənzimləmə alətləri əsas metodların içərisində xüsusi yer tutur və onun əsas tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Tənzimləmə alətlərindən dövlət tərəfindən sistemli şəkildə istifadə minimum əmək haqqının, mütərəqqi vergiqoymanın, gəlirlərin indeksləşməsi və transfert ödəmələrinin tənzimlənməsinə əsaslanaraq həyata keçirilir.

Əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsinin vergi alətləri gəlirlərin yenidən bölgüsü prosesində əsas rol oynayır. Bu zaman sosial ədalət prinsipini həyata keçirtmək məqsədilə gəlirlər yüksək təminatlı əhali qruplarından aztəminatlı əhali qruplarına çatdırılır. Burada dövlətin yenidən bölgü funksiyası həyata keçirilir. Bütün bu tədbirlər vergi siyasətin

vasitəsi ilə ədalətin təmin olunmasına və ümumiyyətlə cəmiyyətdə gəlirlərin artırılmasına şərait yaradır.

6.4. Əmək haqqının tənzimlənməsinin əsas metodları. Əmək haqqının tənzimlənməsi meyarları

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək haqqının tənzimlənməsinə mövcud yanaşmalar dəyişilir. Ümumiləşdirici dövlət tənzimlənməsinin əvəzinə dolayı metodlardan istifadə edilir, yəni əmək haqqının minimum səviyyəsi və əməyin ödənilməsinin tarif dərəcələri müəyyən olunur.

Gəlirlərin aşağı həddi dövlət tərəfindən qanunverici qaydada təsdiq olunmuş əmək haqqının minimum səviyyəsi əsasında müəyyən edilir. Hər bir ölkədə əmək haqqının minimum səviyyəsi müxtəlifdir və işçinin yaşayış vasitələrin dəyərindən, dövlətin iqtisadi imkanlarından, milli xüsusiyyətlərdən, təbii şəraitdən asılıdır.

Minimum əmək haqqının müəyyən olunması məsələsi işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını təmin edə biləcək gəlirlərinin zəmanətinə əsaslanır ki, o, hal-hazırda yaşayış minimumu əsasında müəyyən olunur.

Yaşayış minimumu iş qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün şərait yaradan qida məhsullarının, qeyri-ərzaq məhsullarının və xidmətlərin dəyərinin pul ifadəsidir. Lakin hələ ki, yaşayış minimumu fizioloji minimum səviyyəsindədir və işçinin yalnız fizioloji tələbatını ödəməyə yönəldilir, yəni yaşayış minimumu əsasında hesablanan minimum əmək haqqı işçi qüvvəsinin dəyərinin aşağı həddinə belə çatmır və onun normal təkrar istehsalını təmin etmək iqtidarında deyil.

Dövlət əmək haqqının və gəlirlərinin tənzimlənməsinin aləti kimi minimum əmək haqqının vasitəsilə əhalinin gəlirlərinin ən aşağı həddini müəyyən edir. Onun səviyyəsi ölkənin ÜDM-un həcmindən, yaşayış minimumuna daxil olan məhsul və xidmətlərin istehlak dəyərindən asılıdır.

İşçinin əmək haqqının qeyri-dövlət sektorunda tənzimlənməsi sosial tərəfdaşlıq çərçivəsində kollektiv-müqavilələr kimi tənzimləmə alətlərinin vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Əmək haqqının ödənilməsinin tənzimlənməsi prosesində sosial tərəfdaşlığın rolunun artırılması məqsədilə sahə və regional razılaşmalara müvafiq olaraq normalar və qaydalar sistemindən istifadə etmək zəruridir. Eyni zamanda bütün növ mülkiyyət formalarından olan müəssisələr tərəfindən bu normaların mütləq yerinə yetirilməsi təmin olunmalıdır.

Vergiqoyma əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin daha bir metodudur, hansından ki, dövlət tənzimləmə aləti kimi istifadə edir.

Eyni zamanda əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi aləti kimi sosial transfertlərdən də istifadə olunur, hansının ki, vasitəsilə dövlət tənzimlənməsinin sosial funksiyası həyata keçirilir.

Dünya təcrübəsində mütəxəssislər tərəfindən sosial transfertlərin rolu müxtəlif cür qiymətləndirilir. Halbuki, onun tənzimləmə aləti kimi rolunun azalması tendensiyası müşahidə olunur. Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin aləti kimi cəmiyyətin aztəminatlı təbəqələrinə əlavə maliyyə imkanları yaradaraq, onların həyat səviyyəsinin yüksəltməyə imkan verən sosial transfertlər böyük əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı, əhalinin gəlirlərinin tərkibində sosial transfertlərin rolu zəif olaraq qalmaqdadır, bu da onun məbləğinin hələ ki, lazımı səviyyəyə çatdırılmaması ilə əlaqədardır.

Ümumilikdə əhalinin gəlirlərinin tənzimlənmə alətlərindən biri olan sosial transfertlər sistemində müəyyən dəyişikliklər aparılmalıdır.

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinin forma, metod və alətlərinin nəzərdən keçirilməsi bu tənzimləmə mexanizminin səmərəli fəaliyyəti üçün aşağıdakıları əsas hesab edir:

- iqtisadi fəal əhalinin onların pul gəlirlərinə optimal vergi qoyma yolu ilə əmək fəaliyyətini stimullaşdırmaq;

- vahid minimum əmək haqqından minimum əmək haqqının bazası kimi yaşayış minimumunun səviyyəsindəki ərazi fərqlərini nəzərə alaraq, müəyyən mərhələlərlə differensiallaşdırılmış əmək haqqı növünə keçmək;

- minimum əmək haqqının səviyyəsini pul ifadəsində deyil, müvafiq ərazilərdə qəbul olunmuş yaşayış minimumuna uyğun mal və xidmətlərin ümumi dəyərinin faizi şəklində müəyyən etmək;

- yüksək təminatlı vətəndaşların gəlirlərinə və əmlakına qoyulan vergi yükünü artırmaq, orta və aztəminatlı əhali qruplarının gəlirlərindən tutulan vergi faizlərini isə azaltmaq;

- indeksləşmə yolu ilə aztəminatlı əhali qruplarının gəlirlərinin artırılması.

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin forma, metod və alətləri onun məzmununu təşkil edərək, praktiki cəhətdən əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsində bilavasitə istifadə olunur.

6.5. Əhalinin gəlirlərinin indeksləşməsi. İndeksləşmənin məqsədi və növləri. İndeksləşmənin həyata keçirilmə mexanizmi

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsi məqsədilə istifadə olunan alətlər sistemində əsas rolu qiymətlərin artımı ilə sıx əlaqədar olan gəlirlərin indeksləşməsi oynayır.

Əhalinin pul gəlirlərinin inflyasiyadan qorunması problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu məqsədlə gəlirlərin indeksləşdirilməsi həyata keçirilir, yəni qiymətlərin yüksəldilməsindən asılı olaraq nominal gəlirlər artırılır.

Əhalinin gəlirlərinin indeksləşməsi dedikdə, inflyasiya şəraitində əmək və digər gəlirlərin alıcılıq qabiliyyətini təmin etmək məqsədilə, dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sistemi başa düşülür. **İndeksləşmənin məqsədi** gəlirlərin dövlət tənzimlənməsi sahəsində əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinin istehlak qiymətlərinin artım tempinə uyğunlaşdırılmasıdır. Başqa sözlə, bu inflyasiya ilə bağlı əhalinin gəlirlərində yaranan itkilərin dövlət tərəfindən kompensasiya edilməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin gəlirlərinin indeksləşməsi dövlətin tənzimləmə aləti kimi öz müdafiə funksiyasını hələ ki, tam şəkildə icra edə bilmir, çünki burada aşağıdakı səbəblər mövcuddur:

- dövlətin indeksləşmə haqqında qanunu həyata keçirtmək üçün kifayət qədər vəsaiti yoxdur;
- qeyri-sabit şəraitdə əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinin müəyyən olunması üzrə müvafiq proqnoz vermək mümkün olmamışdır.

İndeksləşmə sistemi 1960-70-ci illərdə Qərbi Avropanın əksər ölkələrində formalaşmışdır. İndeksləşmə əsasən ümumidövlət səviyyəsində olduğu kimi, eyni zamanda ayrı-ayrı müəssisələri səviyyəsində kollektiv müqavilə yolu ilə həyata keçirilir. Gəlirlərin indeksləşməsi zamanı onların həcmindən asılı olaraq differensiallaşdırma

nəzərdə tuturlur, yəni ən aşağı gəlirlərinin tam kompensasiyasından başlayaraq yüksək gəlirlərin qismən kompensasiyasına qədər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, gəlirlərin indeksləşməsi yalnız sosial müdafiə və əhalinin itirilmiş gəlirlərin bərpası məqsədi daşımır. Bu həm də, onların ümumi tədiyyə qabiliyyətinin artmasını da təmin etmək məqsədi güdür. Beləliklə, gəlirlərin indeksləşməsi əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin saxlanılmasını təmin edir.

Gəlirlərin indeksləşməsi sosial cəhətdən zəif əhali qrupları üçün xüsusən vacibdir və əhali qrupları üzrə differensiallaşdırılmalıdır. Eyni zamanda, bütün sosial inkişaf və sosial təminat proqramları da indeksləşməyə cəlb olunur, həmçinin, əmək haqqı, əmanətlər və əhalinin aldığı bütün növ müavinətlər (pensiya, müavinət, dotasiya və s.).

İndeksləşmə gözlənilən və retrospektiv ola bilər.

Retrospektiv indeksləşmə müəyyən qiymətlərin artımından sonrakı dövrdə bu artıma müvafiq şəkildə həyata keçirilir. Gözlənilən indeksləşmə qiymətlərin gözlənilən artımını əvvəlcədən nəzərə alır. Əhalinin sosial müdafiəsi baxımından istehlak qiymətlərinin artımı ilə bağlı onların real gəlirlərinin aşağı düşməsinin qarşısının alınmasında gözlənilən indeksləşmə daha optimaldır.

Əmək haqqının indeksləşdirilməsi təkcə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün yox, həm də iqtisadiyyatın normal fəaliyyət göstərməsi üçün lazımdır. Əsas məsələ əmək haqqının inflyasiya nəticəsində qiymətdən düşməsinin hansı dərəcədə kompensasiya edilməli olduğunu müəyyənləşdirməkdir. Burada fərqli yanaşma lazımdır. Məsələn, minimum tarif dərəcəsini 1-dən aşağı əmsalla indeksləşdirmək üçün əsas yoxdur. Yaşayış minimumu səviyyəsində və ya ondan aşağı səviyyədə

müəyyən edilən dərəcələri və maaşları 100%-dən az olmayaraq, yəni qiymət artımı həddində indeksləşdirmək lazımdır. İşçilərin, eləcə də rəhbər və məsul vəzifə tutmayan mütəxəssislərin tarif dərəcələrini və maaşlarını istehlak qiymətinin artımına proporsional olaraq ən pis halda 80-90% artırmaq lazımdır. Müəssisənin işinin nəticələrini həlledici dərəcədə müəyyən edən rəhbərlərin və aparıcı mütəxəssislərin əmək haqqı payında bir və ya iki YM miqdarında yüz faizli indeksləşdirmək məqsədəuyğundur (müəssisədə minimum əmək haqqından asılı olaraq); maaşların yerdə qalan hissəsinin indeksləşdirilməsini reqresiv cədvəl üzrə müəssisənin işinin nəticələri və onun struktur bölmələrinin nəzərə alınması ilə aparmaq lazımdır. Sözsüz ki, dərəcə və maaş diapazonu rəhbərlərin və aparıcı mütəxəssislərin istehsalın inkişafına marağını azaltmamaqdan ötrü kifayət qədər geniş olmalıdır.

Əmək haqqının alıcılıq qabiliyyətini, xüsusən də yüksək inflasiya dövründə onu ayda 1-2 dəfə yox, 3-4 dəfə ödəməklə qismən müdafiə etmək olar.

İndeksləşdirmənin aparılması istehlak qiyməti indeksinin hesablanmasına, indeksləşdirilən miqdarın müəyyən olunmasına, ödəmələrin dövrülyü və miqyasına əsaslanır.

Belə hesab olunur ki, müvafiq mexanizmlərin hazırlanması zamanı aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmaq lazımdır:

- indeksləşdirmə nəticəsində əmək haqqının alıcılıq qabiliyyəti saxlanılmalıdır;
- indeksləşdirmənin mexanizmi məntiqi olaraq sona çatmalı, sosial cəhətdən qəbul edilən, işçi heyəti üçün qəbul edilən olmalıdır;
- hesablama proseduraları ətraflı düşünülməlidir.

İndeksləşdirmənin aparılmasının vacib şərti inflyasiyanın həqiqi ölçüsünün, istehlak qiymətinin artımı, bütövlükdə xalq təsərrüfatı, sahə və ya müvafiq region üzrə orta əmək haqqının səviyyəsində dəyişikliklər barədə informasiyanın olmasıdır.

Əhalinin pul gəlirlərinin indeksləşməsi inflyasiya qarşı tədbirlər sırasına daxildir.

İnflyasiya dedikdə, qiymətlərin ümumi (orta) səviyyəsinin artırılmasına yönəldilən və özlüyündə pulun alıcılıq qabiliyyətinin uzunmüddətli aşağı düşməsinə əks etdirən davamlı prosesdir. İnflyasiya hər bir ölkənin iqtisadiyyatında ciddi problem kimi qarşıya çıxan mürəkkəb sosial-iqtisadi prosesdir. Bu prosesə yalnız qiymətlərin ümumi səviyyəsinin yüksəlməsi və ya tədavül dairəsinin çoxlu pulla dolması kimi yanaşmaq düzgün deyil. Eyni zamanda, inflyasiyanın əhalinin gəlirlərinin bölüşdürməsinə və həyat səviyyəsinə ciddi təsirini nəzərə almaq lazımdır. Bu təsir əhalinin əksər hissəsinin real gəlirlərinin azalmasında və nəticədə həyat səviyyəsinin aşağı düşməsində özünü göstərir. Sabit nominal gəlirlər əldə edən insanların real gəlirləri, hətta nominal əmək haqqı və müavinat artırıldığı halda da azalır, çünki əksər hallarda bu gəlirlərin artım qiymətlərin artımından az olur. Əmanətlər də qiymətdən düşür. Gəlirləri sabit olmayan, yəni mənfəətdən gəlir əldə edən şəxslərin real gəlirləri isə arta bilər. Məsələn, əgər nominal gəlirlərin artımı qiymətlərin artmasından yüksəkdirsə, bu halda sahibkarların və bəzi başqa şəxslərin real gəlirləri artır. Bu vəziyyət çox vaxt inhisarçı müəssisələr tərəfindən qiymətlərin süni şəkildə artırılması nəticəsində baş verir.

İnflyasiyanın iki növünü fərqləndirmək lazımdır:

1) açıq inflyasiya azad qiymətlər şəraitində əmələ gəlir və onun səviyyəsi cari ildə qiymətlərin orta səviyyəsindən əvvəlki ildə qiymətlərinin orta səviyyəsini çıxmaq və alınan nəticəni əvvəlki ildə qiymətlərinin orta səviyyəsinə bölməklə müəyyən olunur;

2) gizli inflyasiya malların yox olması şəraitində özünü göstərir, yəni əmtəə bazarında defisit yaranır. Belə inflyasiya növü bütün iqtisadi sistemlərdə müşahidə oluna bilər və onun səviyyəsini müəyyən etmək çox qəlizdir. Burada bir neçə göstəricilərdən istifadə olunur: iqtisadiyyatda kəsinin səviyyəsi, dövlət qiymətlərinin gizli bazar qiymətləri ilə mütənasibliyi, defisit malın axtarılmasına sərf olunan vaxt itkiləri və s.

Ümumiyyətlə inflyasiya səviyyəsinin göstəriciləri kimi qiymət indeksləri çıxış edir. Dövlət qiymətlərin səviyyəsini birbaşa müdaxilə yolu ilə tənzimləyir.

İnflyasiyanın qarşısını almaq məqsədilə iqtisadi siyasətin iki tipindən istifadə olunur:

- büdcə kəsinin azalmasına, kreditlərin verilməsində məhdudlaşdırma, pul emissiyasının saxlanılmasına yönəldilmiş siyasət;

- əmək haqqının, qiymətlərin artımını və gəlirlərin indeksləşməsinə əlaqələndirmək məqsədilə gəlirlərin və qiymətlərin tənzimlənməsi siyasəti.

İstehsal amilləri üzrə (onların içərisində əsas yeri əmək tutur) yeni yaradılmış dəyərin bölgüsü birbaşa dövlətin maliyyə-kredit və vergi mexanizmindən nə dərəcədə istifadə etməsindən asılıdır.

Sahibkarların və maddəli işçilərin gəlirlərin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rolunu dövlət vergi qoyma sistemi oynayır.

İşəgötürənlərin işçilərə əmək haqqını zərfləndirmə formasında verməsini və bununla da gəlirlərin müəyyən hissəsinin vergi qoymadan yayınması

imkanlarını məhdudlaşdırmaq üçün əmək haqqı fondundan vergi faizini azaltmaqla və azalan hissəni gəlir əldə edənlərdən tutulan vergilərə əlavə etməklə büdcəyə daxil olan vəsaitləri artırmaq olar. Hələ ki, fəaliyyət göstərən vergi siyasəti məşğulluğun və əməyin ödənilməsinin elə növlərinə təsir edir ki, bunun nəticəsində ölkənin gələcək inkişafını müəyyən edən sahələrdə (elm və mədəniyyət) sərf olunan əmək hörmətsiz və az ödənişli sayılır.

Vergi mexanizmini qaydaya salmaq məqsədilə iqtisadiyatın sektorları arasında vergi yükünü yenidən bölmək lazımdır. Burada istehsal müəssisələrindən vergi yükünün maliyyə və ticarət sferalarına keçirilməsi nəzərdə tutulur, harada ki, vergi tutulmalarının özünü doğrultmayan aşağı səviyyəsi müşahidə olunur.

Müasir şəraitdə gəlirlərin daha ədalətli bölgüsü iqtisadi artımın zəruri şərtidir. Bunun əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- yüksək təminatlı əhali qrupları əmanət və milli iqtisadiyyata investisiya qoyuluşuna deyil, əksinə kapitalın ixracına və import malların istehlakına meyllənirlər;

- aztəminatlı əhali qruplarının gəlirlərinin artırılması milli istehsalın inkişafını, investisiya fəaliyyətini və səmərəli məşğulluğu stimullaşdırır;

- əhalinin böyük hissəsinin gəlirlərinin azalması ilə yanaşı səhiyyə və təhsil xidmətlərindən istifadənin zəifləməsi əmək ehtiyatlarının keyfiyyətini kəskin şəkildə aşağı salır;

- gəlirlərin bölgüsünə eyni qaydada yanaşma – müsbət psixoloji amildir. Əgər əmlak baxımdan qeyri-bərabərlik və müxtəlif əhali qrupların gəlirləri arasında fərqlər artacaqsa, bu cəmiyyətin kəskin təbəqələşməsinə səbəb olacaq.

ƏMƏK BAZARI VƏ ONUN ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

7.1. Əmək bazarının mahiyyəti və xüsusiyyətləri. Əmək bazarının subyektlərinin iqtisadi maraqları

Bazar sistemində öz əhəmiyyətinə görə əmək bazarı xüsusi yer tutur. Bu bazarda muzzdlu işçilər və onları işə götürənlər bərabər hüquqlu partnyorlar kimi çıxış edirlər, yəni hər iki tərəf öz şəxsi arzu və istəyinə görə qarşı tərəfi seçmək hüququna malikdirlər.

Əmək bazarı dedikdə, azad razılaşma əsasında işçi qüvvəsinin alğısatğısı ilə bağlı sövdələşmə yeri, məkanı başa düşülür. Burada başlıca məsələlərdən biri işçi qüvvəsinə tələb və işçi qüvvəsinin təklifi, habelə işçi qüvvəsinin dəyəri olan əmək haqqının müəyyən edilməsidir.

İş qüvvəsi əmtəəsinin qiyməti ona olan tələb və təklifin təsiri ilə yanaşı, iş qüvvəsi dəyərinin təsirini də özündə əks etdirir. İş qüvvəsi dəyərinin aşağı səviyyəsi onun özünün və ailə üzvlərinin yaşaması və iş qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün zəruri olan həyati vasitələrinin dəyəri

ilə müəyyən olunur. Yuxarı səviyyəsi isə işçinin sosial-mədəni tələblərinin ödənilməsi üçün zəruri olan məbləğin səviyyəsini də özünə daxil edir.

İşçi qüvvəsinin təklifini əmək qabiliyyətli işçilər (iş axtaranlar), təlabatı isə işəgötürənlər müəyyən edir. Təklif və tələbat əmək bazarının tutumunu müəyyənləşdirir.

Əmək bazarı digər bazarlardan fərqli olaraq müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər əməyin, iş qüvvəsinin öz təbiətindən irəli gəlir. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Əmək bazarında digər bazarlardan fərqli olaraq əmtəə kimi çıxış edən iş qüvvəsinin alqı-satqısı, mövcud sövdələşmə prosesi bir anda baş vermir. Bu proses müəyyən dövrü əhatə edir.

2. İş qüvvəsi əmtəəsinin istehlakı iş qüvvəsinin psixofizioloji sərfi ilə müşayiət olunur.

3. İş qüvvəsi əmtəəsinin alqı-satqısında o bazar münasibətlərinin sosial-iqtisadi daşıyıcısı kimi çıxış edir.

4. Əmək bazarı üçün mikroiklim, əmək münasibətləri səciyyəvidir.

5. Əmək bazarına məşğulluq problemləmləri və əmək qanunvericiliyi xasdır.

Əmək bazarının spesefik cəhəti kimi iş qüvvəsinin təklifinin iş qüvvəsinə olan tələbi müntəzəm şəkildə üstələməsini qeyd etmək olar.

Əmək bazarının subyektlərinin maraqları biri-birindən fərqlidir. Bu maraqlar aşağıdakıları əhatə edir:

1. İşəgötürənlər əsasən yüksək ixtisaslı və təcrübəli işçilərə böyük ehtiyac duyurlar. Bu meyyar üzrə iki yanaşma mövcüddür:

- birinci yanaşma işçilərin spesefik səriştələrini tələb edir, yəni onların spesefik funksional və şəxsi səriştələri;

- ikinci yanaşma əməyin intellektual məzmununun artırılması ilə bağlıdır ki, bu yanaşmaya əsasən işçilərin inkişafına qoyulan vəsaitlər müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə və müsbət dəyişikliklərə yönəldilən investisiyalar kimi qiymətləndirilir.

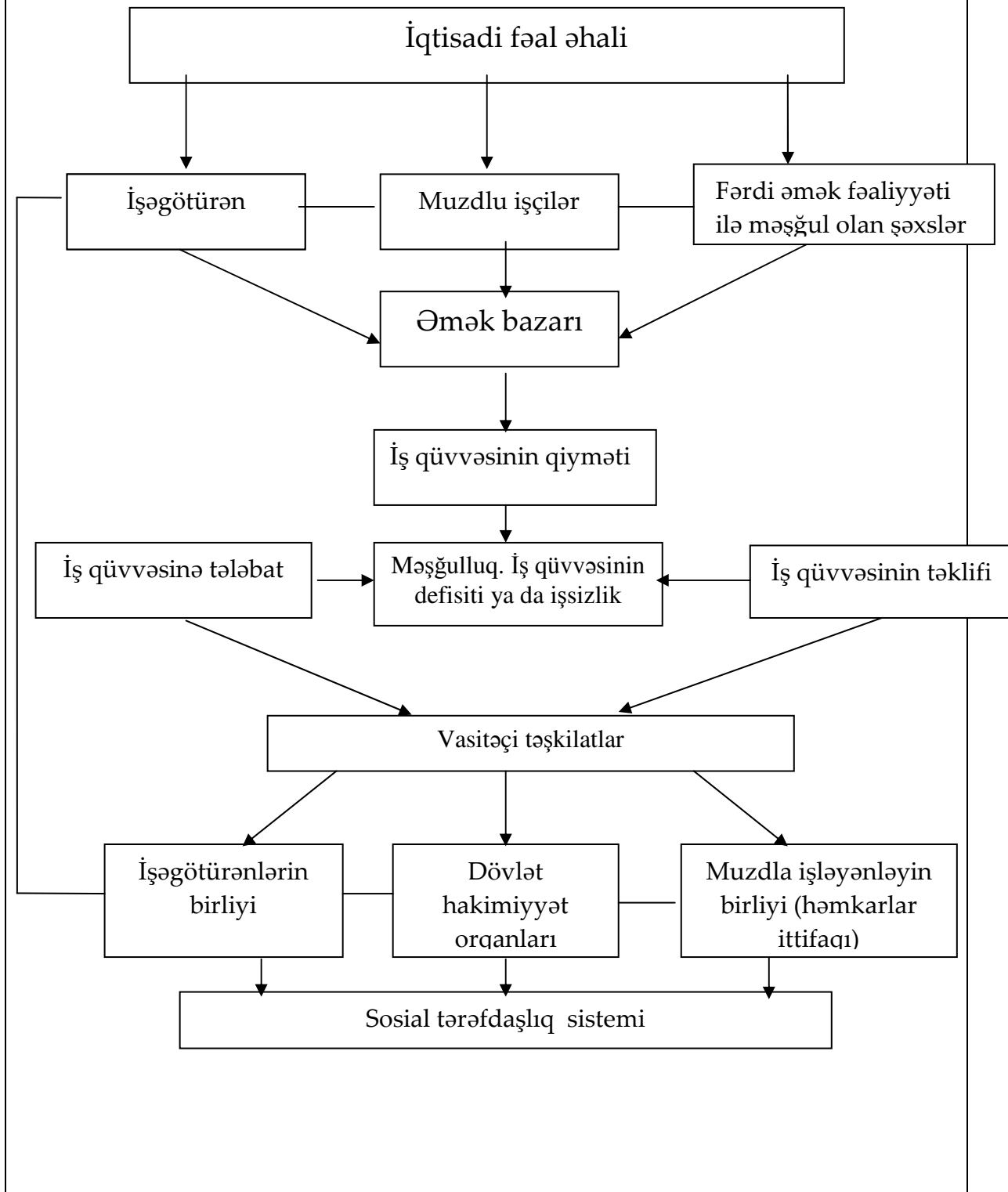
2. Muzdlu işçilər öz bacarığına, peşə və ixtisasına uyğun işlə təmin olunmaq və onun nəticəsində əsas tələbatlarını ödəmək üçün müvafiq əmək haqqı əldə etmək arzusundadırlar.

3. Həmkarlar ittifaqı işçilərin məşğul olduqları əməklə bağlı müvafiq səriştələrinin artırılmasında, həmçinin də əhalinin sosial cəhətdən zəif təbəqələrinin müdafiəsində və sosial bərabərliyin yaradılmasında maraqlıdırlar.

4. Cəmiyyət o vətəndaşlara tələbat hiss edir ki, onlar ictimai əməklə məşğuliyyətə qadirdir, iqtisadi artımı təmin edə bilirlər və bunun da əsasında demokratiya yolu ilə bəşəriyyətin sosial və mədəni ənənələrini davam etdirməyə nail olurlar.

5. Dövlət ölkədə yüksək iqtisadi və sosial inkişaf, sosial sülh və əminamanlıq, əhalinin bütün nümayəndələrinin sabit həyyat səviyəsini təmin etmək üçün məşğulluğun genişləndirilməsi və əmək bazarının proporsional qaydada təkmilləşdirilməsi vəzifələrini həll edir.

Əmək bazarının iştirakçıları

7.2. Əmək bazarında işçi qüvvəsinin təklifinin və ona olan tələbin qarşılıqlı əlaqəsi

Əmək bazarında tələb və təklifə təsir edən amillərin tədqiqinin mühüm əhəmiyyəti var. Bu amillərin sırasında yalnız iş qüvvəsinin qiyməti deyil, işəgötürən firmanın məhsuluna olan tələbat, istehsalın həcmi, texnikanın tətbiqi dərəcəsi, məşğulluğun artması və azalmasına təsir edən sair amillər də nəzərə alınmalıdır.

İş qüvvəsinin təklifi müəyyən vaxt ərzində müəyyən qiymətə alına biləcək əməyin kəmiyyətidir.

İş qüvvəsinin təklifi muzzla iş axtaran əmək qabiliyyətli əhalinin sayını, tərkibini və strukturunu (cins, təhsil, peşə, ixtisas) səciyyələndirir. Başqa sözlə, iş qüvvəsinin təklifini ödənişli əmək fəaliyyətilə məşğul olmağa hazır olan işsiz əhali təşkil edir, hansına ki, aşağıdakı kateqoriyalar aiddir:

- 1) əmək fəaliyyətilə məşğul olmayan iş axtaranlar;
- 2) məşğul, lakin iş yerlərini dəyişmək arzusunda olanlar;
- 3) işdən və yaxud təhsildən kənar, asudə vaxtdan əlavə işləmək arzusunda olanlar.

İş qüvvəsinin təklifini müəyyən edən göstəricilər:

- 1) əhalinin ümumi sayı;
- 2) iqtisadi fəal əhalinin payı;
- 3) bir işçi tərəfindən il ərzində işlənmiş saatların orta miqdarı;
- 4) əməyin kəmiyyəti, keyfiyyəti və ixtisaslaşması.

İşçi qüvvəsinin təklifinin artmasına təsir edən amillərin sırasında daxildir:

- əmək ehtiyatlarının sayını müəyyən edən demoqrafik amillər;
- əmək ehtiyatlarına daxil olan müxtəlif demoqrafik və etnik qrupların

iqtisadi fəallıq səviyyəsi;

- əmək qabiliyyətli əhalinin immiqrasiyası;
- məşğuliyyət növünün dəyişilməsində mobillik.

İşçi qüvvəsinə tələb iqtisadiyyatın tələbatına müvafiq olaraq mal və xidmətlərin istehsalı üçün işəgötürənlərin zəruri sayda işçilərə olan tələbatından ibarətdir.

İşçi qüvvəsinə tələbat bərabər şərait daxilində ictimai əmək bölgüsü, konkret iş yerləri ilə müəyyən edilir. İşçi qüvvəsinə tələbatın strukturuna daxildir: yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə, orta ixtisas səviyyəli işçi qüvvəsinə, aşağı ixtisas səviyyəli işçi qüvvəsinə, ixtisassız işçi qüvvəsinə tələbat. Tələbatda həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət tərəfləri nəzərə alınmalıdır.

İşçi qüvvəsinə olan tələbata təsir edən amilləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- işçilərin istehsal etdiyi əmtəə və xidmətlərə olan tələbatın həcmi, çünki işçi qüvvəsinə olan tələbat nemətlərə olan tələbatın əsasında formalaşır;

- əmək haqqının səviyyəsi;

- istehsal prosesində texniki vasitələrin və işçi qüvvəsinin bir-birini əvəz etmə dərəcəsi;

- iqtisadi siklin fazası: yüksəliş fazasında işçi qüvvəsinə tələb artır, enmə fazasında - azalır;

- ETT və s.

İşçi qüvvəsinə tələbat əmək bazarının konyunkturasının mürəkkəb, dəyişkən səciyyəsidir, hansının ki, hərəkəti aşağıdakı amillərlə müəyyən olunur:

- 1) iqtisadiyyatın struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar;
- 2) iqtisadiyyatda yaranan müxtəlif mülkiyyət formaları ilə bağlı;
- 3) ölkənin dünya təsərrüfatına daxil olması ilə bağlı.

İş qüvvəsinin təklifi və ona olan tələb arasındakı nisbət konkret sosial-iqtisadi şəraitdən, iş qüvvəsinin dəyəri və qiymətindən, əmək bazarının konyukturasından, əmək bazarının tutumundan, işçi qüvvəsinin potensialından, ETT, demoqrafiya və miqrasiya proseslərindən asılıdır.

Əmək bazarında tarazlığa o zaman nail olmaq mümkündür ki, işçi qüvvəsinə tələb təklifə bərabər olsun.

7.3. Məşğulluq əmək bazarını səciyələndirən sosial-iqtisadi kateqoriya kimi. Məşğulluğun gəlirlərin formalaşmasına təsiri

Əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi və dinamikası səmərəli məşğulluğun həyata keçirilməsilə birbaşa əlaqədardır. Əhalinin əksər hissəsinin gəlirləri əmək fəaliyyəti nəticəsində əldə olunur. Buna görə də əmək qabiliyyətli əhalinin onun bacarığına, peşəsinə, ixtisasına və maraqlarına uyğun işlə təmin olunması onların gəlir əldə etməsinin əsas şərtidir. Məhz, bu baxımdan cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında məşğulluqla bağlı məsələlər mühüm yer tutur. Məşğulluğun dövlət tərəfindən təmin edilməsi ölkənin bütün əhalisinin əldə etdikləri gəlirlərə bilavasitə təsir göstərir. Məlumdur ki, əhalinin geniş təkrar istehsalına malik olan dövlətin əmək sferasına yönələn işçi qüvvəsi hissəsində ildən-ilə artım müşahidə olunur. Məşğul olan işçi qüvvəsinin artımı cəmiyyətdə həyət səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını tələb edir. Bunun əsasını isə, əmək sferasında əldə edilən gəlirlərin artımı təşkil edir. Həmin məsələ ilə bağlı qeyd etmək

lazımdır ki, məşğul olan əhalinin artan hissəsi bir çox halda qeyri-dövlət sektorunda fəaliyyət göstərir, çünki burada onların aldıkları əmək haqqı əsas yaşayış tələbatlarını ödəməyə imkan verir. Bu səbəbdən dövlət sektorunda əmək haqlarının səviyyəsinin müvafiq qaydada artırılması və müəyyən sosial xidmətlərin işçilərə təqdim olunması sahəsində mühüm addımlar atılmalıdır. Məhz bu fəaliyyətin nəticəsində ixtisaslı işçi qüvvəsini bu sektorda çalışmağa cəlb etmək mümkündür. Bununla əlaqədar əmək sferasının seçimi zamanı insanların daha çox alternativ variantlardan istifadə imkanları genişlənir. Nəticədə məşğulluq sahəsinin inkişafında əsas prinsip – könüllü və sərbəst seçim məhz belə şəraitdə tam şəkildə həyata keçirilir.

Məşğulluq dedikdə, insanların mal və xidmətlərin istehsalı ilə bağlı, gəlir gətirən qanuni fəaliyyəti başa düşülür. Məşğulluq potensial əməyin və əmək qabiliyyətinin reallaşmasını, insanın konkret əmək kooperasiyasında iştirakını əks etdirir.

Azərbaycanda son illərdə məşğulluq sahəsində dəyişilməz bir tendensiya nəzərə çarpır: iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı ildən-ilə yüksələn artım əmsalı ilə dəyişilir. Deməli, əmək ehtiyatlarının artan hissəsinin əksəriyyəti ictimai istehsalatda iştirak edir və müvafiq yeni iş yerlərinin açılmasını tələb edir.

Cədvəl 7.1

Məşğulluq sahəsində əsas sosial-iqtisadi göstəricilər.

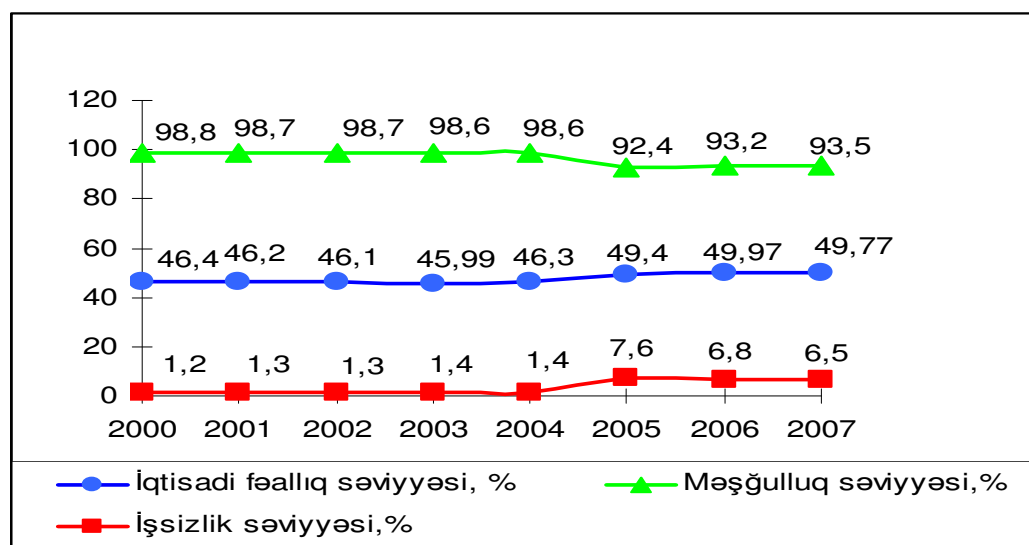
	2004	2005	2006	2007	2008
Əhalinin ümumi sayı, min nəfər	8347,3	8436,4	8532,7	8629,9	8896,9
İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	3865,0	3906,5	4264,2	4295,2	4318,2

İqtisadiyyatda məşğul olanların orta illik sayı, min nəfər	3809,1	3850,2	3973,0	4014,1	4056,0
Rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin sayı, nəfər	55945	56343	53862	50651	44481

Cədvəldən görüldüyü kimi, iqtisadi fəal əhalinin və iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı ildən-ilə artmışdır. Belə ki, 2008-ci ildə 2004-cü illə müqayisədə iqtisadi fəal əhalinin sayı 11,7%, iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı isə 6,5% artmışdır. Öz növbəsində rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin sayı 2004-cü ildə mövcud analoji göstəriciyə əsasən 2008-ci ildə 79,5% təşkil etmişdir. rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin sayında nəzərə çarpacaq dərəcədə azalma müşahidə olunmuşdur. Bu da ölkədə məşğulluq sahəsində dövlətin apardığı siyasətin bariz nümunəsidir.

Məşğulluqla bağlı fəaliyyətdə iqtisadi fəal əhalinin, məşğul olanların, işsizlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi mütləq nəzərə alınmalıdır. Məşğulluq səviyyəsi məşğul olan əhalinin iqtisadi fəal əhaliyə nisbət ilə müəyyən olunur. İşsizlik səviyyəsi işsizlərin sayının iqtisadi fəal əhaliyə nisbət ilə müəyyən olunur. İqtisadi fəallıq səviyyəsi iqtisadi fəal əhalinin ümumi əhalinin sayına nisbət ilə müəyyən olunur. Bu sahədə son illər üzrə mövcud göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsini aşağıdakı qrafikdən görmək olar (qrafik 7.1).

Məşğulluğun əsas göstəriciləri

Qrafik 7.1-dən görüldüyü kimi, iqtisadi fəal əhalinin və iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı ildən-ilə artmış və əhalinin iqtisadi fəallıq səviyyəsi 2008-cı ildə 48,5%-ə çatmışdır. Deməli, əhalinin təqribən $\frac{1}{2}$ hissəsini işləyən və hal-hazırda iş axtaranlar təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin məşğulluğu problemlərinin həlli dövlətlə yanaşı, iş adamlarının-sahibkarların da öhdəsinə düşür. Məsuliyyət bölgüsü prinsipinə əsasən dövlət sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli hüquqi-normativ bazasının təkmilləşdirilməsində və inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsində böyük rol oynayır. Burada əsas məqsəd əhalinin gəlirlərinin artırılmasından və onların həyat səviyyəsinin ardıcıl olaraq yaxşılaşdırılmasından ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məşğulluq sahəsində sosial müdafiə tədbirlərinin sırasında özündən asılı olmayan səbəblərdən işini və qazancını itirənlərin, həmçinin əmək bazarında rəqabət aparmaq qabiliyyəti olmayanların minimum maddi təminatına zəmanət verən sosial sığorta sisteminin inkişafı mühüm yer tutur. Sosial müdafiə və sosial sığorta yetkin olmadıqda onun nəticələri əmək bazarında işçi qüvvəsi təklifini artıran və bununla da məşğulluq sahəsində gərginliyi gücləndirən amilə çevrilir. Məsələn, pensiyaçılar, azyaşlı uşağa qulluq edən qadınlar və təhsil alanlar dövlətin sosial müdafiə sistemi hesabına öz maddi ehtiyaclarını ödəmədiyi təqdirdə, onlar iş axtarmağa məcbur olurlar ki, bu da əmək bazarında gərginliyi artırır.

Eyni zamanda, məşğulluğa mənfi təsir göstərən amillər də mövcuddur və bu amilləri aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

- biznes qurumları tərəfindən işəgötürülənlərə qarşı təşkilati təzyiqlər;
- işə qəbul olmaq istəyənlərə təşkilati, psixoloji və sosioloji təsirlər;
- işsizlərin müəyyən hissəsinin müvafiq texniki bacarıqlarının olmaması;
- qeyri-neft sektoru məhsullarının rəqabətlik baxımından müxtəlif olması və onun bu sahədə məşğul olanların gəlirlərində əks olunması;
- iqtisadi qərarlar verilən zaman şəffaflığın olmaması və bununla bağlı əhəlinin, o cümlədən iş axtaranların tam məlumatlandırılmaması;
- məşğulluq xidməti işçilərinin müəssisələrdən tam informasiya almaması və onlara təsir etmə imkanlarının olmaması və s.

Son illər məşğulluq sahəsində narahatlıq doğuran problemlərdən biri də əmək bazarında xarici işçi qüvvəsinin iştirakı ilə əlaqədardır. Ötən dövr

ərzində 3 minə yaxın əcnəbi üçün fərdi icazə alınmışdır, bu isə onların faktiki sayından aşağıdır. Bu da əmək bazarında yerli işçi qüvvəsinə öz ixtisasına uyğun iş tapmaqda çətinlik törədən səbəblərdən biridir.

Yuxarıda göstərilən maneələrin aradan qaldırılması məşğulluğun səmərəliliyinin artırılmasına səbəb olar ki, bu da öz növbəsində əhalinin gəlirlərinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Bununla bağlı aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək məqsəduyğundur:

1. Yeni iş yerlərinin yaradılması və səmərəliliyi aşağı olan iş yerlərinin yeniləşdirilməsi vasitəsilə işsizliyi və yarım-məşğuluğu azaltmaq;

2. Yeni iş yerlərinin yaradılmasında əsas rol oynayan iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsinə imkan yarada biləcək səmərəli biznes-mühiti formalaşdırmaq;

3. İş axtaranla (iş qüvvəsinin təklifi) işəgötürən (işçi qüvvəsinə tələb) arasındakı münasibətlərin hər iki tərəf üçün sərfəli olmasını təmin etmək;

4. Dövlətin məşğulluq strategiyasını bütövlüklə həyata keçirmək.

Dövlətin məşğulluq siyasətinin mahiyyəti işçinin və onun ailəsinin həyat və inkişafı üçün kifayət qədər əmək haqqının əldə edilməsinə imkan verən səmərəli və optimal məşğulluğun təmin edilməsi ilə xarakterizə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu siyasətin məqsədi tək səmərəli məşğulluğun ümumi səviyyəsinin saxlanılması deyil, həmçinin cəmiyyətin iqtisadi və sosial vəzifələrinin həll edilməsi, ilk növbədə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini, insanların sağlamlığının, təhsilinin və peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsini də nəzərdə tutur.

Dövlət məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsində aşağıdakı əsas prinsipləri rəhbər tutur:

- könüllü əmək - vətəndaşların onlara məxsus olan əmək qabiliyyətlərindən sərbəst istifadə etməsi;

- vətəndaşların əmək hüququnu reallaşdırmaq üçün onlara bərabər şəraitlərin yaradılması;

- milli, mədəni ənənələrin nəzərə alınması, məşğulluğun regional və sahə xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilməsi;

- sosial müdafiyyəyə xüsusən ehtiyacı olan və iş axtarışında çətinliklərlə üzləşən vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsinə üstünlüyün verilməsi;

- məşğulluq problemlərinin həllinə kompleks yanaşmanın tətbiqi;

- əmək fəaliyyətində mövcud olan bütün normativlərə riayət edilməsi.

Bu prinsiplər dövlət məşğulluq siyasətinin əsas istiqamətlərində və onun həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan işəgötürənlərin iştirakında öz əskini tapır. Bu əsas istiqamətlər aşağıdakıları əhatə edir:

- əmək potensialının inkişafı;

- vətəndaşların əmək və sahibkarlıq fəallığına şərait yaradılması və buna dövlət tərəfindən dəstək verilməsi;

- kütləvi işsizliyin qarşısının alınması və uzunmüddətli işsizliyin (bir ildən artıq) azaldılması;

- mövcud iş yerlərinin saxlanması və yeni iş yerlərinin yaradılmasını təmin edən işəgötürənlərin fəaliyyətinə dəstək verilməsi;

- işədüzəlməyə, peşə hazırlığına və işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin artırılmasına yardımın göstərilməsi;

- vətəndaşların məşğulluq problemlərinin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı.

7.4. İşsizlik və onun bazar konyunkturasına təsiri

Məşğulluqla yanaşı, əmək bazarını səciyyələndirən kateqoriya kimi işsizliyi də qeyd etmək lazımdır.

İşsizlik dedikdə, elə bir sosial-iqtisadi hal başa düşülür ki, o zaman əmək qabiliyyətli əhalinin bir hissəsi işləmək istəyir və işə hazırdır, lakin müəyyən vaxtda və müəyyən ərazidə müvafiq ixtisas üzrə özünə iş tapa bilmir. Başqa sözlə, işsizlik halı – işçi qüvvəsinin təklifinin işçi qüvvəsinə olan tələbi üstələməsidir.

İşsizlik sığortası işçi qüvvəsinin sosial təminatının mühüm ünsürü olub, işsiz vətəndaşın yeni iş yeri axtardığı dövrdə işçi qüvvəsinin itirilmiş gəlirlərini kompensasiya etməyə, onun alıcılıq qabiliyyətinin saxlanmasına və bununla da iqtisadiyyatı işsizliyin doğurduğu mənfi sosial nəticələrdən qorumağa xidmət edir.

Bəzən belə bir fikir vurğulanır ki, işsizlik müavinətinin yüksək, ödəmə müddətinin uzun olması insanlarda arxayınçılıq yaratmaqla iş axtarmağa maraq yaratmır, əksinə işsizliyi stimullaşdırır. Ona görə də əksər ölkələrdə işsizliyə görə müavinətin ödənilməsinə zaman baxımından sərt məhdudiyyətlər qoyulur. Problemin kökünü həmçinin təminatlı və etibarlı əmək haqqı sisteminin, zəmanətli iş yerlərinin olmamasında axtarmaq lazımdır. BMT ekspertləri isə hesab edir ki, müavinətlərin yüksək olması işsizliyin davam etmə müddətinin artmasına mənfi yox, müsbət təsir göstərir, çünki müddət üçün konkret məhdudiyyətlər olduğundan, yüksək müavinət alan işsiz vətəndaş tezliklə onu itirəcəyinə əmin olduğundan daha fəal iş axtarmağa məcbur olur.

Azərbaycanda qanunvericiliyə əsasən əvvəlki 12 aylıq dövr ərzində işə və qazanca malik olan və məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz kimi qeydiyyatda düşənlərə əvvəlki iş yeri üzrə orta aylıq əmək haqqının 70%-i məbləqində, lakin yaşadığı ərazi üzrə orta aylıq əmək haqqından yüksək olmayan məbləqdə işsizlik müavinəti təyin olunur.

Fəsil 8

GƏLİRLƏRƏ VERGİQOYMA

8.1. Gəlirlərə vergiqoymanın mahiyyəti və zəruriliyi. Gəlirlərə vergiqoymanın prinsipləri

Uğurlu iqtisadi strategiya vergi potensialından istifadənin səmərəliliyini artırır. Vergi sistemində yaradılmış ciddi nizam-intizam vergitutma bazasını genişləndirməklə vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılmasına imkan verir. Son dövrlər nəğd hesablaşmalara nəzarətin artırılması, əlavə dəyər vergisi ödəyicilərinin qeyri-qanuni hərəkətlərinin qarşısının alınması, borclu vergi ödəyicilərinin sayının azaldılması, qanunlara əməl etməyən vergi ödəyiciləri barədə inzibati tədbirlərin görülməsi və vergi inzibatçılığında xüsusi tədbirlərin

həyata keçirilməsi vergi sisteminin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Vergi sisteminin sosial potensialı dedikdə, yüksək təmin olunmuş əhali qruplarının gəlirlərinin orta və aztəminatlı əhali qrupları arasında yenidən bölgüsünü həyata keçirmək qabiliyyəti başa düşülür.

Vergitutmanın prinsipləri dedikdə, vergi sahəsində mövcud olan başlıca ideya və qaydaların məcmusu başa düşülür. Vergitutmanın hüquqi və iqtisadi prinsiplərini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Vergitutmanın hüquqi prinsipləri dedikdə, sistemin mahiyyətini müəyyən edən əsas hüquqi qanunlar başa düşülür. Müasir şəraitdə vergitutmanın aşağıdakı əsas hüquqi prinsiplərini qeyd etmək olar:

1) Bərabər vergi yükü prinsipi. Bu prinsip vergi qanunları qarşısında bütün vergi ödəyicilərinin bərabərliyini nəzərdə tutur. Mülkiyyət və təşkilati hüquqi formasından asılı olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlavə vergilərin və ya artırılmış vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi yolverilməzdir.

2) Vergilərin qanunla müəyyən edilməsi prinsipi. Bu prinsipə əsasən vergilər səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən müəyyən və təsdiq edilir.

3) Vergi ödəyicilərinin qeyri-qanuni vergilərdən dövlət tərəfindən müdafiə edilməsi prinsipi. Bu prinsipə əsasən, dövlət vergi

ödəyicilərinin üzərinə vergi ödəmək vəzifəsi qoymaqla bərabər, onları qeyri-qanuni vergi və rüsumlardan müdafiə etməlidir.

4) Vergi qanunlarının qeyri-vergi qanunlarından üstün tutulması prinsipi. Bu prinsipə əsasən qeyri-vergi qanunlarından vergi münasibətlərinə aid olan normalar olarsa, onlar yalnız vergi qanunvericiliyinə uyğun olduqları halda tətbiq oluna bilərlər.

5) Bütün vergi elementlərinin vergi qanununda əks olunması prinsipi. Əgər hər hansı bir vergi elementi, məsələn, vergitutma obyekt, verginin subyekti, vergi dərəcəsi və s. vergi qanununda əks olunmayıbsa, deməli, vergi ödəyicisinin vergi ödəməklə bağlı olan vəzifəsi müəyyən edilməmişdir.

6) Dövlətin və vergi ödəyicilərinin maraqlarının uyğunluğu prinsipi. Bu prinsipə əsasən vergilər müəyyən olunarkən və vergi qanunvericiliyinə dəyişikliklər edilərkən yalnız dövlətin deyil, həm də vergi ödəyicilərinin də maraqları nəzərə alınmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrinin vergi sisteminin səmərəli fəaliyyəti bir neçə əsas vəzifənin icra olunmasına yönəlir:

- vergi sistemi fiskal və yenidən bölgü funksiyalarını yerinə yetirir, yəni sahibkarların və əhəlinin gəlirlərinin yenidən bölgüsü yolu ilə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini maliyyə ehtiyatları ilə təmin edir (inkişaf etmiş ölkələrdə vergilər orta hesabla büdcənin gəlirlərinin 90%-i təşkil edir);

- vergi sistemi elə təşkil olunmalıdır ki, ən azından istehsal və hər hansı iqtisadi fəaliyyətə olan marağı azaltmasın, ən yaxşı halda isə bu maraqların formalaşmasının və gücləndirilməsinin təminatçısı olmalıdır;

- vergi sistemi sosial ədalətli prinsipi ilə üzvi şəkildə bağlıdır;
- vergi sisteminin formalaşmasına vergilərin dəqiq müəyyən edilməsi və hesablanması, onların yığımının səmərəliliyi, vergiqoymada sabitliyin saxlanması, yəni təkrarlanan və kəskin dəyişikliklərin olmaması tələbləri böyük təsir göstərir;
- vergi ödəyiciləri arasında vergi yükün mütənasib bölgüsü.

Vergiqoyma sisteminin ümumi göstəricilərinin sırasına aiddir: ümumi milli məhsulun həcmində bütün vergi daxilolmaların payı, əsas vergilərdə oxşarlıq, vergi daxilolmaların müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülməsi.

Vergi daxilolmaların ayrı-ayrı səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülməsinə dair yanaşmalar müxtəlifdir. Məsələn, birinci yanaşma müəyyən vergilərin bu və ya digər səviyyəli büdcəyə aid olmasını nəzərdə tutur.

İkinci yanaşma vahid dövlət vergilərinin müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında proporsional bölgüsündən ibarətdir. Bunun nəticəsində regional və yerli vergilər öz əhəmiyyəti baxımından müvafiq səviyyəli büdcələr üçün ikinci dərəcəli hesab oluna bilər.

Üçüncü yanaşma vəsaitlərin yuxarı səviyyəli büdcələrdən aşağı səviyyəli büdcələrə ötürülməsindən ibarətdir. Bu yanaşma əksər ölkələrdə praktiki olaraq geniş yayılıb.

Vergi sisteminin qanunvericilik və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına və bazar iqtisadiyyatına uyğun çevik vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması, vergi ödəyicilərinə xidmətin

əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və ən əsası, vergi daxilolmalarında artıma nail olunması məsələlərinin həllində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi vergi nəzarətinin mühüm istiqamətlərindən biridir.

Dövlətin, ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığının aradan qaldırılması, özəl sektorun inkişafının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi ardıcıl tədbirlərdə öz əksini tapmışdır.. Belə ki, büdcəyə ölkədə əmək haqlarının artmasından və yeni iş yerinin yaradılmasından, yeni yaradılmış sahibkarlıq subyektlərindən alınan vergilər daxil olmuşdur.

Respublikamızda regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramına müvafiq olaraq kənd rayonlarında yeni iş yerlərinin açılması, müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətə başlaması nəticəsində əhalinin məşğulluq probleminin aradan qaldırılması istiqamətində dövlət tərəfindən aparılan işlər çərçivəsində Vergilər Nazirliyinin üzərinə iş yerlərinin qanuna müvafiq qaydada rəsmiləşdirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi kimi mühüm vəzifə düşür.

Vergilər Nazirliyi tərəfindən mal satışı və xidmət göstərilməsinə görə ödənişlərin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada uçota alınmasının təmin edilməsi və əmək müqaviləsi olmadan fiziki şəxslərin işə cəlb edilməsi sahəsində vergi nəzarəti gücləndirilmişdir. Respublikamızda iqtisadiyyatın dinamik inkişaf mərhələsində olduğu bir vaxtda Vergilər Nazirliyi antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi baxımından operativ vergi nəzarəti tədbirlərinin daha da intensivləşdirilməsi istiqamətində işlər aparmışdır.

Bu sahədə Milli ödəniş sisteminin inkişafı ilə bağlı müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında Milli

Ödəniş Sisteminin inkişafı üzrə Dövlət Proqramına əsasən ölkəmizdə bir sıra layihələr həyata keçirilmişdir. Vergidən yayınma halları aradan qaldırılmaqla vergitutma bazası genişləndirilir.

Vergi ödəyicilərinə xidmətin əhatə dairəsi genişləndirilir.

Vergi sistemində aparılan islahatlar bilavasitə vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi və məlumatlandırılması işlərinin genişləndirilməsini tələb edir ki, bu məqsədlə Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən “195” nömrəli telefon məlumat xidmətinin əhatə dairəsi genişləndirilmiş və bu xidmətin respublikanın bütün ərazisini əhatə etməsi təmin edilmişdir. Fəaliyyətə başlayan və ödənişsiz olmaqla 24 saat ərzində vergi ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyinə dair düzgün və operativ informasiya almalarını təmin edən, həmçinin şikayət və təkliflərini qəbul edən “195” nömrəli telefon məlumat xidməti respublikanın bütün regionlarından, hətta ən ucqar nöqtələrindən belə gələn zəngləri qəbul etmə imkanına malikdir.

8.2. İstehsal amillərinə əsasən əldə olunan gəlirlərin vergiyə cəlb olunması

Müasir standartlara uyğun olaraq vergi ödəyicilərinə internet vasitəsilə xidmət göstərmək məqsədilə Vergilər Nazirliyinin internet saytında Vergi Məcəlləsi və vergilərə dair digər normativ-hüquqi aktlar, qanunvericilikdə baş verən dəyişikliklər, vergi bəyannamələri, vergi uçotuna dair sənəd formaları yerləşdirilmiş, sual vermək və şikayət etmək üçün vergi ödəyicilərinə əlverişli şərait yaradılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xidmət müqaviləsi əsasında fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər vergi orqanında uçotda olmadıqda (VÖEN təqdim etmədikdə) onlara haqq ödəyən hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar həmin şəxslərin əldə etdikləri gəlirlərindən (ödənilən haqqın məbləğindən) ödəmə mənbəyində gəlir vergisini Vergi

Məcəlləsinin 101.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan aşağıdakı cədvələ uyğun olaraq tutmağa və dövlət büdcəsinə ödəməyə borcludurlar.

Xidmət müqaviləsi əsasında fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər vergi ödəyicisi kimi vergi orqanlarında uçotda olduqda onların göstərdikləri xidmətlərə görə əldə etdiyi gəlirlərdən ödəmə mənbəyində verginin tutulması Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulmamışdır. Həmin şəxslərin vergi öhdəlikləri onların əldə etdikləri gəlirlərinin həcmi və növündən asılı olaraq Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq ümumi qaydada müəyyənləşdirilir.

Cədvəl 8.1

Fiziki şəxslərin aylıq gəlirlərindən tutulan vergi dərəcələri

Vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği	Vergi məbləği
75 manatadək	Vergi tutulmur
75 manatdan - 220 manatadək	75 manat çıxdıqdan sonar qalan məbləğin 14 faizi
220 manatdan -1000 manatadək	14 faizi
1000 manatdan çox olduqda	140 manat + 1000 manatdan çox olan məbləğin 35 faizi

Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə görə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərin vergi öhdəliyi mövcuddur. Hüquqi və fiziki şəxslər vergi qanunvericiliyi ilə müəyyənləşmiş vergiləri ödəməyə borcludurlar.

Hüquqi şəxsin ödəməli olduğu vergilər ilk növbədə ona tətbiq olunan vergitutma sistemindən asılıdır. Əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) əldə olunması üçün qeydiyyatla alınmamış və əvvəlki üç aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatların həcmindən asılı olaraq hüquqi

şəxslər sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq hüququna malikdirlər. Belə ki, hüquqi şəxs sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi olduqda, rüb ərzində təqdim edilən mallara (işlərə, xidmətlərə) və əmlaka görə əldə edilmiş ümumi hasilatdan, habelə satışdankənar gəlirlərin həcmindən Bakı şəhərində 4 faiz dərəcə ilə, digər regionlarda 2 faiz dərəcə ilə sadələşdirilmiş vergini hesablayaraq, dövlət büdcəsinə ödəyirlər.

Hüquqi şəxs sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olduqda, ƏDV, mənfəət vergisi və əmlak vergisinin ödənilməsindən azad olur. Hüquqi şəxs sadələşdirilmiş verginin tətbiqindən imtina edərək, mənfəət vergisinin ödəyicisi olduqda, hesabat ili ərzində əldə olunan vergi tutulan gəlirlə bu gəlirin əldə olunması üçün çəkilən xərclərin və Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq gəlirdən çıxıla bilən xərclərin fərqindən 22 faiz dərəcə ilə vergi hesablayır və dövlət büdcəsinə ödəyir. Eyni zamanda, mənfəət vergisinin ödəyicisi olan hüquqi şəxs dövlət büdcəsinə balansında olan əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyərindən 1 faiz dərəcə ilə əmlak vergisini də hesablamalı və ödəməlidir.

Bundan başqa, hüquqi şəxsə hansı vergitutma sistemini tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq, vergitutma obyektini yarandıqda həmin şəxs aşağıda qeyd olunan vergi öhdəliklərini yerinə yetirməlidir:

- mülkiyyətində və ya istifadəsində torpaq sahəsi olduqda, torpaq vergisi üzrə;

- mülkiyyətində və ya istifadəsində avtonəqliyyat vasitəsi olduqda, yol vergisi üzrə;

- fəaliyyəti zamanı yerin təkindən faydalı qazıntılar çıxarıldıqda, mədən vergisi üzrə;

- fəaliyyət aksizli malların istehsalı və idxalı ilə bağlı olduqda, aksiz vergisi üzrə (bu halda hüquqi şəxs mütləq qaydada ƏDV ödəyicisi olmalıdır);

- muzzdlu işlə əlaqədar işçilərə ödəmələr edildikdə, ödəmə mənbəyindən verginin tutulması üzrə;

- ödəmə mənbəyində vergitutma obyektı yarandığı hər hansı digər halda (əmlakın icarəyə götürülməsi, qeyri-rezidentə ödəmələrin edilməsi, dividendlərin verilməsi, faizlərin ödənilməsi) ödəmə mənbəyindən verginin tutulması üzrə.

Vergiyə cəlb edilməsi üçün fiziki şəxslərin muzzdlu işlə bağlı olmayan fəaliyyətindən əldə olunan gəlirləri sahibkarlıq və qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərə bölünür. Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərə aşağıdakılar aiddir:

- sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirtmək üçün istifadə olunan aktivlərin təqdim edilməsindən gəlir. Bu gəlirlərə məhsul satışından, işlərin görülməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan gəlirlər daxildir;

- sahibkarlıq fəaliyyətinin məhdudlaşmasına və ya müəssisənin bağlanmasına razılıq verilməsinə görə alınan gəlir. Bu halda əvvəlki istehsalçı yeni istehsalçıya müəyyən məbləq əvəzinə istehsalı azaltmaq və ya onu tamamilə dayandırmaq haqqında təklif edə bilər. Razılıq olduğu halda bu məbləğ yeni sahibkarın gəliri olur;

- əsas vəsaitlərin təqdim edilməsindən alınan və gəlirə daxil edilən məbləğlər. Bu gəlirlərə əsas vəsaitlərin, həmçinin amortizasiya olunmayan aktivlərin satışı zamanı dəyərlərin artmasından gəlirlər daxil olunur;

- sair gəlirlər.

Qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərə aşağıdakılar aiddir:

- fiziki şəxsin mükafat şəklində əldə etdiyi gəlir;

- əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir;

- dividend – hüquqi şəxsin payçılarının və yaxud səhmdarlarının xeyrinə xalis mənfəətin bölüşdürülməsi ilə bağlı pul və digər ödəmələr şəklində etdiyi ödənişdir;

- royalti – fiziki şəxsin müəllif hüququndan istifadə etməsinə və yaxud istifadə hüquqlarının verilməsinə görə, istənilən patentə, ticarət markasına və s. aid olan informasiya, sənaye, kommersiya və elmi avadanlıqdan istifadə və yaxud istifadə hüquqlarının verilməsinə görə mükafat şəklində aldığı ödənişdir;

- sair gəlirlər.

Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxsin əvvəlki üç aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatlarının həcmindən asılı olaraq, təqvim ili ərzində statusunu dəyişdirməmək şərti ilə sadələşdirilmiş və ya gəlir vergisinin ödəyicisi olmaq hüququna malikdir.

Sadələşdirilmiş vergi üçün hesabat dövrü rübdür. Sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi hesabat dövründən sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq ödənilməli olan verginin məbləği haqqında vergi orqanına bəyannamə verir və həmin müddətdə vergini dövlət büdcəsinə ödəyir.

Qanunvericiliyə əsasən sadələşdirilmiş vergini ödəyən fiziki şəxs bu fəaliyyət üzrə gəlir vergisinin və ƏDV-nin ödəyicisi deyildir. Digər halda isə, fiziki şəxs gəlir vergisinin ödəyicisi olduqda, hesabat ili

ərzində əldə etdiyi gəlirlə bu gəlirin əldə edilməsi ilə əlaqədar çəkilən xərclərin fərqindən Vergi Məcəlləsinə müvafiq qaydada vergini hesablayıb büdcəyə ödəməlidir. Gəlir vergisinin bəyannaməsi hesabat ilindən sonrakı ilin mart ayının 31-dən gec olmayaraq vergi orqanına təqdim edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergitutma obyektlərinin mövcudluğundan və aparılan əməliyyatların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, fiziki şəxs digər vergilərin də (ödəmə mənbəyində tutulan vergi, aksiz, torpaq, mədən və s.) ödəyicisidir.

İcarə haqqı vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan fiziki şəxs tərəfindən ödənildikdə, icarəyə verən şəxs Vergi Məcəlləsinə əsasən vergini özü ödəyir. Əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir əldə edən şəxslərin Vergi Məcəlləsinə əsasən sadələşdirilmiş vergitutma sistemini tətbiq etmək hüququ yoxdur. Odur ki, əmlakı vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan şəxsə icarəyə verən fiziki şəxs fəaliyyət növləri üzrə gəlir və xərclərinin uçotunu ayrılıqda aparmaqla digər fəaliyyət növündən sadələşdirilmiş vergi, əmlakın icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlərdən isə gəlir vergisini hesablayıb dövlət büdcəsinə ödəməlidir.

Ödəmə mənbəyində vergi tutan hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar muzzdla işləyən fiziki şəxslərə, habelə qeyri-dövlət pensiyalarını və digər ödəmələri verərkən, onlardan ödəmə mənbəyində gəlir vergisi tutmağa borcludur.

Fiziki şəxslərin muzzdlu işlə əlaqədar hesablanmış aylıq gəlirindən gəlir vergisi hesablanır və hesablanmış vergi növbəti ayın 20-dən gec olmayaraq dövlət büdcəsinə köçürülür.

Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi əhalinin ödədiyi vergilər sırasında mühüm yer tutur. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin tutulmasının bir neçə prinsipləri mövcuddur:

- vergi vətəndaşların şəxsi gəlirlərinə əsasən hesablanmalı və bu gəlirdən ödənilməlidir;

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisə öz vəsaitləri hesabına gəlir vergisini ödəmək hüququna malik deyildirlər;

- vətəndaşların ayrı-ayrı kateqoriyalarına verilən və mühüm sosial məsələlərin həllinə yönəldilən məqsədli vergi güzəştlərinin tətbiq olunması.

Fiziki şəxslərin vergiyə cəlb olunan gəlirlərinə aşağıdakılar aiddir:

- muzzdlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlirlər;
- muzzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən əldə edilən gəlirlər;
- vergilərdən azad edilən gəlirlərdən başqa bütün digər gəlirlər.

Fiziki şəxs tərəfindən muzzdlu işlə əlaqədar əldə olunan gəlirlərin sırasında əsas yeri əmək haqqı tutur. Muzzdlu işlə əlaqədar əldə olunan gəlirlərə eyni zamanda mükafat, əmək haqqına əlavələr, qonorar, həmçinin muzzdlu əmək müqavilələrinə müvafiq olaraq fiziki şəxslər tərəfindən yerinə yetirilən işlərlə əlaqədar digər ödənişlər daxildir.

8.3. Vergiqoymanın gəlirlər siyasətinə təsiri

Əhalinin gəlirlərinə birbaşa təsir vergi sisteminin az əhəmiyyət kəsb etməyən tərkib hissəsi olan vətəndaşların əmlakından vergi vasitəsilə həyata keçirilir. Bununla yanaşı, əmlakdan verginin mövcud

sxemi əhalinin gəlirlərində yaranmış differensiallaşdırılmaya səbəb olmaqda davam edir.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərən vergiqoyma sistemi dövlət büdcəsinin onun bütün səviyyələrində gəlir hissəsinin sabit doldurulmasını təmin edir və bununla da davamlı iqtisadi artımın maliyyə əsasını möhkəmləndirir. Buna misal olaraq istehsalın stimullaşdırılması məqsədilə birbaşa vergilərin yeniləşdirilməsi prosesinin həyata keçirilməsini göstərmək olar. Bu öz növbəsində mənfəətdən verginin məhdudlaşdırılmasını aradan qaldırmağa, mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər sistemində aparılan dəyişikliklərin hesabına istehsalla bağlı elmi-texniki tərəqqinin stimullaşdırılmasına imkan verir.

Hal-hazırda gəlir vergisi əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsinin əsas alətidir. Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas mənbələrindən biridir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə büdcənin gəlirlər hissəsində onun payı müxtəlifdir. Məsələn, Böyük Britaniyada gəlir vergisi bütün vergi daxilolmalarının 31%-ni, ABŞ-da – 45%-ni, Almaniyada 19,9%—ni, Rusiyada – 13%-ni təşkil edir.

Fiziki şəxslərin gəlirlərinə vergiqoymada aparılan dəyişikliklər əhalinin iqtisadi davranışında əks olunmalıdır, çünki real gəlirlərin səviyyəsi və dinamikası vergi dərəcələri ilə deyil, ilk növbədə qiymətlərin, nominal gəlirlərin və istehlak bazarında kəsin artması dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Belə şəraitdə əhalinin gəlirlərinə vergilərin təsir dərəcəsini müəyyən etmək nisbətən çətin olur.

Məlumdur ki, əmək və sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaq məqsədilə gəlirlərə vergiqoyma sistemində müəyyən güzəştlər

nəzərdə tutulur. Vergiqoyma faizlərin azaldılması nəticəsində vergiqoymanın bazası artır, hansı ki, Laffer əyrisində öx əksini tapır.

ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNİ MÜƏYYƏN EDƏN AMİLLƏR VƏ GÖSTƏRİCİLƏR

9.1. Həyat səviyyəsinin öyrənilməsi probleminin aktuallığı

Müasir dövrdə həyatın dəyəri, həyat səviyyəsi göstəriciləri xeyli genişlənmiş və zənginləşmişdir.

Hazırda BMT-nin təklifi ilə həyat səviyyəsinin ölçülməsində «insanın inkişaf indeksi»ndən istifadə edilir. Bu indeksin qiyməti 0-la 1 arasındadır. İndeksin qiyməti 0,5 olduqda həyat səviyyəsi aşağı, qiymət 0,5-0,8 olduqda yüksək hesab edilir. Bu göstəriciyə əsasən, ən yüksək həyat səviyyəsi Kanadada, Yaponiyada, Fransada və ABŞ-dədir.

İnsanın layiqli həyat səviyyəsi hüququ dünyanın əksər dövlətlərinin konstitusiyasında dövlətin insanın layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək vəzifəsi formasında təsbit edilmişdir. Lakin hüquqi kateqoriya kimi insanın layiqli həyat səviyyəsi hüququ həm xarici ölkələrdə, həm də respublikamızda elmi və nəzəri cəhətdən

kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. İnsanın layiqli həyatı vətəndaşın hüquqi statusunun məzmununda öz əksini tapan ən mühüm sosial kateqoriyadır və bu kateqoriya insanın mövcudluğu baxımından çox aktualdır. Müasir dövrdə qocalıq (müəyyən yaş həddinə çatma), əlillik, ailə başçısının itirilməsi, yoxsulluq, işsizlik, xəstəlik və digər hallar insanın sağlamlığı və onun maddi rifahı üçün əlverişsiz nəticələrin baş verməsinə səbəb olan sosial risklərə aid edilir. Beynəlxalq hüquqi aktlarda hər bir şəxsin layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi üçün, o cümlədən sosial risklərin baş verdiyi hallarda sosial təminatın müvafiq növünü almaq hüququnun təsbit olunması məhz bununla bağlıdır. Bütün ehtiyacı olan vətəndaşların dövlətdən maddi yardım almaq hüququ əsas insan hüquqlarından biri kimi BMT-nin 1948-ci il «Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi»nin 25-ci maddəsində təsbit edilmişdir: hər bir insan özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı üçün qida, paltar, mənzil, tibbi və zəruri sosial xidmət də daxil olmaqla, layiqli həyat səviyyəsinə malik olmaq hüququna, işsizlik, xəstəlik, əlillik, dul qalma, qocalıq, yaxud özündən asılı olmayan digər səbəblərə görə yaşayış üçün zəruri olan vəsaitlərdən məhrum olduğu hallarda təminat hüququna malikdir. Analıq və uşaqlara qulluq cəmiyyət tərəfindən sosial himayə və yardım almaq hüququ verir . Beləliklə, özündən asılı olmayan səbəblərə görə yaşamaq üçün zəruri olan vəsaitlərdən məhrum olmuş hər bir insana yardım göstərilməsi sivilizasiyalı cəmiyyətlərdə ümumbəşəri dəyərlərdən biri hesab olunur. layiqli həyat səviyyəsi məsələsi dövlətin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq, insanların fizioloji və sosial-mədəni ehtiyaclarına müvafiq surətdə onların ərzaq və qeyri-

ərzaq mallarına, eləcə də, müxtəlif xidmətlərə olan tələbatlarının yüksək səviyyədə təmin edilməsi məsələsini özündə əks etdirir. Respublikamızın iqtisadçı-alimləri isə göstərirlər ki, cəmiyyət üzvlərinin gəlirləri insanların istehlak standartlarını təmin etmək üçün müəyyən edilmiş orta göstəricilərdən 10-20% yüksək olmalıdır. Hesab edirik ki, konstitusiyasında xalqın və vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalması öhdəsinə götürmüş hər bir dövlət öz iqtisadiyyatını və sosial siyasətini məhz bu istiqamətdə qurmalıdır. Lakin hesab edirik ki, insan ləyaqəti ilə insana layiq olan həyat səviyyəsi anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz, çünki insan öz ləyaqətini dərk etsə də, ona uyğun olmayan sosial və iqtisadi səviyyədə yaşaya bilər və yaxud əksinə, yüksək və ya orta həyat səviyyəsi göstəriciləri ilə yaşayaraq, öz ləyaqətini dərk etməyə bilər və ya insan ləyaqətinə yaramayan həyat tərzini keçirə bilər. İnsan ləyaqəti hər bir şəxsə anadan olduğu vaxtdan məxsus olan şəxsi və ayrılmaz hüquq və azadlıqlarına aiddir. İnsana layiq olan həyat səviyyəsi isə hər bir halda, sosial kateqoriya kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dövlətin milli qanunvericiliyi minimum yaşayış səviyyəsini, minimum əmək haqqını, sosial ödəmələrin (təqaüdlərin, müavinətlərin və s.) minimum həddini müəyyən etməklə, insanın həyat səviyyəsini tənzimləməyə çalışır. Biz isə hüquqi vasitələrlə həyat səviyyəsinin layiqliliyi meyarını müəyyən etməyə çalışmalıyıq. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, layiqli həyat səviyyəsi anlayışını və onun məzmununu hər bir kəs öz bildiyi kimi başa düşür və izah edir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin, iqtisadi azadlığın, habelə xüsusi mülkiyyətin inkişafı insanın layiqli həyat səviyyəsi haqqında baxışlarının fərdiləşməsinə

imkan yaradır. Lakin sosial münasibətlərin universal tənzimləyicisi kimi çıxış edən hüquq bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin yaratdığı şəraitdən istifadə edə bilməyən və minimum standartlara uyğun səviyyədə özlərini təmin edə bilməyən cəmiyyət üzvlərinin layiqli həyat səviyyəsini təmin etməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, minimum istehlak büdcəsinin dəyəri minimum norma üzrə, ən pis halda, 2600 kilokaloriyə bərabər olmalıdır. Əgər insan gün ərzində göstərilən normanın 20%-dən az enerji qəbul edərsə, ölüm həddi başlanır. Göstərmək lazımdır ki, dünya ölkələrinin əksəriyyəti yoxsulluq probleminin həlli zərurəti ilə üzləşmişdir. Dünya Bankının hazırladığı dünyanın inkişafı haqqında məruzəyə əsasən, XXI əsrin başlanğıcında dünya əhalisinin demək olar ki, yarısının (2,8 milyard nəfər) gündəlik gəliri 2 ABŞ dollarından, 1,2 milyard nəfərinin gündəlik gəliri isə 1 ABŞ dollarından aşağıdır . Göstərilən statistik məlumatlar ölkə ərazisində yoxsulluq səviyyəsinin miqyası barədə real təsəvvürlər yaradır.

Hesab edirik ki, cəmiyyətdə insanların layiqli həyat səviyyəsinin təminatlılığı dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş ümumi təminatlar mexanizminin ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir. Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, insanın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə dövlətin iqtisadi imkanları və ictimai gəlirin bölüşdürülməsi üsulu ilə zəmanət verilir. Bu zaman yaddan çıxarmaq olmaz ki, dövlətin iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində əhali qruplarının gəlirlərinin mənbələrinə və səviyyəsinə görə cəmiyyətdə təbəqələşmə baş verir. Fikrimizcə, əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslər üçün əsas gəlir mənbəyi sosial ödəmələr, əmək qabiliyyətli şəxslər üçün isə əmək haqqı çıxış etdiyinə görə

onların məbləği elə bir həddə müəyyən olunmalıdır ki, həmin şəxslər ən azı orta təbəqə səviyyəsində qalsınlar. İqtisadçılar qeyd edirlər ki, normal cəmiyyətdə həmişə 10% kasıb və 10% varlı, 80% isə orta təbəqə olmalıdır. Beləliklə, insanın layiqli həyat səviyyəsi hüququ beynəlxalq hüquqi aktlarda təsbit olunmuş layiqli həyat səviyyəsində yaşamaq hüququnda ifadə olunur. Ona görə ki, layiqli həyat səviyyəsi müxtəlif ehtiyacların ödənilməsi imkanını özündə əks etdirir. Bu isə, öz növbəsində, hər bir dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və şəxsin vəziyyətindən birbaşa asılıdır. Dövlət hər bir halda özünün konstitusiyasına uyğun olaraq, sahə üzrə sosial qanunvericilik aktları əsasında minimum sosial standartları müəyyən etməklə, hər bir vətəndaşın və ailənin layiqli həyat səviyyəsində yaşamaq hüququnu təmin etməlidir. İnsanın öz şəxsiyyətini və ləyaqətini qoruyub saxlamalı səviyyədə ehtiyacları ödənilməsi isə həyata keçirilən bütün sosial islahatların son nəticəsi olmalıdır. Bu isə ancaq güclü iqtisadiyyatı olan dövlətdə mümkündür. Lakin hər bir halda, dövlət ümumi daxili məhsulun (ÜDM) mühüm hissəsini əhalinin sosial cəhətdən zəif təbəqələrinin layiqli həyat səviyyəsini təmin etməyə yönəlməlidir.

9.2. Həyat səviyyəsi sosial-iqtisadi kateqoriya kimi. Həyat səviyyəsinin öyrənilməsi metodları

Həyat səviyyəsi cəmiyyət miqyasında əhalinin maddi, sosial və mədəni tələbatlarının ödənilmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Həyat səviyyəsi əhalinin nemətlərə olan tələbatının dərəcəsindən, həmçinin

əhaliyə təqdim olan nemətlər və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılıdır.

Həyat səviyyəsi dedikdə, ölkə əhalisinin həyat şərtlərinin elə məcmusu nəzərdə tutulur ki, o dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlsin.

Sosial-iqtisadi kateqoriya olan «həyat səviyyəsi»nin əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, o, yalnız bütöv əhalinin deyil, həm də ayrı-ayrı qrupların tələbatlarının reallaşmasının xarakter və miqyasını ifadə edir.

Həyat səviyyəsi kateqoriyası başqa sosial-iqtisadi kateqoriyalardan fərqli olaraq, onların çoxunu keyfiyyət baxımından birləşdirir. Həyat səviyyəsinin komponentləri kimi keyfiyyət cəhətdən zənginləşdirilmiş həyat tərzini, həyat şəraiti və ətraf mühit çıxış edir. Məsələn, həyatın keyfiyyəti anlayışını xarakterizə edərkən, onu yalnız qida keyfiyyəti (kaloriya, zülalın miqdarı, yağlılığı) ilə məhdudlaşdırmaq olmaz.

Həyat səviyyəsi işçinin, onun ailə üzvlərinin, bütövlükdə əhalinin tələbatının ödənilmə dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Ona görə də əhalinin gəlir mənbələri, real və nominal əmək haqqı onların maddi təminatı, maddi rifahı üçün əsas şərtidir. Həyat səviyyəsi həyatı nemətlərin normativləri ilə müəyyən edilsə də, onun real təminatı bütövlükdə ölkənin iqtisadi potensialı, hər bir vətəndaşın, əhali qruplarının faktiki imkanları, gəlirləri və əmək haqqı ilə məhdudlaşır və yaxud genişlənir. Ona görə də həyatın dəyəri pul formasında ifadə olunan maddi nemətlər və xidmətlərin həm norma (normativ) və həm də faktiki istehlakının kəmiyyəti, miqdarı ilə müəyyən olunur.

Həyat səviyyəsində maddi təminatın rolunu müxtəlif variantlı göstəricilərlə ifadə etmək olar. Məsələn, ÜDM-un, milli gəlirin həcmi, əhalinin nominal gəlirləri, sahibkarlıq gəlirləri, əmək haqqı fondu, əmtəə dövriyyəsinin həcmi, əhalinin əmanət banklarındakı əmanətlərin məbləği, pensiya fondunun ümumi həcmi, mənzil fondunun həcmi, yerinə yetirilmiş xidmətlərin həcmi. Əhalinin hər nəfərinə görə - hər adambaşına düşən: real gəlirlər, sahibkarlıq gəlirləri, xidmətlərin həcmi, hər əmanətin orta miqdarı, minimum və orta əmək haqqı, minimum və orta pensiya, əmtəə dövriyyəsi. Həmin göstəricilərdən, məsələn, qiymətdən istifadə edərək əhalinin ayrı-ayrı sosial-demoqrafik qrupları üzrə minimum istehlak büdcəsini və onun strukturunu müəyyənləşdirmək olar. Burada minimum istehlak büdcəsi, yaşayış minimumu, minimum istehlak səbəti, minimum əmək haqqı, əmtəə, məhsul və xidmətlərin minimum normativləri, əmtəə və xidmətlərin qiymətləri əsas götürülür. Minimum istehlak büdcəsinin orta, yüksək, normal səviyyəli həyatın dəyəri göstəriciləri ilə müqayisə etmək, həmin səviyyələrdə onun xüsusi çəkisini hesablamaq mümkündür. Burada minimum istehlak büdcəsini necə deyərlər, rəşional istehlak büdcəsi ilə müqayisə etmək, regionlar üzrə isə istehlak "səbətinin" dəyərini bazis dövründəki həyatın dəyərinə bölməklə müəyyən etmək olar. Həm də regionlar, ərazilər üzrə həyatın dəyəri indeksi, həyatın dəyəri fərqləri hesablanarkən onu yalnız istehlak qiymətləri indeksi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Həyatın dəyəri indeksi daha geniş və əhatəlidir. Əhali gəlirləri, yaşayış minimumu, minimum istehlak büdcəsi arasında istər nisbətlər və istərsə də reallıq baxımından mövcud vəziyyət təhlil olunmalıdır..

Həyat səviyyəsi həyatı nemətlərin normativləri ilə müəyyən edilsə də ,onun real təminatı bütövlükdə ölkənin iqtisadi potensialı, hər bir işçi və adamın, əhali qrupunun faktiki imkanları, gəlirləri və əmək haqqı ilə məhdudlaşır və yaxud genişlənir. Ona görə də həyatın dəyəri pul ifadəsində ifadə olunan maddi nemətlər və xidmətlərin həm norma (normativ) və həm də faktiki istehlakının kəmiyyəti, miqdarı ilə müəyyən olunur.

Müasir dövrdə həyatın dəyəri, həyat səviyyəsi göstəriciləri xeyli genişlənmiş və zənginləşmişdir. Həyat səviyyəsində maddi təminatın rolunu müxtəlif variantlı göstəricilərlə ifadə etmək olar.Məsələn, ÜDM-un, milli gəlirin həcmi, əhalinin nominal gəlirləri, sahibkarlıq gəlirləri, əmək haqqı fondu, əmtəə dövriyyəsinin həcmi, əhalinin əmanət banklarındakı əmanətlərin məbləği, pensiya fondunun ümumi həcmi, mənzil fondunun həcmi, yerinə yetirilmiş xidmətlərin həcmi və s. Əhalinin hər nəfərinə görə isə - hər adambaşına düşən: real gəlirlər, sahibkarlıq gəlirləri, xidmətlərin həcmi, hər əmanətin orta miqdarı, minimum və orta əmək haqqı, minimum və orta pensiya, əmtəə dövriyyəsi, mənzil fondu, milli gəlirin istehlak fondu kimi göstəricilər nəzərdən keçirilməlidir..Həmin və digər göstəricilərdən, məsələn, qiymətdən istifadə edərək əhalinin ayrı-ayrı sosial-demoqrafik qrupları üzrə minimum yaşayış büdcəsini və onun strukturunu müəyyənləşdirmək olar. Burada minimum istehlak büdcəsi, minimum yaşayış büdcəsi, minimum istehlak sərbəti, minimum əmək haqqı, əmtəə, məhsul və xidmətlərin minimum normativləri, əmtəə və xidmətlərin qiymətləri əsas götürülür.

9.3. Həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində yaşayış minimumunun nəzərə alınması

Dünya Bankı əhalisinin sayı 30 min nəfərdən çox olan ölkələrin inkişafını öyrənmək məqsədi ilə həyata keçirdiyi tədqiqatların yekununa əsasən bu ölkələr adambaşına düşən ÜDM-un həcminə görə aşağıdakı qruplara ayrılmışdır:

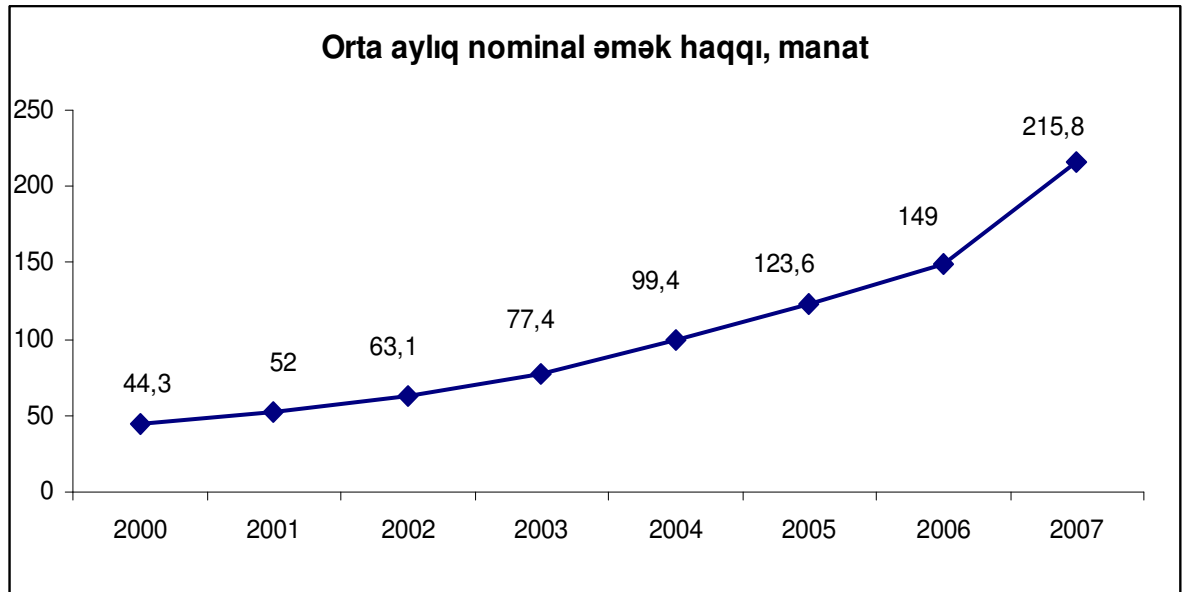
1. ÜDM-un adambaşına düşən həcmi 760 ABŞ dollarına bərabər və ondan az olanlar – yoxsul dövlətlər;
2. ÜDM-un adambaşına düşən həcmi 761-3030 ABŞ dolları arasında olanlar – aşağı orta gəlirli dövlətlər;
3. ÜDM-un adambaşına düşən həcmi 3031-9360 ABŞ dolları arasında olanlar – yuxarı orta gəlirli dövlətlər;
4. ÜDM-un adambaşına düşən həcmi 9361 ABŞ dollarına bərabər və ondan çox olanlar – yüksək gəlirli dövlətlər.

Bu üsulla ölçülən həyat səviyyəsi üzrə Azərbaycan yuxarıda göstərilən qruplardan üçüncü qrupa aid edilir, çünki 2007-ci ildə ÜDM-un adambaşına düşən həcmi 3168,5 manat təşkil etmişdir, bu da müvafiq olaraq 3660,6 ABŞ dollara bərabərdir.

2000-2008-ci illərdə ölkəmizin neft müqavilələrindən əldə etdiyi gəlirlər (bonus, mənfəət, tranzit gəlirləri) iqtisadiyyatın dinamik inkişafına və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Beləliklə, 2007-ci ildə ölkənin durumu nəzərə çarpan dərəcədə yaxşılaşmış və əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamik artımı davam etmişdir. Belə ki, 2006-cü illə müqaisədə 2007-ci ildə ÜDM-un həcmi 43,0% artaraq, 26,8 mlrd. manat, o cümlədən adambaşına düşən həcmi 41,4% artaraq 3168,5

manat təşkil etmişdir. Bu dövrdə əhalinin pul gəlirləri 40,3%, o cümlədən adambaşına 38,6%, bir işçiyə hesablanmış orta aylıq əmək haqqı 44,8% artmışdır (qrafik 9.1).

Qrafik 9.1

Qrafik 9.1-dən görüldüyü kimi, Azərbaycanda orta aylıq nominal əmək haqqı səviyyəsində ildən-ilə sabit artım tendensiya müşahidə olunur. 2000-2007-i illər ərzində bu göstərici 4,9 dəfə artmış, iqtisadiyyatda məşğul olan insanların həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmısını səbəb olmuşdur.

Əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində yaşayış minimumu göstəricisi mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə «Yaşayış minimumu haqqında Qanun» qəbul olunmuşdur.

Yaşayış minimumu iqtisadiyyatda indikator rolunu oynayır. Yaşayış minimumu insanların sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin minimum səviyyəsi üçün zəruri olan və minimum istehlak səbətində daxil edilən ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının orta bazar qiymətləri

(ev təsərrüfatlarının müayinəsi) xidmət və icbari ödənişlərin normalaşdırılmış faktiki məsrəfləri əsasında, əhalinin sosial-demografik qrupları (ümumi əhali, işləyən əhali, uşaqlar və pensiyaçılar) üzrə hesablanır.

Yaşayış minimumu öz mahiyyətinə görə insanların fəal fiziki vəziyyətini, uşaq və yeniyetmələrin sosial və fiziki inkişafının mühafizəsini təmin edən maddi nemət və xidmətlər istehlakın, habelə vergilərə və digər vacib ödənişlərə sərf olunan xərçələrin məcmusudur. Yaşayış minimumu əhalinin maddi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və sosial proqramların işlənməsi, aztəminatlı ailələrin müəyyənləşdirilməsi və onlara ünvanlı sosial yardım göstərilməsi üçün də istifadə olunur. Yaşayış minimumunun artırılması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafından bilavasitə asılıdır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşdığı bir şəraitdə, əhalinin həyat səviyyəsinin minimal həddini müəyyən edən meyar kimi çıxış edən minimum istehlak səbəti «Yaşayış minimumu haqqında» 5 oktyabr 2004 -cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə görə, insanın sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin minimum səviyyəsi üçün zəruri olan ərzaq, qeyri-ərzaq malları və xidmətlərin elmi normalar əsasında müəyyən edilmiş toplusudur. «Azərbaycan Respublikasında minimum istehlak səbətinin tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 iyun 2005 –ci il tarixli qərarında minimum istehlak səbətinin tərkibinə ərzaq məhsullarının, fərdi və ailəvi istifadə olunan qeyri-ərzaq mallarının (geyim, ayaqqabı və dəftərxana ləvazimatları, təsərrüfat, mədəni-məişət, sanitariya

əşyaları, dərmanlar və s.), xidmətlərin (mənzil-kommunal, nəqliyyat, rabitə, məişət, təhsil, mədəni-maarif, müalicə-istirahət xidmətləri və s.) minimum toplusu daxil edilmişdir. «Yaşayış minimumu haqqında» Qanunla yaşayış minimumu minimum istehlak səbətinin dəyəri və icbari ödənişlərin cəmindən ibarət sosial norma kimi müəyyən olunmuşdur. Minimum istehlak səbəti və yaşayış minimumunun həcmi əhalinin əsas üç sosial-demoqrafik qrupunun - əmək qabiliyyətli şəxslərin, təqaüdçülərin və uşaqların ehtiyaclarına uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. «Azərbaycan Respublikasının 2007-ci il üçün yaşayış minimumu və ehtiyac meyarının həddi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 noyabr 2006-cı il tarixli Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, 2007-ci il üçün yaşayış minimumu ölkə üzrə adambaşına orta hesabla 64 manat (75 dollar), o cümlədən əmək qabiliyyətli əhali üçün 70 manat (82 dollar), təqaüdçülər üçün 49,7 manat (58,5 dollar), uşaqlar üçün 52,4 manat (61,6 dollar) məbləğində müəyyən edilmişdir. Həmin qanunun 2-ci maddəsində isə ünvanlı sosial yardımın təyin edilməsi məqsədilə ehtiyac meyarının həddi 2007-ci il yanvarın 1-dən 35 manat (41,1 dollar), həmin ilin iyul ayının 1-dən isə 40 manat (47 dollar) məbləğində müəyyən edilmişdir. Qanunvericiliyin sosial yardım almaq hüququnu müəyyənləşdirmək üçün yaşayış minimumundan deyil, ehtiyac meyarından istifadə etməsi respublikamızın sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə bağlıdır. Lakin respublikamız Avropa Sosial Xartiyasını ratifikasiya etməklə öz üzərinə sosial ödəmələrin və əmək haqqının tədricən yaşayış minimumu səviyyəsində müəyyən edilməsi ilə bağlı öhdəlik götürmüşdür. Hesab edirik ki, hər bir halda sosial yardım almaq

hüququnun əsası kimi ehtiyac meyarı əsasında müəyyən edilən aztəminatlı ailə deyil, yaşayış minimumuna malik olmayan yoxsul ailə çıxış etməlidir. Yəni yoxsulluq sosial risk hadisəsi kimi qanunvericiliyə daxil edilməli və bu, sosial yardım verilməsinin əsasını təşkil etməlidir. İnsanın layiqli həyat səviyyəsi hüququnun təmin edilməsi həm də ölkənin ərazisində tətbiq edilən minimum əmək haqqı ilə bilavasitə bağlıdır.

Yaşayış minimumu (YM) vacib nemətlərin və xidmətlərin (qida məhsulları, qeyri-ərzaq məhsulları, sanitariya və gigiyena predmetləri, dərmanlar, mənzil-kommunal və digər xidmətlər) minimum həddə yol verilən sərhədlərini müəyyən edən istehlak büdcəsidir.

Minimum istehlak büdcəsi (MİB) isə insanın əsas maddi və mənəvi tələbatını qarşılayan təminatdır. Yaşayış minimumundan fərqli olaraq, o, təkrar istehsal olunan istehlak büdcəsidir.

MİB-in artımı təbii haldır. Xərclənmiş fiziki və əqli enerjinin yerinin doldurulmasını yox, həm də təkrar istehsalı, eləcə də şəxsin inkişafını təmin edən xərclərin ölçüsü və səviyyəsinin elmi əsaslandırılması sosial siyasət sahəsində lazimi tədbirlərin müəyyən edilməsi zamanı olduqca vacibdir. MİB probleminin elmi cəhətdən işlənilib hazırlanması və hakimiyyətin bütün qollarının və sosial partnyorlarının praktiki fəaliyyətində alınmış nəticələrin istifadəsi təxirəsalınmaz məsələdir. Minimum istehlak büdcəsinin tərtibi və hesablanması normativ metodik bazasının işlənilib hazırlanması və təsdiq olunması həddindən artıq aktualdır.

MİB-in istehlak səbəti YM-da olduğu kimi qida məhsullarının, qeyri-ərzaq məmulatlarının və xidmətlərin cəmindən ibarətdir. Lakin

onun təbii-maddi doldurulması YM-u müəyyən edən cəhətlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, bioloji cəhətdən daha qiymətli sayılan maddələr hesabına qida məhsullarının qəbulu orqanizmin zülalə, yağa, karbohidratlara, vitaminlərə tələbatını tam ödəməyə imkan verir və fiziki, əqli enerjinin sərf olunduqdan sonra yerinin doldurulmasını təmin edir: deyək ki, zülalə tələbat daha çox çörək məhsullarının yox, ətin qəbulu hesabına təmin olunur.

İstehlak səbətinin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən doldurulması insanların həyat fəaliyyətinin aşağıda qeyd olunan əsas cəhətlərinin nəzərə alınması ilə müəyyən olunur:

- fizioloji ehtiyaclar (bioloji amil), ailənin yaş-cins tərkibi (demoqrafik amil), təbii-iqlim şəraiti (coğrafi amil);

- enerjetik sərfiyyat, ağır və gərgin əmək növündən asılı olan (istehsal və əmək amillər);

- milli xüsusiyyətlər (etnik amillər və adət və ənənələr).

Qidalanmanın həcmi və keyfiyyəti, tibbi xidmət, məişət və nəqliyyatla bağlı ehtiyaclara digər amillər də təsir edir (sağlamlıq, ailə vəziyyəti və s.).

İstehlak səbətinin vacibliliyi ondan ibarətdir ki, onun əsasında mühüm sosial indikator kimi nəzərə alınan yaşayış minimumunun həcmi hesablanır, hansının ki vasitəsilə aşağıdakılar müəyyən olunur:

- sosial siyasətinin işlənməsi və həyata keçirilməsi zamanı əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

- minimum əmək haqqının səviyyəsini, təqaüdlərin və başqa sosial ödənişlərin məbləğininin əsaslandırılması və dövlət büdcəsinin formalaşması prosesində nəzərə alınması.

Ölkəmizdə istehlak səbətinin tərkibi təqribən 30 adda mal və xidmətlərdən ibarətdir. Bu da insanın minimum tələbatlarının tam ödənilməsinə imkan vermir. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrdə yaşayış minimumu hesablanması üçün istifadə olunan istehlak səbətinə daxil olan mal və xidmətlərin müxtəlifliyi dafələrlə çoxdur. Məsələn, ABŞ - da 300, İngiltərədə - 350, Almaniyada - 475.

İstehlak səbətinin sosial funksiyalarının əhəmiyyəti böyükdür: dövlət statistikasına məhz onun strukturuna daxil olan mal və xidmətlərinin qiymətlərinə əsasən hesablamalar aparılır. Bu da öz növbəsində ölkədə inflyasiya səviyyəsindən asılı olaraq sosial ödənişlərin indeksləşməsinə, yoxsulluğun azalmasına təsir göstərir.

İstehlak səbətinin həcmi (onun dəyər forması–yaşayış minimumu) cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərindən asılıdır və bunun əsasında istehlak səbətinin strukturu və keyfiyyət tərkibində müəyyən dəyişikliklər aparılır.

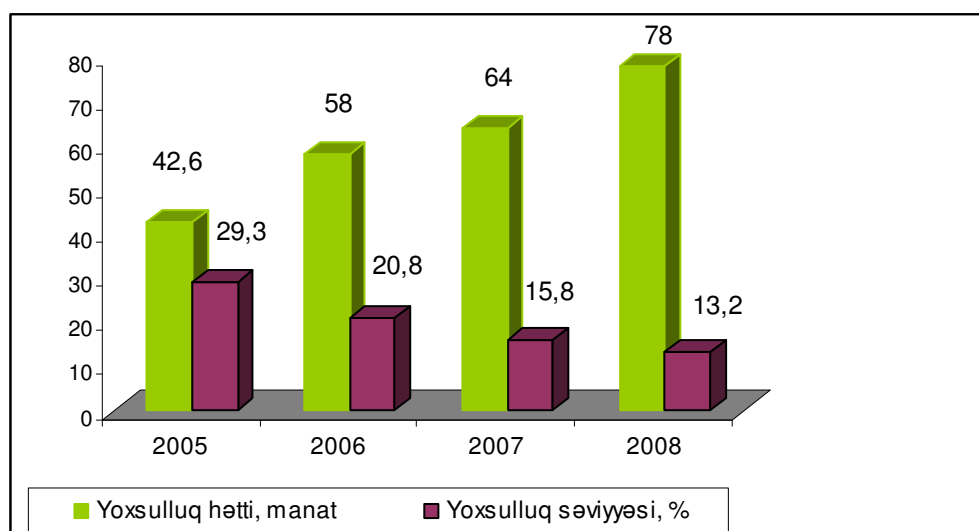
Beləliklə, Azərbaycanda mövcud istehlak səbəti ölkənin dinamik inkişafının səviyyəsinə cavab vermir, çünki “sağ qalmaq modelinin” bütün əlamətlərini özündə əks etdirir. Burada xərclərin böyük hissəsi qida məhsullarının payına düşür.

Azərbaycan qanunvericiliyinə görə yaşayış minimumu Dövlət büdcəsi ilə birgə təsdiq edilməlidir. Lakin 2005 və 2006-cı illərdə Dövlət büdcəsinin təsdiqi zamanı qanunun bu bəndi pozulmuş və yaşayış minimumum büdcə ilə birgə təsdiq edilməlidir. Yalnız 2007-ci ilin büdcə layihəsində yaşayış minimumu hesablanaraq 70 AZN təsdiq olunmuşdur.

Yaşayış minimumunun natural dəstinin (yaşayış minimumu) dəyəri minimum istehlak səbətində daxil olan məhsulların, qeyri-ərzaq malların və xidmətlərin istehlak qiymətləri indeksindən asılı olaraq dəyişilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə yaşayış minimumuna əsaslanaraq yoxsulluq səviyyəsi hesablanır. Deməli, yaşayış minimumundan az miqdarda adambaşına düşən gəlir hesabına dolanan əhali ölkədə yoxsulluq səviyyəsini təşkil edir. Yoxsulluq səviyyəsinin yüksək olması öz növbəsində ölkədə əhalinin zəruri istehlak məhsulları və xidmət növlərindən istifadə etməsini məhdudlaşdırır. Azərbaycanda dövlət tərəfindən aparılan sosial siyasətinin nəticəsində əhali arasında yoxsulluq səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır (qrafik 9.2).

Qrafik 9.2

Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsinin və yoxsulluq həddinin dinamikası

Qrafik 9.2-dən göründüyü kimi, Azərbaycanda 2005-2008-ci illər ərzində yoxsulluq səviyyəsi 29,3%-ən 13,2%-ə, yəni 2,2 dəfə enmişdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, 2008-ci ildə 2005-ci illə

müqayisədə yoxsulluq həddi əhəmiyyətli dərəcədə, yəni 1,8 dəfə, artmış, minimum əmək haqqı səviyyəsini üstələmişdir.

Yoxsulluq həddi - yaşayış minimumu səviyyəsində istehlaka təminat verən gəlir kimi qiymətləndirilir və yaşayış minimumundan aşağı gəliri olan əhali yoxsul hesab olunur.

Yoxsulluq həddi, başqa üsullarla yanaşı, ev təsərrüfatlarının müayinəsi əsasında da müəyyən edilir, lakin bu yoxsulluğun tam düzgün qiymətləndirilməsinə imkan vermir. Ona görə də əksər hallarda gəlirlərin hesablanmasında desil və kvintel bölgüsündən istifadə edilir.

Dövlət əhalinin sosial müdafiəsini öz üzərinə götürməklə fərdləri və ev təsərrüfatlarını müdafiə edə bilir. Əgər ölkədə yoxsulluq dərinləşir, onda dövlət tərəfindən fərdləri və ev təsərrüfatlarını riskdən və təhlükədən müdafiə edilməsi daha da çətinləşir və onları aradan qaldırılması üçün daha çox vəsait tələb olunur. Ona görə də dövlət yoxsulluğun dərinləşməsinin qarşısının alınması istiqamətində geniş şəkildə tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Çünki yoxsulluğun dərinləşməsi doğulanda gözlənilən ömür müddətini azaldır, əhalinin təhsil almasını, səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməsini çətinləşdirir ki, bu da son nəticədə insan inkişafına və həyat səviyyəsinin artmasına mənfi təsir göstərir.

Ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına dair xüsusi məqsədli proqramlar hazırlanmış və həyata keçirilmişdir: «2003-2005-ci illərdə Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı», «2004-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı», «2005-

2008-ci illər üçün Yoxsulluğun azaldılması və Davamlı İnkişaf Proqramı» və s.

9.4. Əhalinin həyat səviyyəsinin göstəricilər sistemi. Həyat səviyyəsini müəyyən edən amillərin təsnifatlaşdırılması

Həyat səviyyəsinin xarakterizə edən göstəricilərin başlıca olaraq məhsuldar qüvvələrin inkişaf dərəcəsmi ilə müəyyən olunur. Bu o deməkdir ki, məhsuldar qüvvələrin yüksək dərəcədə inkişaf etdiyi ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsi də yüksək olur.

Həyat səviyyəsinin göstəriciləri çoxdur və onları adətən üç qrupda birləşdirirlər:

1) sintetik dəyər göstəricilər, çünki onlar həyat səviyyəsinin daha ümumi xarakteristikasını verir. Burada milli gəlirin həcmi, milli gəlirdə istehlak fondlarının kəmiyyəti, əhalinin real gəlirləri, işçilərin real əmək haqqı, sosial müdafiə fondların həcmi, pərakəndə əmtə dövriyyəsinin həcmi və s.

2) maddi sərvətlərin istehlakı və xidmətin səviyyəsini xarakterizə edən cinsi göstəricilər. Bu qrup göstəricilərə ərzaq məhsullarını və qeyri-ərzaq mallarının istehlakı, uzun müddət istifadə olunan əşyalarla əhalinin təmin olunması, mənzil sahəsi, uşaq tərbiyə müəssisələri, xəstəxana çarpayıları, məktəblər, kitabxanalar və s.

3) əhalinin sosial qrupları və ərazi üzrə təhlilində istifadə olunan nisbi göstəricilər.

Həyat səviyyəsi aşağıdakı göstəricilər vasitəsi ilə xarakterizə olunur:

- hər ay ərzində əhalinin adambaşına düşən orta aylıq pul gəlirləri;
- iqtisadiyyata çalışanların orta aylıq əmək haqqı;
- təyin olunmuş pensiyaların orta səviyyəsi;
- əhalinin yaşayış minimumu;
- pul gəlirlərin yaşayış minimumundan aşağı olan əhalinin sayı;
- yaşayış minimumu ilə adambaşına düşən orta gəlirlərin, orta aylıq əmək haqqının və təyin olunmuş orta aylıq pensiyaların müqayisəsi.

Bu göstəricilər əhalinin hər bir nəfərinə düşən, yaxud hər min nəfərə düşən hesablamalarla müəyyən olunur.

2002-ci ilin sonunda MDB-nin Statistika komitəsi bu ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirmək üçün müvafiq indikatorlar sistemi işləmişdir. Bu sistemə aşağıdakı göstəricilər daxildir:

1. Həyat səviyyəsinin inteqral göstəriciləri
 - 1.1. Makroiqtisadi göstəricilər
 - 1.2. Demografik göstəricilər
 - 1.3. Əhalinin iqtisadi fəallıq göstəriciləri
 - 1.4. Əhalinin pensiya təminatının göstəriciləri
2. Əhalinin maddi təminatının göstəriciləri
 - 2.1. Ev təsərrüfatlarının gəlirləri
 - 2.2. Əhalinin ayrı-ayrı qruplar arasında gəlirlərin bölüşdürülməsində baş verən bərabərsizlik
 - 2.3. Əhalinin yoxsulluq göstəriciləri
3. Şəxsi istehlak (tərkibi və dəyəri)
4. Əhalinin yaşayış səviyyəsi

5. Sosial gərginlik.

Cədvəl 9.1

Əhalinin həyat səviyyəsini əks etdirən göstəricilər	
Mütləq	Nisbi
Milli gəlirin həcmi	Milli gəlirin tərkibində istehlak xərclərin payı
Əhalinin nominal gəlirləri	Əhalinin adambaşına düşən real gəlirləri
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	Sahibkarlıq fəaliyyətindən adambaşına düşən orta gəlir
Mal dövriyyəsinin həcmi	Əhalinin adambaşına düşən mal dövriyyəsi
Göstərilmiş xidmətlərin həcmi	Əhalinin adambaşına düşən xidmətlərin miqdarı
Əhalinin banklara qoyduqları əmanətlərin məbləği	Banklara qoyulan əmanətlərin orta məbləği
Mənzil fondunun həcmi	Əhalinin adambaşına düşən yaşayış sahəsi
Əmək haqqı fondu	Orta əmək haqqının səviyyəsi
Pensiya fondlarının ümumi həcmi	Orta pensiya səviyyəsi

Əhalinin həyat səviyyəsinə təsir göstərən amillərin öyrənilməsi olduqca vacib məsələlərdən biridir.

Həyat səviyyəsi mürəkkəb sosial-iqtisadi kateqoriya olmaqla bərabər insanların istehlakının həcmi müəyyən edir. Amillər aşağıdakı kimi fərqlənir:

- 1) bilavasitə həyat səviyyəsini formalaşdıran amillər;
- 2) həyat səviyyəsini şərtləndirən amillər.

Birinciyə şəxsi istehlak prosesini müəyyənləşdirən maddi və mənəvi nemətlər və xidmət göstəriciləri aiddir. Bu əhalinin gəlirinin səviyyəsi, maddi rifahı, istehlakın həcmi və quruluşu, əhalinin mənzillə təmin olunması səhiyyənin, təhsilin və mədəni-maişət xidmətin səviyyəsi, sığorta, asudə vaxtın uzunluğu və ondan səmərəli istifadə olunma şərtləri, işləyənlərin istirahət şəraitini əks etdirən göstəricilərin məcmusudur.

Qeyd etmək lazımdır ki, həyat səviyyəsini formalaşdıran amillər maddi-istehsal sferasından kənarında əhalinin yaşayış şəraitini səciyyələndirir.

İkincidə, yeni həyat səviyyəsini şərtləndirən amillər sırasında əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu əsas yer tutur. Burada əmək şəraiti, iş vaxtının ümumi uzunluğu, əmək haqqı və müvafiq sosial müdafiə və sosial təminat ödəmələrin kəmiyyəti nəzərdə tutulur.

Bununla yanaşı, əhalinin həyat səviyyəsinə təsir edən amillərin sırasına əhalinin işlə təmin olunması, doğum və ölüm səviyyəsi, əhalinin uzun ömürlülüyü, təbii şərait, əhalinin gəlirlərin həcmi və digər bazar amilləri, o cümlədən inflyasiya, rəqabət, qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi və s. komponentlər daxildir.

Ümumiyyətlə, əhalinin həyat səviyyəsinə təsir edən amillər sistemində ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmi aparıcı rol oynayır.

9.5. Həyatın keyfiyyəti sosial-iqtisadi kateqoriya kimi, onun strukturu. Həyatın keyfiyyətinin əsas göstəriciləri. Əmək həyatının keyfiyyəti

Həyatın keyfiyyəti – insanların maraq və tələbatları kompleksinin tam təmin olunması və inkişafın səviyyəsidir ki, bu da iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində və insanların həyat davranışında özünü göstərir. Həyatın keyfiyyəti problemi özündə əmək şəraitini, əmək nəticələrini, əməyin məzmunu və xarakterini, demoqrafik, etnoqrafik və ekoloji aspektlərini birləşdirir. Bu problem insanların azadlığı və hüquqları ilə bağlı məsələləri, onların davranış və psixoloji cəhətlərini, onların ideologiyasını və mədəni səviyyəsini özündə əks etdirir.

Həyatın keyfiyyəti mürəkkəb kateqoriya kimi əmək həyatının keyfiyyəti anlayışı özündə birləşdirir.

Əmək həyatının keyfiyyəti anlayışı məşğulluq, işsizlik, iş gününün uzunluğu, iş ayının, ilinin müddəti, istehsalatdakı zədələnmələrin səviyyəsi və s. kimi amillərlə məhdudlaşmır. Burada həmçinin, işçilərin əməyinin məzmununun və xarakterinin onların maraqlarına uyğun gəlməsinin dəyərləndirilməsi, işin intensivliyi, əmək kollektivin daxilindəki qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsi və bir çox başqa cəhətlər də nəzərə alınmalıdır.

Həyat şəraiti dedikdə, əhalinin həyat fəaliyyətinin bilavasitə, obyektiv cəhətləri (məşğulluq, əməyin ödənişi və gəlirlər, əhalinin məskunlaşdığı yerin xarakteri və ailənin əmlak təminatı, sosial təminatın inkişafı və sosial infrastruktur) başa düşülür.

Həyat tərzini dedikdə, cəmiyyətdə ayrı-ayrı şəxslərin, sosial qrupların, millət, xalq və sosial təbəqələrin mövcud həyat şəraiti başa düşülür. Deməli, cəmiyyətin normal istehlakın kəmiyyət göstəricisi kimi həyat tərzini çıxış edir. Həyat tərzini gəlirlərin həcmindən, ya da öz növbəsində qiymətlərin səviyyəsindən, bazarın əmtəələrlə nə dərəcədə

təmin olunmasından, həmçinin, vergilərin və ödəmələrin həcmindən asılıdır. Fəaliyyət növü kimi həyat təzi anlayışın təyin olunması əsasında insanın müəyyən olunmuş məqsədlərə istiqamətləndirilməsi durur (passiv həyat təzinin əksinə aktiv həyat təzi).

9.6. İstehlak büdcəsi və istehlak səbətinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında rolu

Hazırda minimum istehlak büdcəsinin tərtib olunması məsələsi daha çox statistik və normativ metodların tətbiqi nəticəsində həll olunur. İstehlak büdcəsinin tərtibinin normativ metodu qanunvericiliklə müəyyən olunub (xüsusən də YM-un müəyyən olunması üçün). O, istehlakın elmi cəhətdən əsaslandırılmış norma və normativlərinin (mütləq ölçülərdə) müəyyən edilməsi yolu ilə əhali qruplarına çatma müxtəlifliyinə görə, həyati cəhətdən əsas tələbatı təmin edən qida məhsullarının, qeyri-ərzaq məmulatlarının və xidmətlərin təbii yığımının formalaşmasını, istehlak səbəblərinin «doldurulmasını» nəzərdə tutur.

MİB-nin hesablanması zamanı müəyyən maliyyə ehtiyatının- istehlakın mövcud səviyyəsinin stabil saxlanması üçün ayrılan vəsaitin yaradılmasını nəzərə almaq lazımdır. Onlar gəlirlərin səviyyəsinin qısamüddətli azalması halında, eləcə də uzunmüddətli tələbatın fasiləsiz, yəni eləcə də ev əmlakının sadəcə təkrar istehsalını təmin edən yığım üçün cari xərclərin saxlanması məqsədilə lazımdır.

MİB-nin tərtibi zamanı dövlət qarşısında maliyyə öhdəliklərini (mütləq vergi və ödənişlər) yerinə yetirmək üçün vətəndaşlara lazım olan xərclər də nəzərə alınır. Bu onunla əlaqədardır ki, iqtisadi

cəhətdən aktiv olan əhali ölkənin maliyyə sisteminin formalaşmasında iştirak edir. Hazırda, MİB çərçivəsində mütləq vergiyə yalnız gəlir vergisi aid edilir. Bu mənbə üzrə xərclərin hesabı mövcud qanunvericilik əsasında və vergi qoyma bazası ilə həyata keçirilir ki, bu halda istehlak səbətinin dəyəri əsas götürülür.

Bazar münasibətlərinin inkişafı ilə daim kredit-maliyyə münasibətlərinin yeni növləri, deməli müvafiq vətəndaş ödəmələri meydana çıxır. Mütləq sığortanın müxtəlif formalarının meydana gəlməsi isə müvafiq ödənişlərlə (əmlak, sosial transfertlər, o cümlədən təqaüd və s.) müşayiət olunur. Gələcəkdə MİB-nin formalaşması zamanı nəzərə alınması vacib olacaq mütləq ödənis və vergilərin digər növlərinin meydana gəlməsi də mümkündür.

Minimum istehlak büdcəsinin dəyər miqdarının tərtibi və hesablanması metodikalarının işlənilib hazırlanması və rəsmi təsdiqi bu göstəricilərin tətbiqi üçün normativ bazanın formalaşmasına xüsusi diqqət yetirməyə imkan verərdi. Onun tətbiqi əhalinin müxtəlif təbəqələrinin həyat səviyyəsini adekvat qiymətləndirməyə və cəmiyyətin sosial strukturu, onun ziddiyyətləri, daha kəskin tələbatları barədə tam təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Bu isə öz növbəsində qəbul edilən qərarların nəticələrini doğru qiymətləndirməyə və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə yönələn tədbirlərin seçiminə imkan verir.

Cədvəl 9.2

Qida məhsullarının istehlakı (il ərzində adambaşına, kiloqram)

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

	0 0 1	0 0 2	0 0 3	0 0 4	0 0 5	0 0 6	0 0 7
Ət və ətə çevirməklə ət məhsulları (natura şəklində piy və içalat daxil)	2	8	9	9	9	9	9 . 2
Süd və süd məhsulları (südə çevirməklə)	5 4	5 2 .	7 1 .	7 7 .	7 4 .	7 9	8 0 . 2
Yumurta, ədəd	1 2	2 2	2 3	2 4	2 6	2 0	2 3
Qənd və qənnadı məmulatları	6 .	7 .	0 .	0 .	0 .	0 .	1 . 0
Bitki yağı	1 .	5 .	3 .	3 .	3 .	3 .	4 .
Balıq və balıq məhsulları	7 .	2 .	6 .	6 .	6 .	6 .	6 .
Tərəvəz və bostan məhsulları	2 9	6 0	7 0	7 1	7 5	8 1	9 2
Meyvə və giləmeyvə, üzüm (şərab emalına sərf olunarı daxil etmədən)	0	3	1	7	1	9	1
Taxıl məhsulları (un hesabı ilə çörək və makaron məmulatı, un, yarma və paxlaları)	5 8	6 6	7 1	8 2	8 2	8 1	8 2

Cədvəl 9.2-dən göründüyü kimi, 2001-2007-ci illər ərzində əsas ərzaq məhsullarının istehlakında müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, ət və ət məhsullarının istehlakı 32%, süd və süd məhsulları istehlakı 82%, qənd və qənnadı məmulatlarının istehlakı 84% artmışdır. Verilmiş illər ərzində xüsusi artım bitki yağı, balıq və balıq

məhsulları istehlakında müşahidə olunur. Meyvə və taxıl məhsulları istehlakında demək olar ki, dəyişilməz qalmışdır. Məsələn, meyvə istehlakı 18%, taxıl və taxıl məhsulları istehlakı 15 % artmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2001-ci ilə nisbətən sonrakı illərdə müəyyən qida məhsullarının istehlakında artım müşahidə olunur. 2002-2007-ci illər ərzində isə həmin məhsulların istehlakında demək olar ki, cüzi dəyişikliklər baş vermişdir.

Müxtəlif istehlak malları və xidmətlərinin qiymətlərinin dəyişməsi dinamikasından asılı olaraq, fizioloji yaşayış minimumunun dəyərlə ifadəsi sosial yaşayış minimumunun 50-55%-ni təşkil edir. İnflyasiyanın yüksək səviyyəsi ilə səciyyələnən keçid dövründə minimum əmək haqqı, təqaüd və sosial müavinətlərin məbləği yaşayış minimumu səviyyəsindən aşağı ola bilməz. Bir sıra mütəxəssislər haqlı olaraq, belə hesab edirlər ki, əgər dövlət maliyyə çatışmazlığı üzündən əhalinin gəlirlərini sosial yaşayış minimumu səviyyəsində təmin edə bilmirsə, onda əhalinin minimal gəlirlərini fizioloji yaşayış minimumu səviyyəsində təmin etməlidir .

İstehlak büdcələri hesablanarkən, fərdin ehtiyacları mütləq nəzərə alınmalıdır. Ehtiyacların strukturu və səviyyəsi, habelə onların ödənilməsi üsulları tədqiq olunmalıdır, onları vahid göstəricilər vasitəsilə qiymətləndirmək düzgün deyil. Lakin hər bir ölkədə onun iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, mədəniyyətindən və ənənələrindən asılı olaraq, normal həyat səviyyəsi haqqında müəyyən təsəvvürlər mövcuddur. Məsələn, ingilislərin istehlak «zənbilində» heyvanlar üçün qida da nəzərə alınır. Sosial ehtiyaclara gəldikdə isə onlar haqqında da həyat səviyyəsinə uyğun olaraq mühakimə yürütmək

olar: «Yoxsulluq nəticəsində ailələr onları cəmiyyətin qalan hissəsindən təcrid edən həyat tərzi keçirməyə məcbur olmamalıdır». BƏT-in mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, ancaq bir neçə inkişaf etmiş ölkədə (ABŞ, Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya) yoxsulluğun ölçülməsi üçün ciddi cəhdlər edilmişdir. Məsələn, Böyük Britaniyada istehsalın genişlənməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin ictimai və şəxsi həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi və ümumi rifahın artması fonunda yoxsulluğa olan baxışlar dəyişmişdir. Əgər vətəndaşın gəliri orta əmək haqqının 40%-ni təşkil edirsə və o, ölkə əhalisinin əksəriyyəti üçün adi məişət əşyaları olan məişət texnikası, televizor, soyuducu və s. əldə edə bilmirsə, onun yemək və mənzil haqqının ödənilməsi üçün kifayət qədər vəsaitinin olmasına baxmayaraq, o, yoxsul hesab edilir. Beynəlxalq ekspertlər «minimum həyat səviyyəsi» terminini «yoxsulluq» termininin antonimi kimi işlədirlər. Bu isə o deməkdir ki, əgər ailə yoxsulluq içində yaşayırsa, deməli, onun minimum ehtiyacları belə ödənilmir.

Cədvəl 9.3

Yoxsulluq həddi və yoxsulluq səviyyəsi

	2005	2006	2007	2008
Yoxsulluq həddi, manatla	42,6	58,0	64,0	78,0
Yoxsulluq səviyyəsi, %	29,3	20,8	15,8	13,2

Cədvəl 9.3-dən göründüyü kimi, 2005-2008-ci illər ərzində yoxsulluq həddi səviyyəsində əhalinin xüsusi çəkisi 2 dəfədən çox azalmışdır, yəni 29,3%-dən 13,2%-ə yenmişdir. Yoxsulluq həddi kimi müəyyən olunan minimal maddi təminat səviyyəsi öz növbəsində 78

manata qədər və yaxud 1,8 dəfədən çox artmışdır. Bu nəticələr Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramının uğurla həyata keçirilməsilə bağlıdır.

Yaşayış minimumu səviyyəsi dedikdə, minimum istehlakı təmin edən gəlirlərin səviyyəsi başa düşülür.

Əhalinin müəyyən hissəsinin gəliri YM-dan az olduğu halda yoxsulluq həddini müəyyən edən meyarların dəqiq nəzərə alınması problemini gündəmə gətirmək çətin olur. Xüsusən də nəzərə alınsa ki, YM-nun müəyyən olunması üçün normativ baza həm respublika, həm də regional səviyyədə işlənilib hazırlanıb və təsdiq olunub, bu problemin qismən həlli yolları müəyyənləşdirilir. YM səviyyəsində mövcudluq istənilən insan orqanizmində mənfi proseslərə gətirib çıxarır, əhalinin əmək potensialını sarsıdır.

Yoxsullarla yanaşı, əhalinin gəlirləri YM-dan yüksək olan, lakin o qədər varlı olmayan böyük bir hissəsinin olmasını da nəzərə almaq lazımdır. Bu qrup əhali gəlirlər səviyyəsinə görə, olduqca müxtəlifdir. Sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün adambaşına düşən gəlirin səviyyəsindən asılı olaraq, müxtəlif gəlir əldə edən əhali qruplarına aid əhalinin sayının müəyyən edilməsi, dərinlən araşdırılması tələb olunur. Ümumiyyətlə, məhz bu problem öz mahiyyətinə görə, əhalinin daha çox hissəsinə aiddir və ona daha çox diqqət ayırmaq lazımdır.

Hesab edirik ki, minimum istehlak səbəti əsasında formalaşmalı olan minimum istehlak büdcəsində insanın minimum tələbatlarının təkcə dəyər formasında deyil, həm də natural formada ifadəsi nəzərdə tutulmalıdır. Bu baxımdan minimum istehlak büdcəsinin, insanın əsas fizioloji və sosial-mədəni tələbatlarına müvafiq olaraq, onun ərzaq və

qeyri-ərzaq mallarına, eləcə də müxtəlif xidmətlərə olan minimum tələbatının natural və dəyər formasında ifadəsini özündə əks etdirən sosial normativ kimi qəbul olunması daha məqsədəuyğun olardı. Minimum istehlak büdcəsi, ilk növbədə, minimum gəlirə malik olan əhali qruplarının həyatının maddi təminatının dəyərini müəyyən etməyə imkan verməklə, sosial-iqtisadi normativlərin səviyyələrinin müəyyən edilməsi üçün əsas rolunu oynayır. Burada tədqiq olunan nə işçi qüvvəsinin yenidən istehsalı üçün zəruri olan vəsaitlər minimumu, nə də fizioloji minimum deyil, cəmiyyətdəki rifahın əldə edilmiş səviyyəsində ehtiyacların aşağı həddi haqqında təsəvvürlərdən asılı olaraq qida, paltar və xidmətlərə olan ehtiyacların ödənilməsinin minimum səviyyəsini təmin edən istehlak dəstidir. Minimum ehtiyacların ödənilməsi insanın həyat səviyyəsinə zəmanət verən və adətən, «yoxsulluq» adlandırılan həyat səviyyəsini təmin edir. Lakin bu səviyyə işçi qüvvəsinin yenidən istehsalı üçün normal sayıla bilməz. Bundan başqa, ödənilmə dərəcəsinə görə təkcə minimum deyil, orta səviyyəli tələbatlar da fərqləndirilir. Həm minimum, həm də orta səviyyəli tələbatların strukturu isə iqtisadiyyatın, xalqın tarixi-mədəni ənənələrinin inkişafından, əhalinin yaş-cins qrupu üzrə strukturundan və digər amillərdən asılıdır.

Əhalinin sosial təminatı həyat səviyyəsinə dair başqa bir sosial normativ— yaşayış minimumu əsasında qurulur və bu sosial normativdən bütün sivil dövlətlər istifadə edirlər.

Sosial normativ kimi yaşayış minimumunun hesablanması müxtəlif metodları fərqləndirilir. Məsələn, insanın enerji sərfinin hesablanması, ailə büdcələrinin tədqiqi, qiymətlərin səviyyəsinin əmək

haqqı ilə müqayisə edilməsi və s. Bir qayda olaraq, yaşayış minimumu pul formasında müəyyən edilir. Hesab edirik ki, yaşayış minimumunun qanunvericilik qaydasında pul formasında müəyyən edilməsi əhalinin sosial müdafiəsi üçün etibarlı vasitə deyildir. Yaşayış minimumu həm pul formasında, həm də istehlak sərbəti şəklində müəyyən edilməlidir. Müasir dövrdə əmək bazarının inkişafı şəraitində yaşayış minimumu həm də əməyin ödənilməsinin əsaslarını formalaşdıran mühüm amil kimi çıxış edir.

9.7. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər sistemi

Həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi cəmiyyətin inkişafının əsas məqsədi, dövlətin apardığı sosial siyasətinin mühüm istiqamətlərindəndir. Bu məqsədə nail olmaq üçün ümumi daxili məhsulun artımı, makro və mikro səviyyələrdə onun bölgüsü mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilir.

Həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması sahəsində dövlətin strateji məqsədləri aşağıdakılardır:

- insanların maddi vəziyyətinin və həyat şəraitinin əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılması;
- əhalinin səmərəli məşğulluğunun, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- əhalinin sosial müdafiəsi, əməyin, sağlamlığın mühafizəsi, mədəniyyət, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, mənzillə təminat sahəsində vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının təmin edilməsi;

- ailənin, qadınların, uşaqların və gənclərin sosial təminatın və hüquqların genişləndirilməsi;
- demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılması, əhalinin, xüsusilə uşaqlar və əmək qabiliyyətli yaşda olan vətəndaşlar arasında ölümün azalması;
- sosial infrastrukturun kökündən təkmilləşdirilməsi.

Son illərdə aparılan sosial siyasətin əsas vəzifələrindən biri əhalinin sosial müdafiəsi işində ünvanlıq prinsipinin yerinə yetirilməsi, aztəminatlı ailələrin, ailə başçısını itirənlərin, şəhid ailələrin, əlillərin pensiya və müavinət təminatında ciddi dəyişiklərinin həyata keçirilməsidir.

2000-2007-cı illərdə bazar münasibətlərinin inkişafı istiqamətində aparılan sosial-iqtisadi islahatlar əsasında dövlət məşğulluq siyasətinin səmərəliliyinin artırılmasına, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali qrupları üçün iş yerlərinin yaradılmasına yönəldilmiş investisiya, vergi, gömrük, təhsil və digər müvafiq sahələrlə bağlı siyasətlərin təkmilləşdirilməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasını stimullaşdıran mühitin formalaşmasına yönəldilən bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu da öz növbəsində əvvəlki illərlə müqayisədə vətəndaşların yaşayış səviyyəsinə xeyli dərəcədə müsbət təsir göstərmişdir. Lakin buna baxmayaraq əhalinin həyat səviyyəsi o qədər də qənaətbəxş deyildir. Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırılması ən mühüm vəzifələrdən biridir. Bu istiqamətdə əsas prioritetlər aşağıdakılardır:

- şəxsi və ictimai tələbatların ödənilməsi üçün istehsal olunan ictimai məhsulun və gəlirlərin ədalətli bölgüsü;

- aztəminatlı əhali qruplarının müdafiəsi;
- yüksək məhsuldarlı əmək və sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması;
- ölkə əhalisi üçün layiqli yaşayış, əlverişli əmək, məişət və istirahət, təhsil və sağlamlıq şəraitinin yaradılması.

Bu və digər məqsədlərə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlər “Yoxsulluğun Azaldılması üzrə, Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı” üzrə Dövlət Proqramlarında və başqa proqramlarda öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, ölkədə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına üstünlük verilməsi ilə əlaqədar əhalinin bütün təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bir çox əhəmiyyətli tədbirlər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, ölkədə daha təkmil sosial sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi məqsəduyğundur:

1) həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönələn fəal siyasətin həyata keçirilməsi, əhalinin sosial müdafiəsi, insanlara öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün imkanlarından geniş şəkildə istifadə etmək üçün şəraitin yaradılması;

2) əmək bazarına təsir göstərən tədbirlər məşğulluq strukturunun optimallaşdırılması və işsizliyin azaldılması;

3) sosial cəhətdən az müdafiə olunan və əmək qabiliyyətli olmayan əhalinin sosial müdafiəsi mexanizminin inkişaf etdirilməsi;

4) vətəndaşın hüquq və təhlükəsizliyinin səmərəli müdafiə sisteminin işlənməsi;

5) sosial məişət infrastrukturunda və sosial mədəni sferada institusional yeniləşmənin aparılması;

6) əhaliyə göstərilən hər növ xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və pulsuz minimal səviyyədə bütün vətəndaşlara onların tətbiq edilməsi.

ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİ SİSTEMİ

10.1. Dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi əhalinin sosial müdafiəsinin mahiyyəti. Əhalinin sosial müdafiəsi mexanizmi. Sosial müdafiə sisteminin prinsipləri və funksiyaları.

Azərbaycandakı sosial-iqtisadi vəziyyətinin mövcud xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bazar münasibətlərin inkişafı sosial problemlərlə müşayiət edilir. Belə şəraitdə dövlətin əsas vəzifəsi iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərini sosial problemlərin həlli istiqamətləri ilə glaqələndirməkdən ibarətdir. Sosial norma və normativlərə istiqamətləndirilmiş sosial bazar təsərrüfatının təşkili ilk növbədə dövlətin səmərəli sosial siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində mümkündür.

Ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına dair xüsusi məqsədli proqramlar hazırlanmış və həyata keçirilmişdir: «2003-2005-ci illərdə Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı», «2004-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikası

Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı», «2005-2008-ci illər üçün Yoxsulluğun azaldılması və Davamlı İnkişaf Proqramı» və s.

Həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması sahəsində dövlətin strateji məqsədləri aşağıdakılardır:

- insanların maddi vəziyyətinin və həyat şəraitinin əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılması;

- əhalinin səmərəli məşğulluğunun, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması;

- əhalinin sosial müdafiəsi, əməyin, sağlamlığın mühafizəsi, mədəniyyət, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, mənzillə təminat sahəsində vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının təmin edilməsi;

- ailənin, qadınların, uşaqların və gənclərin sosial təminatın və hüquqlarının genişləndirilməsi;

- demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılması, əhalinin, xüsusilə uşaqlar və əmək qabiliyyətli yaşda olan vətəndaşlar arasında ölümün azalması;

- sosial infrastrukturun kökündən təkmilləşdirilməsi.

Son illərdə aparılan sosial siyasətin əsas vəzifələrindən birini əhalinin sosial müdafiəsi işində ünvanlıq prinsipinin yerinə yetirilməsi, az təminatlı ailələrin, ailə başçısını itirənlərin, şəhid ailələrin, əlillərin pensiya və müavinət təminatında ciddi dəyişiklərinin həyata keçirilməsidir.

Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırılması ən mühüm vəzifələrdən biridir. Bu istiqamətdə əsas prioritetlər aşağıdakılardır:

- şəxsi və ictimai tələbatların ödənilməsi üçün istehsal olunan ictimai məhsulun və gəlirlərin ədalətli bölgüsü;
- aztəminatlı əhali qruplarının müdafiəsi;
- yüksək məhsuldarlı əmək və sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması;
- ölkə əhalisi üçün layiqli yaşayış, əlverişli əmək, məişət və istirahət, təhsil və sağlamlıq şəraitinin yaradılması.

Bu və digər məqsədlərə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlər Yoxsulluğun Azaldılması üzrə, Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı üzrə Dövlət Proqramlarında və başqa proqramlarda öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, ölkədə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına üstünlük verilməsi ilə əlaqədar əhalinin bütün təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bir çox əhəmiyyətli tədbirlər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı ölkədə daha təkmil sosial sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur:

1. həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönələn fəal siyasətin həyata keçirilməsi, əhalinin sosial müdafiəsi, insanlara öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün imkanlarından geniş şəkildə istifadə etmək üçün şəraitin yaradılması;

2. əmək bazarına təsir göstərən tədbirlər məşğulluq strukturunun optimallaşdırılması və işsizliyin azaldılması;

3. sosial cəhətdən az müdafiə olunan və əmk qabiliyyətli olmayan əhalinin sosial müdafiəsi mexanizminin inkişaf etdirilməsi;

4. vətəndaşın hüquq və təhlükəsizliyinin səmərəli müdafiə sisteminin işlənməsi;

5. sosial məişət infrastrukturunda və sosial mədəni sferada institusional yeniləşmənin aparılması;

6. əhaliyə göstərilən hər növ xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və pulsuz minimal səviyyədə bütün vətəndaşlara onların tətbiq edilməsi.

Dövlət əhalinin sosial müdafiəsini öz üzərinə götürməklə fərdləri və ev təsərrüfatlarını müdafiə edə bilir. Əgər ölkədə yoxsulluq dərinləşərsə, onda dövlət tərəfindən fərdləri və ev təsərrüfatlarını riskdən və təhlükədən müdafiə edilməsi daha da çətinləşir və onları aradan qaldırılması üçün daha çox vəsait tələb olunur. Ona görə də, dövlət yoxsulluğun dərinləşməsinin qarşısının alınması istiqamətində geniş şəkildə tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Çünki, yoxsulluğun dərinləşməsi doğulanda gözlənilən ömür müddətini azaldır, əhalinin təhsil almasını, səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməsini çətinləşdirir ki, bu da son nəticədə insan inkişafına və həyat səviyyəsinin artmasına mənfi təsir göstərir.

Ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına dair xüsusi məqsədli proqramlar hazırlanmış və həyata keçirilmişdir: «2003-2005-ci illərdə Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı», «2004-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı», «2005-

2008-ci illər üçün Yoxsulluğun azaldılması və Davamlı İnkişaf Proqramı» və s.

Həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi cəmiyyətin inkişafının əsas məqsədi, dövlətin apardığı sosial siyasətinin mühüm istiqamətləridir. Bu məqsədə nail olmaq üçün ümumi daxili məhsulun artımı, makro və mikro səviyyələrdə onun bölgüsü mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilir.

Həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması sahəsində dövlətin strateji məqsədləri aşağıdakılardır:

- insanların maddi vəziyyətinin və həyat şəraitinin əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılması;
- əhalinin səmərəli məşğulluğunun, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- əhalinin sosial müdafiəsi, əməyin, sağlamlığın mühafizəsi, mədəniyyət, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, mənzillə təminat sahəsində vətəndaşların konstitusiyaya hüquqların təmin edilməsi;
- ailənin, qadınların, uşaqların və gənclərin sosial təminatın və hüquqların genişləndirilməsi;
- demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılması, əhalinin, xüsusilə, uşaqlar və əmək qabiliyyətli yaşda olan vətəndaşlar arasında ölümün azalması;
- sosial infrastrukturun kökündən təkmilləşdirilməsi.

Son illərdə aparılan sosial siyasətin əsas vəzifələrindən birini əhalinin sosial müdafiəsi işində ünvanlıq prinsipinin yerinə

yetirilməsi, az təminatlı ailələrin, ailə başçısını itirənlərin, şəhid ailələrin, əlillərin pensiya və müavinət təminatında ciddi dəyişiklərinin həyata keçirilməsidir.

2000-2008-ci illərdə bazar münasibətlərinin inkişafı istiqamətində aparılan sosial-iqtisadi islahatlar əsasında dövlət məşğulluq siyasətinin səmərəliliyinin artırılmasına, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali qrupları üçün iş yerlərinin yaradılmasına yönəldilmiş investisiya, vergi, gömrük, təhsil və digər müvafiq sahələrlə bağlı siyasətlərin təkmilləşdirilməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasını stimullaşdıran mühitin formalaşmasına yönəldilən bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu da öz növbəsində əvvəlki illərlə müqaisədə vətəndaşların yaşayış səviyyəsinə xeyli dərəcədə müsbət təsir göstərmişdir. Lakin buna baxmayaraq əhalinin həyat səviyyəsi o qədər də qənaətbəxş deyildir. Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırılması ən mühüm vəzifələrdən biridir. Bu istiqamətdə əsas prioritetlər aşağıdakılardır:

- şəxsi və ictimai tələbatların ödənilməsi üçün istehsal olunan ictimai məhsulun və gəlirlərin ədalətli bölgüsü;
- aztəminatlı əhali qruplarının müdafiəsi;
- yüksək məhsuldarlı əmək və sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması;
- ölkə əhalisi üçün layiqli yaşayış, əlverişli əmək, məişət və istirahət, təhsil və sağlamlıq şəraitinin yaradılması.

Bu və digər məqsədlərə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlər Yoxsulluğun Azaldılması üzrə, Kiçik və Orta Sahibkarlığın

İnkişafı üzrə Dövlət Proqramlarında və başqa proqramlarda öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, ölkədə sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatına üstünlük verilməsi ilə əlaqədar əhalinin bütün təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bir çox əhəmiyyətli tədbirlər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, ölkədə daha təkmil sosial sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

1. həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönələn fəal siyasətin həyata keçirilməsi, əhalinin sosial müdafiəsi, insanlara öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün imkanlarından geniş şəkildə istifadə etmək üçün şəraitin yaradılması;

2. əmək bazarına təsir göstərən tədbirlər məşğulluq strukturunun optimallaşdırılması və işsizliyin azaldılması;

3. sosial cəhətdən az müdafiə olunan və əmək qabiliyyəti olmayan əhalinin sosial müdafiəsi mexanizminin inkişaf etdirilməsi;

4. vətəndaşın hüquq və təhlükəsizliyinin səmərəli müdafiə sisteminin işlənməsi;

5. sosial məişət infrastrukturunda və sosial mədəni sferada institusional yeniləşmənin aparılması;

6. əhaliyə göstərilən hər növ xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və pulsuz minimal səviyyədə bütün vətəndaşlara onların tətbiq edilməsi.

10.2. Əhalinin sosial müdafiəsinin altsistemləri. Sosial müdafiənin

tipləri. Sosial müdafiənin növləri və formaları

Əlillərin sosial müdafiəsini həyata keçirmək hər bir dövlətin önəmli sosial vəzifələrindən biridir.

Əlillərin sosial müdafiəsində sosial müdafiə fondu mühüm rol oynayır. Əlillərin sosial müdafiə fondunun büdcəsi respublika büdcəsinin vəsaiti, ayrı-ayrı təşkilatların, əmək kollektivlərinin, vətəndaşların ianələri, digər vəsaitləri hesabına formalaşır. Əlillərin sosial müdafiəsinin təmin olunmasında respublikanın müvafiq səlahiyyətli orqanları, o cümlədən, Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, digər Nazirliklər mühüm rol oynayırlar.

Əlillərin sosial müdafiəsi ən çətin, ən məsuliyyətli və geniş əhatəli problemlərlə və onların həlli ilə bağlıdır. Əlilliyin qarşısının alınması, tibbi bərpa (əlilliyi törədən qüsurların müalicəsi), tibbi-peşə bərpa (əlilliyin əvvəlki peşə qabiliyyətinə qaytarılması və yaxud yeni peşə seçiminə uyğunlaşması) cəmiyyətin sosial cəhətdən zəif əhali qruplarına göstərilən qayğının əsasını təşkil edir. Bu istiqamətdə görülən tədbirlərin sosial müdafiə sisteminin diqqət mərkəzində olması dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasətin əsas mahiyyətini kəsb edir. Əlillərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, qorunması ilə bağlı fəaliyyət müntəzəm olaraq, fəallaşdırılmalı və təkmilləşdirilməlidir. Əlillərin göstərilən tibbi xidmətin yüksək səviyyədə olması səhiyyə sisteminin müasir tələblərə tam cavab verməsindən və hər bir tibbi xidmətə ehtiyacı olan vətəndaşa göstərilən qayğıdan xəbər verir. Əlillərin cəmiyyətdə özlərini lazımsız, yararsız və tənha hiss etməmələri üçün onlara müəyyən məşğuliyyət

növlərinin təqdim olunması məqsədilə, əlillərin təhsil alması və peşə hazırlığı keçməsi ilə bağlı şərait yaradılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, fiziki, əqli qüsurla dünyaya gələn əlil uşaqların məktəbəqədər təlim və tərbiyəsinin həyata keçirilməsi, onların əqli və fiziki inkişafdakı qüsurulara görə xüsusi qruplarda cəmlənməsi və onlarla aparılan müvafiq fəaliyyət əlil uşaqların gələcək həyatlarında mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, məktəb yaşında olan əlil uşaqların evdə təhsil alması, bunun üçün maddi təminatların və güzəştlərin verilməsi, bu sahədə valideynlərə göstərilən kömək və dəstək çox önəmlidir. Eyni zamanda, əlil uşaqların məktəbdənkənar tərbiyəsi üçün şəraitin yaradılması, həmçinin əlillərin orta, orta ixtisas və ali təhsili, onlar üçün ixtisaslaşdırılmış şöbə və yaxud qrupların yaradılması, onlara artırılmış təqaüdün verilməsi cəmiyyətin üzərinə düşən mühüm vəzifələrdən biridir. Görülən tədbirlər nəticəsində əlillərin ictimai həyatda iştirakı ilə bağlı aşağıdakı məsələləri həll etmək mümkündür:

- əlillərin müəyyən növ əmək fəaliyyətilə məşğulluğunun təmin olunması;
- əlillər üçün xüsusi iş yerlərinin yaradılması;
- əlil əməyi tətbiq edən müəssisə və təşkilatlara uyğun güzəştlərin verilməsi;
- əlillərin səhhətinin peşə vəzifələrinin icrasına uyğunlaşdırılması;
- əlillər üçün iş yerləri üzrə kvot müəyyən edilməsi, bu sahədə işverənlərin məsuliyyətinin artırılması;
- əlillərin əmək və istirahət rejiminin təşkili;

- əlillərə göstərilən sosial yardım növləri və onun düzgün seçilməsi (pensiyalar, müavinətlər, birdəfəlik ödəncilər, dava-dərman, avtomobillər, protez-ortopediya məmulatları, xüsusi xidmət növləri və s.).

Ahılların sosial müdafiəsi ilk növbədə onlara göstərilən sosial xidmətlər sistemin əsasında təşkil olunur. Ahıllara göstərilən sosial xidmət onların həmin xidmətə tələbatının ödənilməsinə yönəldilən tədbirlərlərdən ibarətdir. "Ahıllara sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda sosial xidmət sahəsində ahılların hüquqları, sosial xidmətdən istifadə hüququ, qaydaları, sosial xidmətin formaları, sosial xidmət sistemi və s. müddəalar əks olunmuşdur. Qanunda sosial xidmətin aşağıdakı formaları göstərilir:

1. Evdə sosial xidmət: dərman vasitələrinin, zəruri ərzaq və əsas tələbat mallarının almağa kömək göstərmək; qida qəbul edilməsinə, digər məişət xidmətinin göstərilməsinə köməklik; tibbi yardım və onların tibb müəssisəsinə müşayət olunması; yaşayış yerində sanitariya-gigiyena şəraitinin yaranması.

2. Yarımstasionar sosial xidmət: qohumları ahıllara qulluq edə bilmədikləri halda tibbi-sosial ekspert komissiyasının qərarına əsasən onların sosial xidmət müəssisələrində yerləşdirilməsi, onlara bu müəssisələrdə sosial-məişət, tibbi və mədəni xidmətlərin, qidalanmalarının, istirahətinin təşkil edilməsi.

3. Stasionar sosial xidmət: xüsusi məqsədlə, yaradılmış müəssisələrdə ahıl adamın fiziki durumu, psixi pozuntusu və digər hallar nəzərə alınmaqla tibbi və sosial reabilitasiya tədbirləri həyata keçirilir.

4. Fərdi qaydada peşəkar sosial xidmət.

5. Sosial-məsləhət yardımı: bu fəaliyyət dövlət, bələdiyyə və özəl müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir. Stasionar sosial xidmət müəssisəsi rəhbərləri, kollektivləri ahılların insan və vətəndaş hüquqlarına riayət etməli, təhlükəsizliyini təmin etməli, digər müvafiq vəzifələri həyata keçirməlidirlər.

Azərbaycanda pensiyaların məbləğinin artımına, ayrı-ayrı sosial qruplar arasında narazılığın aradan qalxmasına və sosial ədalətin bərpa olunmasına dair mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Butün bunlar ölkədə aparılan sığorta-pensiya islahatlarının növbəti mərhələsidir və bu mərhələdə atılan addımlar "2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nda da yer tutur. Bu sahədə mövcud tədbirlərdən biri keçmiş dövrdə qazanılmış əmək pensiyası hüququna malik olan insanların pensiya məbləğinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, pensiya təyinatında yanlış hesablama qaydasının aradan qaldırılması və onunla da pensiya təminatı sistemində şəffaflığın təmin olunması nəzərdə tutulur. Belə ki, pensiya təminatı zamanı əsas problemlər 2006-cı ilə qədər olan dövr üçün pensiya məbləğlərinin müəyyən olunması metodikası ilə bağlıdır. Hazırda, həmin qayda 2004-2005-ci illərin (və ya bundan əvvəlki istənilən ardıcıl 60 ayın) əmək haqqı arayışına istinadən hesablamaların aparılmasına əsaslanır. Bu isə müxtəlif subyektiv amillərə şərait yaradır.

Yeni qaydaya əsasən, sığorta olunanların (pensiya təyin edilməmiş şəxslərin) 2006-cı ilin 1 yanvarınadək olan dövrə aid ümumi iş stajının hər ili üçün müəyyən məbləğində pensiya kapitalının

hesablanması nəzərdə tutulur. Göstərilən yeni sadələşdirilmiş qaydanın tətbiqi bütün sığorta olunanlar üzrə ilkin pensiya kapitalı şəklində fərdi hesablarda qeydiyyatının aparılmasına imkan verəcəkdir ki, bu da gələcəkdə vətəndaşlardan heç bir sənəd almadan müasir Avropa standartlarına uyğun avtomatlaşdırılmış pensiya təminatına şərait yaradacaqdır.

EV TƏSƏRRÜFATLARINDA ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN CƏMLƏNMƏSİ VƏ İSTİFADƏSİ

11.1. Ev təsərrüfatları və ailə iqtisadiyyatı

Ölkə əhalisinin həyat səviyyəsi, məhsuldar qüvvələrin inkişafı, milli sərvət, iqtisadiyyatın səmərəliliyi, eyni zamanda əhalinin sosial-demoqrafik strukturu və gəlirlərin bölgüsü sistemi ilə müəyyən olunur.

Eyni qaydada olaraq, ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarının həyat səviyyəsi də onların cəri gəlirləri, mülkiyyəti, sosial mövqei və demoqrafik tərkibi, ev təsərrüfatı üzvlərinin sayı, o cümlədən, əmək qabiliyyətli və əmək qabiliyyətinə malik olmayanların sayı, uşaqların sayı ilə müəyyən olunur.

Ev təsərrüfatı dedikdə, ümumi büdcəsi olan və birlikdə yaşayan bir və ya bir neçə fərdin məşğuliyyət növlərinin, əmlakın, əldə etdikləri və malik olduqları maddi və mənəvi nemətlərin məcmusu başa düşülür. Ev təsərrüfatı natural və əmtəə xarakterli əmək, istehsal və iqtisadi fəaliyyətin bütün növlərini əhatə edir.

Ev təsərrüfatı termindən üç mənada istifadə etmək olar:

- universal statistik vahid kimi sosial-demoqrafik kontekstdə;

- xüsusi növ təsərrüfat kimi;
- kütləvi mikrosəviyyəli iqtisadi həlqə kimi.

İqtisadçılar ev təsərrüfatına ilk növbədə minimum təsərrüfat vahidi kimi yanaşırlar, başqa sözlə desək, iqtisadi nəzəriyyədə “ev təsərrüfatı” termini təsərrüfat vahidi kimi xarakterizə olunur. Ev təsərrüfatı anlayışı özündə bütün istehlakçıları, muzzdlu işçiləri, xırda və iri kapital sahiblərini, torpağı, istehsal vasitələrini, ictimai istehsalda məşğul olan və məşğul olmayan şəxsləri cəmləşdirir. Milli hesablar sistemi çərçivəsində ev təsərrüfatları institusional vahid kimi müəyyənləşdirir. Ev təsərrüfatında birgə yaşayan, öz gəlirlərini və əmlaklarını bütövlükdə və ya hissə-hissə birləşdirən və müxtəlif mal və xidmətləri (əsasən, yaşayış və qida məhsulları) müştərək istehlak edən insanlar daxildir.

Nəzəri cəhətdən ev təsərrüfatının üzvləri bir-biri ilə yaxın qohumluq əlaqələrinə malikdirlər və yaxud əksinə.

Ev təsərrüfatı ümumilikdə, iqtisadiyyat üçün ilk növbədə xüsusi təsərrüfat növü və mühüm əhəmiyyət kəsb edən ilkin iqtisadi sistemdir.

Ev təsərrüfatı iqtisadi fəaliyyətin əsas subyektlərindən biri kimi təzahür edir. Məhz bu fəaliyyətin nəticəsindən yalnız ayrı-ayrı ailələrin deyil, ümumilikdə bütün əhalinin həyat səviyyəsi asılıdır.

Ev təsərrüfatları ilə bağlı aparılan araşdırmalarda tədqiq olunma miqyası əsasən iki səviyyədə nəzərdə tutulur:

- makroiqtisadi səviyyədə ev təsərrüfatları ilk növbədə, iqtisadi vahidlərin müəyyən məcmu kimi araşdırılır. Onların vəziyyəti bilavasitə, əhalinin durumuna, bütövlükdə onun iqtisadi maraqlarına

və milli iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Makroiqtisadi səviyyədə gəlirlər, ev təsərrüfatlarının istehlakı və yığılımı, onların ölkənin ÜDM-a payı, dövlətlə, istehsal sahələri və biznes strukturlarla qarşılıqlı əlaqəsi cəmi şəkildə öyrənilir;

- mikroiqtisadi səviyyədə ev təsərrüfatları ayrı-ayrı spesifik iqtisadi vahidlər kimi araşdırılır. Burada onların əmək və iqtisadi funksiyalarının incəliklərinə qədər öyrənilməsi, yəni məhdudiyət, seçim, fərdi tələb, fərdi təklif, gəlirlər, istehlak, qiymətlər, məsrəflər kimi anlayışlar nəzərdə tutulur.

Yeni sosial-iqtisadi şərait – bazar münasibətlərin inkişafı ev təsərrüfatlarına da yeni yanaşma tələb edir. Bu yanaşmaya əsasən, hansı aspektin nəzərdən keçirilməsindən asılı olmayaraq, (sosial, demografik, sırf iqtisadi) ev təsərrüfatlarının tədqiq olunmasında məhz iqtisadi və davranış məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir, yəni ev təsərrüfatı iqtisadi fəaliyyətinin əsas subyekti kimi tədqiq olunur. Eyni zamanda ev təsərrüfatının fəaliyyətinin nəticələri nəinki ayrı-ayrı ailələrin, həmçinin, bütün əhalinin rifah halını müəyyən edir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin elmi ədəbiyyatlarında və statistik məcmuələrində qəbul olunmuş qaydaya əsasən, ev təsərrüfatı anlayışı özündə ailənin iqtisadi fəaliyyətinin və sosial-iqtisadi vəziyyətinin tədqiqi ilə bağlı məsələlərini əks etdirir. Bir qayda olaraq, ev təsərrüfatı öz üzvlərinin sayına görə ailə ilə uyğun gəlir. Lakin ayrı-ayrı hallarda ev təsərrüfatları özündə bir və bir neçə ailəni, uzaq qoxumları, hətta qoxumluq əlaqəsində olmayan şəxsləri də birləşdirə bilər. Digər tərəfdən isə ev təsərrüfatları tənha şəxslərdən ibarət ola bilər.

Ailə iqtisadiyyatı geniş miqyaslı problemləri əhatə edir. Burada ailənin formalaşması, cəmiyyətin tələbatı ilə ailənin tələbatının uyğunlaşdırılması, ailənin istehlak səviyyəsi, ailənin həyat tərzini kimi məsələlər xüsusi önəm kəsb edir. Bu problemlərin həllində ailə ayrı-ayrılıqda hər bir üzvünün əldə etdiyi gəlirin səviyyəsinin nəzərə alınması mütləq şərtədir. Ailə üzvlərinin gəlirlərinin cəmlənməsi və onların tələbatlarının ödənilməsində gəlirlərdən düzgün istifadə ev təsərrüfatında xərclər istiqamətlərinin dəqiq müəyyən olunmasını tələb edir.

Ailə iqtisadiyyatının bir neçə aspektini nəzərdən keçirmək vacibdir:

1. ailə iqtisadiyyatının sosial-demoqrafik aspekti ilə bağlı məsələlər: ailədə bir, iki və daha çox uşağın tərbiyəsi üçün tələb olunan vəsaitlərin miqdarı; ailə və cəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən müxtəlif demoqrafik ailə tiplərin qənaətliyi; ailənin iqtisadi davranışının növlərinin iqtisadi səmərəliliyi;

2. sosial-psixoloji aspekti ilə bağlı məsələlər: ailədaxili iqtisadi münasibətlərin tədqiq olunması, cəmiyyətdə baş verən hadisələrin təsiri altında onların dəyişilməsi, bazar iqtisadiyyatı amilin təsirinin gücləndirilməsi;

3. sosial-iqtisadi və funksional-iqtisadi aspektləri ilə bağlı məsələlər: ailənin sosial statusunun onun iqtisadi vəziyyətinə təsirinin tədqiq olunması;

4. funksional-iqtisadi aspektli ilə bağlı məsələlər: ailənin iqtisadi vəziyyətinin və iqtisadi davranışının qarşılıqlı əlaqədə təhlili; onlara

ictimai həyatda baş verən dəyişikliklərinin təsiri, bu dəyişikliklərə uyğunlaşma.

Hal-hazırda sosial-iqtisadi tədqiqatlarda ailənin tutduğu mərkəzi mövqe heç bir şübhə altına alınma bilməz. Zənnimizcə, ev təsərrüfatlarının iqtisadi fəaliyyəti, o cümlədən, milli gəlirin, ÜDM-ın göstəricilər sistemində ev təsərrüfatının nəticələri ilə bağlı araşdırmalar da zəruri hesab olunur.

Ümumilikdə, əhalinin həyat səviyyəsinin və rifah halının düzgün qiymətləndirilməsi üçün ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarında onların üzvlərinin adambaşına düşən gəlirlərinin hesablanması və nəzərə alınması vacibdir. Son nəticədə orta hesabla adambaşına düşən gəlirlərin həcmi ilk növbədə gəlirlərin ümumi səviyyəsindən, əmək qabiliyyətli və əmək qabiliyyətinə malik olmayanların nisbətindən və yaxud himayəlik yükündən asılıdır.

Əhalinin həyat səviyyəsi haqqında müxtəlif həyat səviyyəsi sürən və yaxud orta hesabla adambaşına düşən müxtəlif gəlirli ev təsərrüfatı qruplarının nisbəti və sayı haqqında məlumatla malik olduğu təqdirdə əsaslı fikir yürütmək mümkündür.

11.2. Gəlir mənbəyi kimi ev təsərrüfatlarının fəaliyyətinin fəallaşdırılması

Əhalinin tələbatının ödənilməsi məqsədilə, ev təsərrüfatlarının fəaliyyətinin fəallaşdırılması və intensivləşdirilməsi ön plana çıxır. Bazar münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı əhali gəlirlərin formalaşma

mənbəyi kimi tədqiq olunan ev təsərrüfatlarının fəaliyyətində iki istiqamət mövcuddur:

- ev təsərrüfatlarının bir qismi yalnız zəruri nemətlərinin və xidmətlərin istehlakını təmin edən və üstünlük təşkil edən natural istehsalatdan ictimai istehsalata meyllənir;

- ev təsərrüfatlarının digər qismi isə əmtəə xarakteri daşıyaraq, əmtəə istehsal edən qüvvəyə çevrilir.

Müasir şəraitdə ev təsərrüfatlarının vəziyyəti və fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatında onların mövcudluğu nöqtəyi-nəzərindən və tələbatlarının ödənilməsi nöqtəyi-nəzərindən paralel olaraq, araşdırılır. Eyni zamanda ev təsərrüfatlarının funksional iqtisadi rolu getdikcən gücləndirilir. O cümlədən, ev təsərrüfatları uyğunlaşma qabiliyyətinə malik olan cəmiyyətin sosial-iqtisadi həlqəsi kimi onun mövcudluğunu təmin edən, işsizliyin yaratdığı neqativ nəticələrin aradan qaldırılması və məşğulluqda struktur dəyişikliklərinin aparılması prosesini həyata keçirən qüvvədir.

Həyata keçirdiyi fəaliyyətin xarakterinə görə ev təsərrüfatının funksiyalarını iki yerə bölmək olar:

1. şəxsi istehsal;
2. iqtisadi cəhətdən qeyri-istehsal.

Ev təsərrüfatlarının şəxsi istehsal funksiyaları aşağıdakıları əhatə edir:

- şəxsi həyatı ev təsərrüfatının aparılması, yəni ev təsərrüfatında və ondan kənarında istehlak məqsədilə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün bütün torpaq növlərinin və sahələrinin istifadəsi;

- fərdi əmək və sahibkarlıq fəaliyyəti ev şəraitində qeyri-ərzaq məhsulun hazırlanması, məişət texnikasının, mebelin təmiri;

- fərdi əmək fəaliyyəti ayrı bir istehsal funksiyası kimi əhaliyə müxtəlif məişət qiymətlərinin göstərilməsinə çevrilə bilər;

- fərdi ailə ticarəti.

Ev təsərrüfatlarının iqtisadi cəhətdən qeyri-istehsal funksiyaları aşağıdakıları əhatə edir:

- ailə icarəsi, yəni ailəyə məxsus olan şəxsi mülkiyyətin, əmlakın icarəyə verilməsi;

- qiymətli kağızların əldə edilməsi və istifadəsi, valyuta və bank əməliyyatları.

Ev təsərrüfatlarının şəxsi istehsal funksiyalarının icra olunmasının nəzərə almaq şərtilə, ev təsərrüfatlarının gəlirlərini hal-hazırda aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı:

1. ev təsərrüfatında yaranan gəlir, yəni ev təsərrüfatlarında istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin hesabına əldə olunan gəlir kimi. Bu məhsul və xidmətlər ev təsərrüfatları daxilində istehlak oluna bilər, ya da əmtəə kimi satıla bilər (qeyri-rəsmi gəlir);

2. ev təsərrüfatından kənar yaranan gəlir, yəni əmək haqqı, pensiya, müavinət, sosial müdafiə məqsədilə ödəmələr, dividendlər, əmanətdən faizlər və s.;

3. cəmi gəlir, yəni ev təsərrüfatında və ev təsərrüfatından kənar yaranan gəlirlərin məcmusu.

Ev təsərrüfatlarının iqtisadi cəhətdən qeyri-istehsal funksiyalarının yerinə yetirilməsi üzrə geniş müayinə aparılmır və statistik məlumatların əldə olunmasında müvafiq çətinliklər

mövcuddür. Lakin hal-hazırda, makroiqtisadiyyat baxımından bu funksiyalarının bütövlükdə inkişafı müəyyən dərəcədə əhəmiyyətli, ona görə ki, dövriyyə əlavə maddi və maliyyə vəsaitlərinin daxil olunmasına şərait yaradır.

Ev təsərrüfatlarının əmək funksiyalarının icra olunmasından əldə olunan əlavə gəlirlərin payı yüksək gəlirli əhaliyə nisbətən aşağı gəlirli əhali qruplarının gəlirlərində daha yüksəkdir. Bu da öz növbəsində aşağı gəlirli əhali qruplarının öz tələbatlarını lazımi səviyyədə ödəmək məqsədilə, ev təsərrüfatlarının iqtisadi imkanlarından daha fəal istifadə haqqında xəbər verir.

Ev təsərrüfatlarının əksəriyyəti üçün sadalanan funksiyaların icra olunması ev təsərrüfatlarının üzvlərinin həyət səviyyəsinin saxlanılması və onların yoxsulluqdan müdafiə olunması üçün əsas vasitədir. Eyni zamanda ,bəzi hallarda bu funksiyaların yerinə yetirilməsi əlavə ev təsərrüfatları üçün əlavə gəlirlərin əldə olunmasına və onların maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur.

11.3. Ev təsərrüfatları gəlirlərinin strukturunun öyrənilməsi

Əhalinin əmək gəlirləri əsasən məşğulluqdan əldə olunur. Lakin əgər ailənin əksər üzvləri əmək fəaliyyəti ilə məşğuldursa, onda ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən orta aylıq pul gəlirlərin məbləği yüksəkdir. Əks hallarda isə bu məbləq çox aşağıdır və o, vətəndaşların maddi , mənəvi tələbatlarını ödəmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Ümumiyyətlə, araşdırmalar göstərir ki, əhali gəlirlərinin makrogöstəricilərə əsaslanan təhlili həm ölkələr arasında, həm də gəlirlər üzrə tam şəkildə aparılması zamanı çətinliklərlə üzləşirik. Bu baxımdan ev təsərrüfatlarının müayinəsinə əsaslanan təhlil aparılması tələb olunur. Bu müayinə adambaşına düşən gəlirin səviyyəsinə görə əhalinin bölüşdürülməsi, müxtəlif yollarla əhalinin sayının və faizinin müəyyənləşdirilməsi, statistikanın məlumatlarına əsasən mövcud əhalinin orta illik sayı, ailələrin və əhalinin il ərzində adambaşına düşən gəlirinin səviyyəsinə görə bölüşdürülməsinə dair seçmə tədqiqatının məlumatları əsasında loqarifmik bölgü funksiyası üzrə aparılır. Alınan məlumatlardan təbəqələşmə əmsalının hesablanmasında, yoxsulluq həddindən aşağı gəliri olan əhalinin sayının müəyyən olunmasında, gəlirlərin meridianının tapılmasında, və s. istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ev təsərrüfatlarının pul gəlirlərinin strukturu timsalında vətəndaşların həyat səviyyəsinə dair tam şəkildə məlumat almaq mümkün deyil, çünki bundan başqa onların xərclərinin strukturunu da öyrənmək vacibdir.

Pul gəlirlərinin səviyyəsi tədqiq olunan ev təsərrüfatlarının müəyyən dövr ərzində (ay, rüb, il) pul gəlirlərinin (ev təsərrüfatlarının hər 100 nəfərinə) ümumi məbləği ilə müəyyən edilir. Pul gəlirlərinin quruluşu ev təsərrüfatlarının bütün pul gəlirlərinin daxilolma mənbələrinə görə tərkibini müəyyən edən göstəricilər sistemidir. Ev təsərrüfatlarının gəlir göstəriciləri aşağıdakı kimi hesablanır:

- 1) ümumilikdə bütün əhali;
- 2) şəhər və kənd əhalisi;

3) ayrı-ayrı sosial qruplar;

4) desil (kvintl) qrupları üzrə əhali gəlirləri və sair üzrə hesablanır.

Pul gəlirlərinin quruluşu ev təsərrüfatının bütün pul gəlirlərinin daxilolma mənbələrinə görə tərkibini müəyən edir. Pul gəlirlərinin səviyyəsi tədqiq olunan ev təsərrüfatlarının müəyyən dövr ərzində (ay, rüb, il) pul gəlirlərinin (ev təsərrüfatlarının hər 100 nəfərinə) ümumi məbləği ilə müəyyən edilir. Ev təsərrüfatlarının gəlir göstəriciləri aşağıdakı kimi hesablanır:

1) ümumilikdə bütün əhali;

2) şəhər və kənd əhalisi;

3) ayrı-ayrı sosial qruplar;

4) desil (kvintl) qrupları üzrə əhali gəlirləri və sair üzrə hesablanır.

Müasir şəraitdə ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin əsas mənbəi kimi müxtəlif növ əmək fəaliyyətindən əldə olunan əmək haqqı çıxış edir.

Cədvəl 11.1

Ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq gəlirləri (manatla)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Cəmi gəlirlər	45,4	50,2	64,4	74,4	88,1	108,9
O cümlədən:						
Əmək gəlirləri	24,2	27,0	34,5	41,4	49,7	61,9
Sosial transfertlər	5,3	6,2	7,5	8,9	13,0	17,0
Bütün növ satışdan gəlirlər	7,0	7,9	12,0	13,6	14,2	17,2
Digər pul gəlirləri	8,9	9,1	10,4	10,5	11,2	12,8

Cədvəl 11.1-ə əsasən, 2003-2008-ci illər ərzində ev təsərrüfatının adambaşına aylıq pul gəlirləri hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. Ümumilikdə onların ümumi məbləği 2,4 dəfə çoxalmışdır. Öz

növbəsində əmək gəlirləri 2,6 dəfə, sosial transfertlər 3,2 dəfə, bütün növ satışdan əldə olunan gəlirlər 2,5 dəfə, digər pul gəlirləri isə 1,3 dəfə artmışdır. Əmək gəlirlərinin artımı əmək haqqı və gəlirlər sahəsində dövlətin ardıcıl həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsidir. Bunun əsasında minimum əmək haqqı, pensiyalar və digər müavinətlər də müəyyən dərəcədə artır.

Məlumdur ki, ailələrin maddi təminatında mövcud fərqlərin əsas səbəbi ailə üzvlərinin tərkibində işləyənlərin sayın çoxluq və ya azlıq təşkil etməsidir. Buna görə də həyat səviyyəsinin tədqiqi baxımından bütün ev təsərrüfatları şərti olaraq iki əsas qrupa ayırmaq olar:

1. əsas gəlirini sosial transfertlər təşkil edən ailələr, yəni ailədə işləyənlərin olmaması halında;
2. əsas gəlirini əmək haqqı təşkil edən ailələr.

Ev təsərrüfatlarının tərkibində işləyənlərin olmaması onların maddi təminat səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur və bu tərkibdə ev təsərrüfatların mövcudluğu gəlirlərin əldə olunma mənbələri ilə bağlı problemlərin hələ də həll olunmasından xəbər verir. Bununla yanaşı, maddi təminat baxımından çətinlik çəkən ev təsərrüfatlarının tərkibində işləməyənlərin işləyənlərə nisbətən çoxluq təşkil edən ailələr də mövcuddur. Burada himayəlik yükünün təsiri özünü göstərir.

Cədvəl 11.2

Ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq gəlirlərinin strukturu (%-lə)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Gəlirlər	100	100	100	100	100	100
O cümlədən:						
Əmək gəlirləri	53,2	53,8	53,6	55,6	56,5	56,8
Sosial transfertlər	11,6	12,3	11,6	12,0	14,7	15,6
Kənd təsərrüfatı məhsulları						

və s. satışdan gəlirlər	15,5	15,7	18,6	18,3	16,1	15,8
Digər pul gəlirləri	19,7	18,2	16,2	14,1	12,7	11,8

Cədvəl 11.2-nin məlumatlarına əsasən, 2003-2008-ci illər ərzində əmək gəlirlərinin payı ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq pul gəlirlərinin strukturunda qismən artmışdır və 2008-ci ildə bu göstərici 56,8% təşkil etmişdir. Eyni zamanda, sosial transfertlərin (11,6%-dən 15,6%-ə qədər), kənd təsərrüfatı məhsulları və sair satışdan əldə olunan gəlirlərin xüsusi çəkisi artmışdır (15,5%-dən 15,8%-ə qədər).

Beləliklə, ev təsərrüfatlarının pul gəlirlərinin quruluşuna baxdıqda 2008-ci ildə məşğulluqdan gələn gəlirlərin üstünlük təşkil etdiyini qeyd etmək olar, yəni ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq pul gəlirlərinin strukturunda əsas hissəni əmək gəlirləri təşkil edir.

ƏHALİNİN GƏLİRLƏR VƏ İSTEHLAK DİNAMİKASININ PROQNOZLAŞDIRILMASI

12.1. Proqnozlaşdırmanın mahiyəti, növləri və mərhələləri

Qısamüddətli (5-7 il) proqnozlaşdırma aparılan zaman həm əvvəl qəbul olunmuş qərarların nəticələrinin qiymətləndirilməsi zəruriyyəti meydana çıxır, həm də müxtəlif hesablamalar əsasında sosial-iqtisadi siyasət sahəsində qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün həyata keçirilən tədbirlər içərisində ən səmərəli variantların müəyyənləşdirilməsi problemi yaranır.

Uzunmüddətli proqnozlaşma çərçivəsində sosial-iqtisadi inkişafın məqsədlərinin müəyyən olunması prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Məhz, uzunmüddətli proqnozlaşdırmada bu məqsədlərə uyğun olaraq gəlirlərin və istehlakın dinamikasının formalaşması sahəsində daha geniş imkanlar yaranır.

Ümumi halda proqnoz hesablamalar əsasən üç mərhələdə aparılır:

1. proqnoz müddətindən əvvəl baza dövrünün mühüm problemlərinin aşkara çıxarılması və kəmiyyət cəhətdən müəyyənləşdirilməsilə bağlı analitik proseduraların həyata keçirilməsi;

2. ayrı-ayrı rifahların və xidmətlərin istehlak səviyyəsilə müəyyən olunan sosial sahənin inkişafının məqsədli istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsi;

3. məhz, mövcud variantlardan ən əlverişlisinin seçilməsi şərtilə proqnoz hesablamaların aparılması.

Proqnoz tədqiqatların bu mərhələləri bütün iqtisadi proqnozlar üçün səciyyəvidir. Məsələn, məqsədli istiqamətlərin dəqiqləşdirilməsi və alternativ variantlardan ən əlverişlisinin seçilməsi ilk növbədə orta və uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın həyata keçirilməsində əsas rol oynayırlar. Eyni zamanda, bu və ya digər dərəcədə onlardan qısamüddətli proqnozların işlənməsində də istifadə olunur. Proqnozun işlənməsində əhəmiyyətli məsələlərdən biri gəlirlərin səviyyəsi üzrə dəyişikliklərin iqtisadiyyatın bütün bölmələri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərə alınmasıdır. Məsələn, əmək haqqının səviyyəsi və ona edilən əlavələr istehsal sahəsində istehsal məsrəflərinin səviyyəsinə və sosial sahədə büdcə xərclərinin həcminə müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Öz növbəsində, istehsal sahəsində məsrəflər və gəlirlər büdcə gəlirlərindən, istehsalın həcmindən və qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsindən asılı olaraq formalaşır. Buna görə də gələcək dövr üçün real əmək haqqının səviyyəsində nəzərdə tutulmuş dəyişikliklərin aparılması müəyyən sosial-iqtisadi göstəricilərin (istehlak dinamikasının, məşğulluğun, qiymətlərin

səviyyəsinin) büdcənin gəlirlər hissəsi ilə əlaqələndirilməsinin nəticəsində mümkündür.

Proqnoz sahəsində təcrübəyə əsasən demək olar ki, istehlakın səviyyəsi üzrə proqnozun işlənməsi gələcək dövr üçün istehsalın və qiymətlərin dinamikasının kifəyyət qədər ümumiləşdirilmiş göstəricilərinə əsaslanır. Proqnoz müddətinin əvvəlində bu göstəricilər təxmini olur və sonrakı hesablamalarda ardıcıl qadada dəqiqləşdirilir.

12.2. Əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin balans hesablamaları

Proqnoz hesablamalarda istifadə olunan alətlərin əsasını əhalinin pul gəlirlər, xərclər və yığımlarının balansı təşkil edir.

Gəlirlər və xərclər ayrı-ayrılıqda əhalinin gəlirlər və xərclər balansında əks olunur. Əhalinin gəlirləri və xərcləri balansı tərtib edilərkən, əhalinin pul vəsaitlərinin bir hissəsinin mənzil-tikinti problemlərinin həllinə, sosial sığortaya, vergi və s. kimi ödəmələrə ayrılması nəzərə alınmalıdır.

Pul gəlirləri və xərcləri balansı bir tərəfdən əhalinin, digər tərəfdən dövlət və özəl müəssisələrin, ticarət və xidmət sahələrin arasındakı pul dövriyyəsinə xarakterizə edir.

Gəlirlər və xərclər balansı əhalinin bütün təbəqələri üzrə aparılır və bu balansdan əhalinin bütün qrupları üzrə real gəlirlərin alıcılıq qabiliyyətinin müəyyən olunmasında əsas hesabat aləti kimi istifadə edilir. Balans həm də əhali qruplarının öz aralarında apardığı alqı-satqı prosesində pul dövriyyəsinə və xidmət sferasındakı pul ödənişlərini də əhatə edir.

Əhalinin pul gəlirləri və xərcləri üzrə balansın tərtib olunması real gəlirlər, pərakəndə mal dövriyyəsi, yığım və pullu xidmətin miqdarı arasındakı nisbəti təyin etmək üçün zəruridir. Eyni zamanda balans əhalinin real gəlirlərinin artım tempini və pul dövriyyəsinin dayanıqlığının təyin edilməsində mühüm rol oynayır.

Balans tərtib edilərkən əhalinin pul vəsaitlərin bir hissəsi mənzil-tikinti problemlərin həllinə, dövlət sığortasına, vrgi və s. kimi ödəmələrə ayrıldığı nəzərə alınmalıdır. Pul gəlirlərin və xərclərin balansı bir tərəfdən əhalinin, digər tərəfdən dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrinin arasındakı pul dövriyyəsinə xarakterizə edir. gəlirlərin və xərclərin balansı əhalinin bütün təbəqələri üzrə aparılır və bu balans əhalinin bütün qrupları üzrə real gəlirlərin hesablanması əsas hesabat aləti kimi istifadə edilir. Balans həm də əhali qruplarının öz aralarında apardığı alqı-satqı prosesində pul dövriyyəsinin və xidmət sferasında pul ödənişləri də əhatə edir.

Pul gəlirləri ilə xərclər arasındakı balans istehlak mallarının istehsalının inkişaf miqyasına, onların çeşidlərin genişlənməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, əhalinin tələbatının hər tərəfli ödənilməsinə, mədəni və məişət xidmətlərinin yaxşılaşdırılmasına, həmçinin bütövlükdə əhalinin və onun ayrı-ayrı qruplarının pul gəlirlərinin formalaşmasına təsir göstərir.

Balansın gəlir hissəsində əhalinin bütün təbəqələri üzrə mövcud olan hər növ gəlirlər göstərilir, yəni əhalinin hesabına dövlətdən, ictimai təşkilatlardan, müəssisə və idarələrdən daxil olan gəlirlər qeyd olunur. Bu zaman həm pul şəklində nəğd olan, həm də nəğd olmayan

köçürmə yolu ilə ödənilən vəsaitlər, işçilərə natural formada verilən məhsulların qiymətləri və xidmətlərin dəyəri nəzərə alınır.

Balansın gəlir hissəsinə aşağıdakılar daxildir:

- əmək üzrə gəlirlər;
- mülkiyyətdən əldə edilən gəlirlər;
- sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlir;
- sosial transfertlər;
- pulsuz xidmətlər və imtiyazlar;
- digər gəlirlər.

Balansın xərclər hissəsinə aşağıdakı istiqamətlər aiddir:

- əmtəələrin alınması və xidmətlərin ödənilməsi;
- vergilərin, yığımların, rüsumların və s. ödənilməsi;
- mənzil və kommunal xidmətlərinin ödənilməsi;
- məişət xidmətinin ödənilməsi;
- təhsilə ayrılan vəsaitlər;
- səhiyyəyə ayrılan vəsaitlər;
- istirahətə və turizmə sərf olunan vəsaitlər;
- nəqliyyat və rabitə xidmətlərinin ödənilməsi;
- digər ödənişlər.

Bir qayda olaraq, gələcək dövrdə nəzərdə tutulan gəlirlər və əmək haqqı siyasətinin ümumi konseptual maddələrini əsaslandırmaq üçün əhalinin gəlirlər və xərclər balansını bir qədər də ətraflı proqnozlaşdırmaq lazımdır. Eyni zamanda, həll olunan vəzifələrin konkret xüsusiyyətlərindən və gələcək dövr üçün nəzərdə tutulan məqsədlərdən asılı olaraq gəlirlərin və xərclərin strukturunu nəzərə almaqla yanaşı, hesablamaya baza dövründə xüsusi çəkisi azlıq təşkil

edən göstəriciləri də daxil etmək lazımdır. Belə ki, yaşayış sahəsinin alınmasına sərf olunan xərclər əhalinin pul xərclərinin cəmi 0,7%-i təşkil edir. Məlumdur ki, bu göstəricinin həтта bir neçə dəfə artımı gəlirlərin və xərclərin ümumi balansına praktiki olaraq qismən təsir göstərir. Buna görə gəlirlər siyasətinin makroiqtisadi nəticələri yaşayış sahələrinin əldə olunmasına demək olar ki, həll edici təsir göstərmir. Lakin gəlirlər və xərclər balansında bu cür dəyişikliklər keyfiyyət cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki müvafiq dinamikanın ətraflı xarakteristikası üçün proqnoz hesablamalarda yaşayış sahələrinin əldə edilməsinə çəkilən xərclərin əks olunması vacib hesab olunur.

Əhalinin gəlirlər və xərclər balansının gəlir və xərclər hissəsinin ayrı-ayrı ünsürləri bir-biri ilə tənliklər sistemi vasitəsilə ələqələndirilir. Bu cür tənliklərin bir hissəsi balans tənliklər, digər hissəsi isə funksional tənliklər adlanır. Öz növbəsində balans tənliklər bərabərlik xarakteri daşıyır. Belə ki, əhalinin bütün xərclərin, yığımların və pul artımının cəmi pul gəlirlərinin ümumi məbləğinə bərabərdir. Funksional tənliklər bir dəyişənin digər dəyişənlərdən funksional asılılığını müəyyən edir. Funksional tənliklər iki cür ola bilər:

1. hesablama göstəricilərinin birbaşa öxü ilə bağlı olan tənliklərdir. Məsələn, əmək haqqından tutulan vergilərin cəmi əmək haqqı fondunun vergilərin orta dərəcəsinə hasilinə bərabərdir;

2. balansda əks olunan göstəricilər digər göstəricilər sistemi əsasında qiymətləndirilir. Məsələn, yığımın artım həcmimin orta hesabla adambaşına düşən pul gəlirlərinin vergilər çıxıldıqdan sonra onun səviyyəsindən asılılığı.

Gəlirlər və xərclər balansının bir sıra göstəriciləri istehsalın və ÜDM-un istifadəsi üzrə makroiqtisadi göstəricilərlə tənliklər sistemi vasitəsilə əlaqələndirilir.

Proqnoz tədqiqatlarda istifadə olunan sosial differensiasiya göstəriciləri içərisində aşağıdakılar mühüm rol oynayır:

1. Əhalinin gəlirləri və istehlakı üzrə differensiasiyasının parametrləri. Differensiasiya prosesi ilə bağlı proqnoz hesablamalarda ən geniş istifadə olunan göstəricilər fond və Cini əmsallarıdır;

2. Yaşayış minimumu göstəricinin əsasında yoxsulluq həddində yaşayan əhalinin payı müəyyən olunur.

Bununla yanaşı, gəlirlər və xərclər balansında mal və xidmətlərə çəkilən xərclərin ümumi həcmi mal və xidmətlərin ayrı-ayrı qrupları üzrə xərclərin göstəriciləri ilə tənliklər sistemi vasitəsilə əlaqələndirilir. Burada tələbatın strukturunun dəyişikliyinə qanunauyğunluqları istehsal xərclərinin orta səviyyəsinin dəyişilməsi ilə bağlı xarakterizə olunur. Bu cür hesablamalar əhalinin istehlakının göstəricilərinin məqsədli istiqamətlərə yaşınlaşması mövqeyi nəzərindən gəlirlər siyasətinin nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verir.

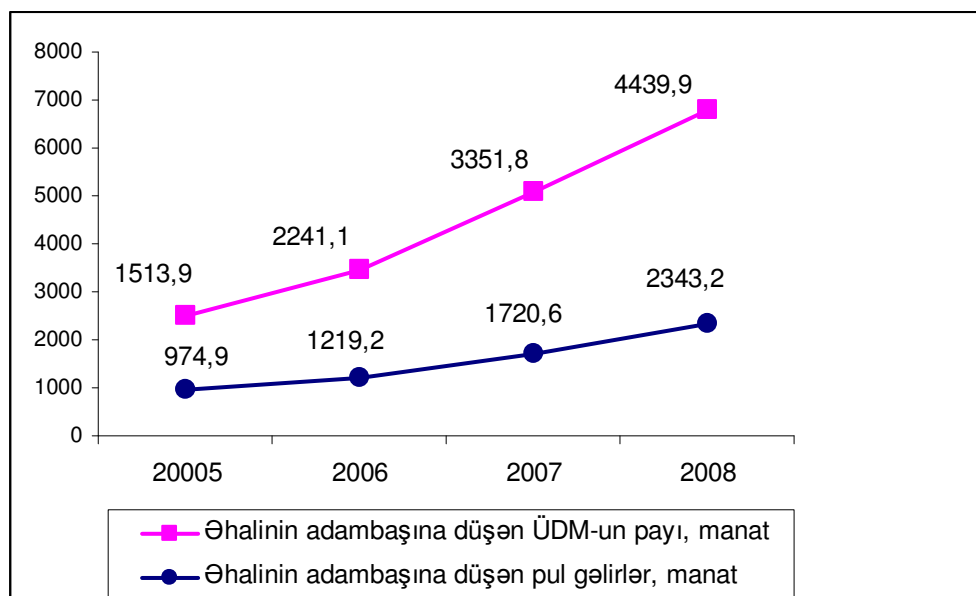
12.3. Proqnoz hesablamalarda gəlirlərin dinamikasının nəzərə alınması

Gəlirlər və onların dinamikası (hərəkəti) yalnız maddi rifahların dəyərlərinin dəyişməsinə deyil, həm də istehlak dəyərlərinin hərəkətlərini də ifadə edir. Ümumi daxili məhsulun həcmi ilə real gəlirlər arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Həmin birbaşa asılıq

istehlakın maddi-natural tərkibini təyin edir, eyni zamanda əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin istiqamətlərinin müəyyənləşdirir.

Qrafik 12.1

Əhalinin adambaşına düşən pul gəlirlərin dinamikası

Cədvəl 12.1

Əhalinin gəlirləri (mln. manat)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Pul gəlirləri-cəmi	5738,1	6595,1	8063,6	10198,5	14305,6	20058,2
O cümlədən:						
- Əmək haqqı	1620,4	2122,3	2954,8	3364,5	4564,9	5934,3
- Sahibkarlıq fəaliyyətindən	2976,3	3217,9	3432,6	4874,1	7215,1	11014,8
- Mülkiyyətdən	3,6	5,2	6,8	61,0	72,1	160,5
- Sosial transfertlər	1137,8	1249,7	1669,4	1898,9	2453,5	2948,6

Cədvəl 12.1-dən göründüyü kimi, 2003-2008-ci illərdə əhalinin cəmi gəlirlərinin səviyyəsi 3,5 dəfə artmışdır. Əmək gəlirlərində isə 3,7 dəfə artım olunmuşdur. Başqa sözlə, əmək gəlirlərin artımı cəmi gəlirlərin artımını üstələyirdi. Əhalinin əmək gəlirləri əsasən məşğulluqdan əldə olunur. Lakin əgər ailənin əksər üzvləri əmək

fəaliyyəti ilə məşğuldursa, onda ev təsərrüfatların adam başına düşən orta aylıq pul gəlirlərin məbləqi yüksəkdir. Əks hallarda isə, bu məbləq çox aşağıdır və vətəndaşların maddi , mənəvi tələbatlarının ödəmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərdə müşahidə olunan tendensiya 2003-2008-ci illərdə əmək haqqı sahəsində də özünü göstərir. Burada artım 3,7 dəfədir.

Mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlərin artımı digər gəlir mənbələrin artımını əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir, bu gəlir mənbəi həmin müddətdə 44,6 dəfə artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial transfertlər üzrə də artım dinamikası müşahidə olunur, bu artım 2,6 dəfə olmuşdur.

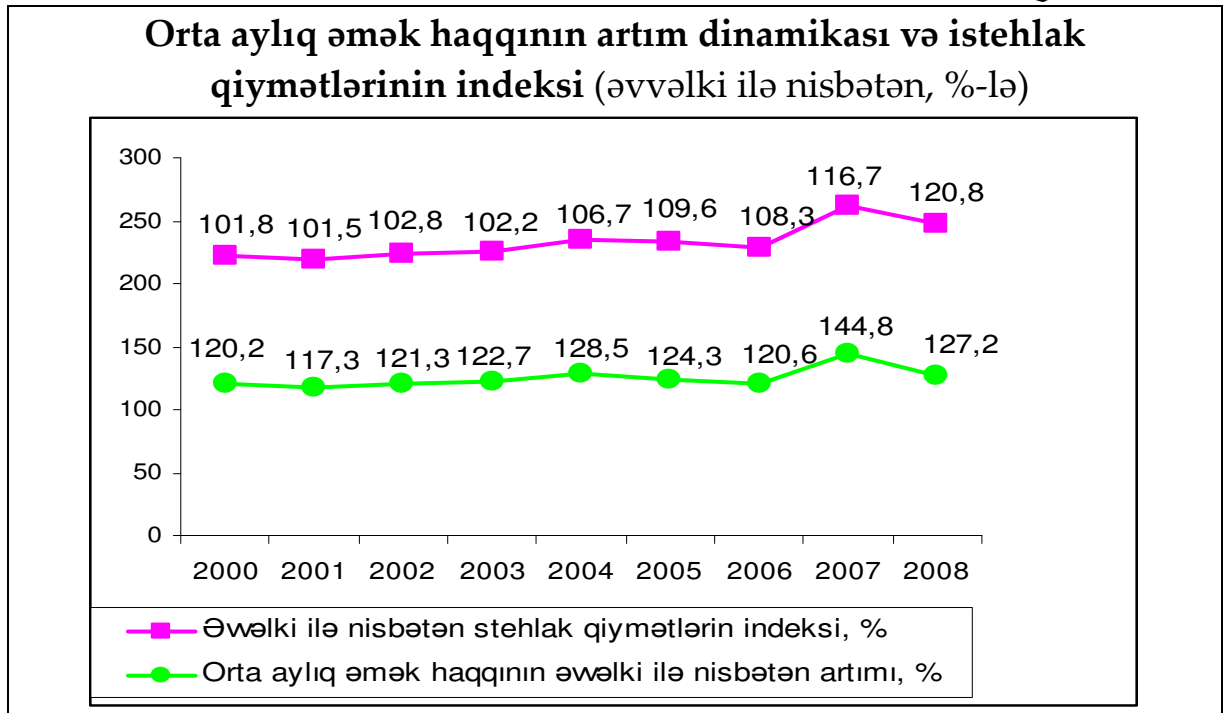
Əhalinin gəlirlərinin strukturunda sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin və əmək haqqının xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu qeyd etmək olar.

Pul gəlirləri ilə müvafiq olaraq əhalinin əmtəə, mal və xidmətlərə olan tələbatları təyin edilir. Pərakəndə mal dövriyyəsi və bütün ödənişli xidmət növləri əhalinin ödəmə qabiliyyəti tələbatına uyğun olmalıdır.

Cədvəl 12.2

Əhalinin gəlirlərinin strukturu (mln. manat)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Gəlirlər – cəmi	5738,1	6595,1	8063,6	10198,5	14558,2	20058,2
İşləyənlərin əmək haqqı	1620,4	2122,3	2954,8	3364,5	4474,8	5934,3
Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlir	2976,3	3217,9	3432,6	4874,1	7343,2	11014,8
Mülkiyyətdən əldə olunan gəlir	3,6	5,2	6,8	61,0	81,6	160,5
Alınmış transfertlər	1137,8	1249,7	1669,4	1898,9	2658,6	2948,6

12.4. Əhalinin pul gəlirlərinin xərclər istiqamətləri

Əhalinin cəmi gəlirinin təhlili zamanı onun istifadə istiqamətlərini nəzərdən keçirtmək lazımdır. Cəmi gəlirin istifadəsi strukturu aşağıdakı istiqamətlər üzrə qurulur:

- 1) istehlak xərcləri:
 - qidalanma;
 - alkoqol içkilər və tütün məmulatları;
 - qeyri-ərzaq məhsulları;
 - xidmətlər;
- 2) vergilər, yığımlar, rüsumlar;
- 3) digər xərclər;

4) yığımlar.

Əhalinin gəlirləri və xərcləri balansının tərtib olunması ümumilikdə ölkədə həyat səviyyəsinin müəyyən edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Əhalinin xərclər strukturunda qida məhsullarının payı yoxsulluq səviyyəsinin artım indikatoru kimi çıxış edir. Xərclərin $\frac{1}{3}$ hissəsi qida məhsullarının payına düşən ailələr yoxsul hesab olunurlar. Əgər qida məhsullarının payına xərclərin 50% düşürsə, bu hal ailələrin həddindən artıq yoxsul vəziyyətdə yaşamasından xəbər verir. Bu qanunauyğunluq belçika iqtisadçısı E.Enqel (Enqel qanunu adlanır) tərəfindən müəyyən olunmuş və digər alimlər tərəfindən dəfələrlə təsdiq olunmuşdur.

Cədvəl 12.3

Əhalinin istehlak xərcləri (%)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Xərclər – cəmi	100	100	100	100	100	100
O cümlədən:						
Ərzaq mallarına	54,7	56,1	53,7	53,6	52,9	56,9
Qeyri-ərzaq mallarına	15,8	15,1	15,6	15,1	13,9	12,6
Alkoqollu içkilərə	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
Xidmətlərə	28,8	28,2	30,1	30,7	32,6	29,9

Cədvəl 12.3-dən göründüyü kimi, ölkədə əhalinin gəlirlərinin demək olar ki, təqribən 60%-i onların ərzaq mallarının istehlakına sərf olunur. Qeyri-ərzaq mallarına isə çəkilən xərclərdə ildən-ilə azalma müşahidə olunur. Belə ki, əgər 2003-ci ildə qeyri-ərzaq mallarının alınmasına əhalinin istehlak xərclərinin 15,8%-i təşkil etmişdirsə, 2008-ci ildə bu göstərici 12,6%-ə qədər azalmışdır. Xidmətlərdən istifadəyə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi göstərilən dövr ərzində hiss olunacaq dərəcədə dəyişilməmişdir. Əhalinin verilmiş illər üzrə istehlak xərclərinin strukturu kifayət qədər

qənaətbəxş şəkildə formalaşmamışdır. Bu əhalinin istehlak mallarından istifadə səviyyəsindəki qeyri-rasionallığı göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. Bakı, 2001
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı, 1999
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2006
4. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Məşğulluq haqqında normativ sənədlər toplusu. Bakı, 2002
5. Əmək pensiyaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2006
6. Sosial müavinətlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2006
7. Minimum əmək haqqı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004
8. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər). "Azərbaycan" qəzeti, 26 oktyabr 2005-ci il, №184
9. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər). "Respublika" qəzeti, 16 may 2007
10. Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). Bakı, 2004
11. Quliyev F.T. Gəlirlər nəzəriyyəsi. Bakı, 2004
12. Quliyev T.Ə. Əməyin iqtisadiyyatı. Bakı: Nağıl evi, 2003

13. Yusufova T.Q. Əməyin iqtisadiyyatının əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2005
14. Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi. Bakı: "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2002
15. Məmmədov Ə.İ., Yusufova T.Q. Əməyin ödənilməsinin kollektiv formaları: Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2006
16. Azərbaycan statistik göstəriciləri. Azərbaycan DSK, Bakı, 2008
17. Горелов Н.А. Политика доходов и качество жизни населения. СПб, 2003
18. Жеребин В.М. Уровень жизни населения. М., 2002
19. Кремлев Н.Д. Проблемы оценки уровня жизни населения //Вопросы статистики, 2000, № 8
20. Левашов В.И. Социальная политика доходов и заработной платы. М., 2000
21. Мудракова Е. От прожиточного минимума к минимальному потребительскому бюджету. //Человек и труд, 2003, №5
22. Ракоти В.Д. Заработная плата и предпринимательский доход. М., 2001
23. Роик В. Утверждена новая потребительская корзина. //Человек и труд, 2006, №5
24. Суринов А.Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений. М., 2000
25. Щипанова Д. Индексация минимальной заработной платы. //Человек и труд, 2003, №12

